

Кульчиці (величне гніздів'я гетьманів)

Богдан Сушинський

ДУМА
ПРО
КУЛЬЧИЦІ

Кульчиці... Вони зринають із марева століть, олюднюючи священні пагорби карпатського Підгір'я і постаючи на капищах древніх городищ не лише хранителями вічного спокою непокорених предків, але й творцями не менш древніх традицій, легенд і вірувань, із яких одвіку вічного ткалися невмирущі полотна родовідної, племінної, а відтак і національної пам'яті.

Тепер уже ніхто не здатен з певністю сказати, коли са-ме постали тут, на місці нинішніх Шляхоцьких та Рустикаль-них Кульчиць, перші землянки утаємничених кіммерійців, перші хижки працьовитих скіфів чи перші городища войовничих бойків. Проте двадцять три археологами свячені кур-гани, — наче двадцять три вікові зарубки на дереві історії цього села та двадцять три дзвіниці на соборі душ наших, — закликають до пізнання і поклоніння; до віри і вірності, спадковості земних устремлінь і прощення вселенських гріхів.

Ну а перша писемна згадка про село Кульчиці, словесно викарбувана у привілеї князя Лева Даниловича, 1284 роком датованому, — лише тьмяне відлуння тієї, справжньої да-ти його заснування, котрої так вже ніколи й не зможемо пізнати, бо ж не дано... Так само, як не віднайти нам і, профе-сором Людвіком Кульчицьким "Хронологічну історію села Кульчиць", від руки писану, котру, не в хранителя її, Федя Волчко-Кульчицького, а в усієї громади, усього народу українського — було крадено.

Та все одно, ще за сорок років до появи князівського привілею, що подарував нам офіційну дату заснування села, в "Хронологічній таблиці" його історії уже датовано було: "1241 рік. Напад татар і поселення людей навколо городи-ща". А під роком 1265 записано: "Князь Лев Данилович наділив навколишні поселення і село Кульчиці новими сво-бодами". Крім того, побутує, жодними хроніками не підтверджене припущення з приводу того, що, ще в епоху хрестових походів, поселення це було засноване рицарями-хрестоносцями гербу Драго-Сасів. І поки що ніхто не здатен ні переконливо довести цю версію, ні так само переконливо її спростувати.

А про те, в яких умовах предкам сучасних кульчинців доводилося забудовувати просторовисько обіч самбірського торговельного шляху Кочубинець, а також на Солончанській і Клисівській рівнинах, поміж Угорським, Варитиньським, Глибоким та Білим Калужним потічками... То про це пам'ятають хіба що язичницько замріяна маківка Вітової го-ри та, відмолена волхвами на віщому капищі пращурів, крона Кривого Дуба; а ще — болючі, ніби рани від татарських ша-бель і турецьких ятаганів,

шрами-рядки "Хронологічної таб-лиці" історії Кульчиць: 1498 рік. Зруйнування села турецькою і татарською ордами; 1499 рік - повторний напад татар і спалення села; 1500 рік - нищівний напад татар; 1505 - ще один татарський напад; 1594 - і знову руйнівний, винищува-льний напад татар; 1624 - село зруйноване під час нападу татарської орди...

А поміж цими незагойними ранами історії, релігійно -мечовий повів вогненних вітрів із півночі: 1340 рік — загар-бання Галицько-Волинського князівства, а відтак і Кульчиць, Польщею; 1390 - початок колонізації села поляками і німця-ми; 1520 - запровадження в Кульчицях, як і по всіх окупава-них Польщею українських територіях, панщини; 1708 - за відмову переходити в католицизм, польські гусари зарубали сільського православного священника Кульчицького-Ручку прямо в церкві, під час відправи...

Чи ж варто доводити, з якою терплячістю творцям цієї "Хронологічної таблиці історії Кульчиць" доводилося віднаходити ті чи інші факти по архівних документах та спо-гадах старожилів, оскільки на свій власний літопис це, майже тисячолітньої давнини село, не на докір будь сказано, так ніколи і не спромоглося. Та хіба тільки це село? Згадаймо, як часто доводиться шкодувати, що предки наші були набагато охочішими до шаблі та плуга, ніж до пера. Якщо народ сам лінується увічнювати власну історію в правдивих та мудрих письменах, за нього це починають робити історики інших народів. Але тоді вже не доводиться нарікати, що роблять вони це, виходячи з власних уподобань і власного розуміння, підганяючи історію під свої національні інтереси та свою на-ціональну гідність.

Ось і творці новітньої, до офіційного семисотріччя се-ла твореної та Іваном Волчко-Кульчицьким скомпонованої "Історії села Кульчиць і роду Драго-Сасів" вдячно скориста-лися з присвяченого цьому поселенню статті "Географічного словника Королівства Польського", ще 1883 року у Варшаві виданого. Слід прямо сказати, що, тепер, уже з височині ХХІ століття, відомості про село, закладені авторами згаданого словника, просто-таки неоціненні.

" Кульчице (по укр. Кульчиці) Рустикальні і Шляхет-ські, село в повіті Самбірським, сім кілометрів від суду пові-тового, уряду поштового, станції залізничної і телеграфу у Самборі. На північ розташовані Бабіна, Калинків, Кружики і Корналовичі; на сході - Дубляни-Кранцберг, на полудні — Городище і Шади; на заході - Радловичі і Самбір (нижнє пе-редмістя). Село ділиться на численні присілки і дворища.

Через північно-західний кут плине Дністер. Повертає він тут на Радловичі і плине спочатку на північ, потім на схід, на полудні і на сході утворюючи межу від Кружик. До Дніст-ра плине з північного терену кілька малих потоків, із яких найвизначніший потік Ловець... В середній частині терену постає потік Варитина (притока Бистриці), що плине в на-прямку південного сходу, до Дублян, збагачений у районі Кульчиць малими струмками... В середній частині терену, ближче до західного кордону, розташовані сільські забудови, поділені на багаточисельні присілки і дворища: Вітчизна, Могиловизна, Тарабанівщина, Олексенте, Шабельки, Дубен-сько, Поливки, Шлобани,

Туляки, Душиничі, Чмайли, Угерс-ко, Шапки, Волчки... Частина села називається Вигодою.

Північно-східну сторону займають ліси: на півночі Ду-бенко, з горою Могилка..., на полудні Варитина. В полуднево-західній стороні терену доходить височини Нивка, а на схід від неї — порослий хащами терен Туровіна..."

Які б війни не обпалювали це село, які б лихоліття не випадали на долю його жителів, але склалося так, що саме Кульчиці стали тим величним гніздів'ям, у лоні якого висвячувався цілий іконостас гетьманів, полководців та багатьох інших мужніх і талановитих українських патріотів. І це Кульчиці – село, далеке від Великого Лугу і Запорізької Січі, від степової козацької вольниці і полкових центрів городового козацтва, — явили світові трьох видатних вождів українського козацтва – Петра Сагайдачного, Марка Жмайла та Павла Павлюка (Бута), а також славного запорізького козака, мужнього "рятівника Відня" та засновника мережі кавового бізнесу в Європі, Юрія Франца Кульчицького. А крім того, є всі підстави вважати, що тут, у Кульчицях, минала значна частина життя славного лицаря козацького, гетьмана Івана Сулими.

Спливають століття, змінюються державні правителі, державні устрої, і навіть самі держави, але козацькі традиції Кульчиць не лише не згасають, а набувають нових форм, що проявляються і в збереженні історичної пам'яті, і в розбудові козацтва Незалежної України, і в пропаганді українського національного патріотизму.

Вже на сьогодні тут сформовано кіш Галицького Ставро-пігійського козацтва імені Сагайдачного (Верховний отаман козацтва генерал-осавул, професор Ярослав Кміт) і створено музей Сагайдачного (директор Богдан Сидор); споруджено величний пам'ятник великому гетьману, і фольклорно на-снажену статую Юрія Кульчицького. А ще — в селі діє, Ігорем Сапеляком очолюваний, благодійний фонд Юрія Кульчицького; і кожної третьої неділі квітня славу гетьмана вшановують Днем пам'яті Сагайдачного. Традиційними стали і при-свячені історії козацтва, історії села щорічні "Кульчиці-фести".

Чимало зробив для пропаганди своїх земляків, Петра Сагайдачного та Юрія Кульчицького, й уродженець села, відомий правник, професор, член-кореспондент Академії правових наук України Володимир Кульчицький-Цмайло. Пам'ятають у селі й активіста ОУН, діяча Українського Визвольного фронту Івана Кульчицького-Цмайла; офіцера Української Галицької армії, в'язня комуністичних концтаборів Остапа Кульчицького-Дашинича; і, звичайно ж, Івана Волч-ко-Кульчицького, відомого організатора пластового руху в Німеччині і США, публіциста і краєзнавця, провідного автора та упорядника збірки нарисів "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів", багато сторінок якої присвячено козацьким вождям з Кульчиць та почесному козакові-віденцеві Юрію Кульчицькому, "рятівникові Відня"...

* * *

...У які б світи не закидала мене доля, я завжди пам'ятаю, що народжений у Самборі, тож у будь-якій життєвій ситуації намагаюся залишатись гідним історії і слави цього міста, а відтак – історії і слави Кульчиців. Чому й Кульчиців? Та тому що...

... Якось так вже воно віддавна повелося, що кожен кульчинець вважає себе гоноровим самбірчанином, а кожен самбірчанин гонорово тягнеться душею до славетних геть-манських Кульчиців...

Згадуючи про Кульчиці, я щоразу сприймаю цей благо-словенний Богом куточок землі української з якимось особ-ливим душевним піднесенням, ніколи не забуваючи, що...

Кульчиці — одна з тих священних зернин, із якої проро-стають віра народу, мудрість народу, його мужній патріотизм і працелюбність; одна з тих, самим Господом висіяних зер-нин, із яких — на небом і предками дарованій нам землі украї-нській — вічно і віщо виколисується... нація!

Кульчиці - ось де наш духовний, небесами галицьки-ми витворений, храм українського козацтва!

Кульчиці - ось духовна Мекка кожного українця, який шанує величну минувшину України і свято вірить у ще величнішу будучність її!

Кульчиці - Самбір - Одеса.

Вересень 2013 року від Р. Х.

ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН

ВЕЛИКОГО НАРОДУ

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ,

ГЕТЬМАН РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА,

ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО

Відродження нашої історичної свідомості

слід починати з відродження слави гетьмана

Сагайдачного як одного з найвидатніших

європейських полководців; який з однаковою неперевершеністю командував і польовими

арміями, і морським флотом, здобуваючи

при цьому блискучі перемоги не лише

на полях битв і в морських баталіях,

але й на теренах державницької дипломатії.

Богдан Сушинський

1

Працюючи над цим есе, я раз у раз пригадував слова старожитнього українського поета Касіяна Саковича, якого з цілковитим правом слід вважати віршуючим хроністом та поетичним біографом гетьмана Петра Сагайдачного:

"Той, котрий за вітчизну не хоче вмирати,

Змушений потім із нею разом погибати".

...А пригадував тому, що цей глибинно філософський вислів із цілковитим правом можна сприймати в ореолі родо-вого лицарського девізу нашого славетного полководця, його життєвого кредо і його найвищої цивілізаційної мети.

Так, справді, гетьман Петро Сагайдачний - один із найславетніших і

найталановитіших козацьких вождів та полководців, який з успіхом діяв не тільки на полях битв і в морських баталіях, але й на дипломатичних державницьких теренах. В українській історичній літературі про нього напи-сано чимало; його діяння стали предметом багатьох досліджень, темою історичних розвідок, нарисів і художніх творів; зокрема, чимало сторінок своїх праць присвятили йому знані дослідники нашої вітчизняної історії — Дмитро Яворницький, Володимир Антонович, Адріан Кашенко, Михайло Грушев-ський, Микола Аркас, Іван Крип'якевич... Але, але...

...Свого часу я вже казав, що наші предки, навіть ви-сокоосвічені, завжди були охочішими до шаблі, ніж до пера. Саме тому ми не маємо зараз ні ґрунтовних вітчизняних (а не запозичених із польських чи якихось інших джерел, таких, як літописи Самійла Величка чи Григорія Граб'янки, написаних уже в XVIII) давніх літописів козацької доби; ні докладних, документально вивіренних життєписів навіть найславетніших серед наших отаманів та гетьманів, таких як Северин Нали-вайко, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Богун, Іван Сірко чи той-таки Іван Сулима...

Не став винятком і Петро Сагайдачний, при формуван-ні життєпису якого дослідники змушені констатувати, що єдиним більш-менш виваженим інформаційним джерелом при цьому може слугувати хіба що поетична збірка вже зга-дуваного мною талановитого, діяльного земляка-галичанина Касіяна Саковича (бл. 1578 – 1647) " Вірші на жалісний по-греб славного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного, геть-мана Війська його королівської милості Запорозького", що побачила світ уже по смерті козацького полководця.

До речі, повна назва цього твору, яка майже ніде не відтворюється, виглядає, в сучасній ґраматичній інтерпрета-ції, так: " Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска его королівської милості Запорізького. Зложені през інока Касіяна Саковича, ректора шкіл Київських, у братстві. Мовление от его спудеев на погребі того зацного рицаря у Києві, в неділю проводную року Божого, тисяча шістьсот двадцять второго".

Га, як вам така назва?! Що не кажіть, а вміли, вміли наші предки давати назви своїм творам! Втім, до цього ви-твору мистецтва ми ще звертатимемося, а тим часом...

Народився Петро Сагайдачний близько 1570 року. Чо-му "близько"? Та тому, що точної дати історикам з'ясувати так і не вдалося. В деяких джерелах дата його появи на світ відсувається від "близько 1550" до "близько 1560 чи 1577", або й 1578 чи 1582 років. До слова, зауважу, що дата народ-ження "1582 рік", якої дотримуються в своїх історичних розвідках Петро Сас та кілька інших сучасних дослідників, теж видається досить вірогідною; все залежить від того, в яких часових площинах сприймати ті чи інші події гетьманової молодості.

Скажімо, я слабко уявляю собі, як, ґрунтуючись на цій даті, слідом за Г. Кониським, з його "Історією русів", при-пускати, що 1598 року (тобто шістнадцятирічного) Сагайдач-ного, вже на той час генерального обозного, іншими словами, командувача козацькою артилерією, могли обрати гетьманом реєстрового

козацтва. Або що близько 1587 року (в п'ятирічному віці) він уже був студентом Острозької академії, а близько 1595 року, після навчання в академії та служби в київського судді Аксака (у тринадцять років), роз-почав свій гарт на Січі...

Та, скільки б ми не полемізували з цього приводу, на-вряд чи дослідникам вдасться віднайти документ, який би поставив крапку в цій полеміці.

Інша річ, що точно відомо: родом козацький вождь — зі славного села Кульчиці (Кульчиці Шляхетські), що поблизу Самбора на Львівщині. Із тих Кульчиців, які стали величним гніздів'ям чотирьох козацьких гетьманів, а ще — славного воїна-козака Юрія Кульчицького та багатьох інших мужніх і талановитих українських патріотів. Я не випадково наголо-шую на тому, що народився він саме в Кульчицях, оскільки в деяких дослідженнях зазначається, що родом він із Самбора. Зокрема, в своїй "Історії України-Русі" Микола Аркас повідомляє:

"... Тим часом на Запоріжжі проявився неабиякий чоловік - кошовий отаман Петро Сагайдачний. Він був родом з Галичини, шляхтич з міста Самбора, син Конона (через те він і звався Конашевичем) Сагайдачного; вчився він на Волині, в Острозі, у найкращій тоді на Україні православній школі князя Костянтина Острозького, і був дуже освічений для того часу чоловік".

"Бідним шляхтичем із Самбора" називає гетьмана в своїй праці "Україна: історія" й Орест Субтельний.

" Петро Сагайдачний, — пише в нарисі про полководця знаний історик Володимир Антонович, — православний шлях-тич, родом із Самбора, що в Червоній Русі, був син Конона (за тодішньою вимовою "Конаша") Сагайдачного, звідки й походить його ім'я по батькові, яке вважають, звичайно, за родові".

Якщо ж відкинути географічний педантизм, то слід зважити, що Кульчиці завжди сприймалися як передмістя, постаючи перед місцевими жителями у вигляді одного з історичних районів Великого Самбора. Ще в першій половині XVIII століття, мій земляк, самбірчанин за похо-дженням, Павло Конюсевич, який у різні часи поетичні вправи поєднував з кафедрою в Московській слов'яно-греко-латинській академії та митрополичою кафедрою у Тобольсь-ку, увічнював рідний Самбір словами своєї рукописної "По-етики":

З давніх-давен наше древнє місто цвіте-процвітає

І розрослося довкруг у ширину й довжину.

Безліч будівель чудових - оздоба його величава,

Жителів скільки у нім, годі назвати число...

Словом, так воно віддавна й повелося, що кожен куль-чинець вважав себе гоноровим самбірчанином, а кожен сам-бірчанин гонорово тягся душею до славетних гетьманських Кульчиців...

Одним із таких гонорових самбірчан був, наприклад, відомий письменник та громадський і політичний діяч, випу-скник Самбірської гімназії та Львівського університету Андрій Чайковський (1857-1935), відомий нам за козацької тематики повістями й оповідками — "Козацька помста", "З татарської неволі", "На уходах",

"Полковник Михайло Кричевський"...

Так ось, своєму славному землякові-гетьманові Чайковський присвятив спочатку історичний нарис "Петро Сагайдачний" (Відень, 1917), а згодом — й історичний роман "Сагайдачний". Саме з нього читач дізнається, що трирічним хлоп'ям майбутній гетьман залишився сиротою, оскільки батьки його загинули під час нападу на Кульчиці татарського загону. Коли сталася ця трагедія, Петра взяв на виховання батько майбутнього гетьмана Марка Жмайла, син якого був однолітком маленького Конашевича. А, щойно їм виповнилося шістнадцять років, обох віддав до Острозької школи, яку в романі автор іменує "бурсою".

Природно, що хлопці дружили і, по суті, залишалися не-розлучними; а ще авторові відомо було, що вони "добре обізнані з військової справи. Марко вправно бився на шаблях, а Петро влучно стріляв із лука. І не дивно, бо вони змалку цього вчилися, їхні змагання були не вихвалянням, а про-сто чесна, гідна поваги гра. Це зразу відчули бурсаки, а тому прийняли їх до свого гурту. А улюбленець бурсаків Северин Наливайко похвалив їх: "Лицарі з вас будуть. Петро — перший лучник. Марко — перший на шаблі..."

Не сумніваюсь, що, відтворюючи юні літа Сагайдачного, самбірчанин Чайковський послуговувався певними відомостями, які містилися в оповідях та легендах кульчинців, а, можливо, і якимись писемними джерелами. До того ж, відомо, що, після публікації, під назвою "Побратими", першої частини роману, і цю публікацію, і дві наступні частини твору, з редакторським олівцем прочитував, з точки зору історичної правдивості, визначний історик і суворий критик Михайло Грушевський.

Якою саме була його конкретна реакція на твір, ми не знаємо, але, як відзначалося в передмові до видання роману в цілому, при зіставленні публікацій "Побратимів" у 1918 та в 1927 роках, з'ясовується, що в другому виданні чимало історичних неточностей було виправлено.

Існує й інше, не менш поважне писемне джерело. Ще 1995 року в Дрогобичі побачила світ збірка історичних розвідок "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів", присвячена 700-річчю села і тисячоліттю роду Драго-Сасів, упорядником якої став Іван Волчко-Кульчицький, рід котрого, як і більшої частини авторів книги, пов'язаний з Кульчицями або ж принаймні з родом Драго-Сасів. Так от, у статті доктора археології Володимира Кобільника "Відкриття доісторичних землянок у Кульчицях", несподівано натрапляю на свідчення, які далекі від "доісторичних землянок", але щасливо прояснюють зв'язки гетьмана Сагайдачного з його рідним селом. Оповідючи про те, що колись у Кульчицях існували чотири церкви, автор з'ясовує цікаві деталі:

"Друга церква — св. Мучеників Флора і Лавра — збудована на місці старої, котра простояла 350 років і в якій хрестили, яку відвідував, де співав з дяками і читав "Апостола", гетьман Петро Сагайдачний. Недалеко, ліворуч від церкви, на місці, де стояв колись родинний дім гетьмана, був поставлений на його пам'ять дубовий хрест. Довкола церкви — чотирикутник оборонних валів з глибокими ровами, що колись заповнялися водою. На валах — грубі конаристі, крислаті липи, посаджені, за

переказами, ще за гетьмана П. Сагайдачно-го...

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у дарунок церкві привіз із Січі носільно-обходовий образ св. Покрови, де зображено Пречисту, яка своїм омофором покриває запорожців. Запорожці стоять у червоних чоботях, з непокритими чубатими головами, а з їхніх вуст до Пречистої линуць слова молитви "Богородице Діво". Маляреві нової церкви не сподобався стиль цього образу і, переконавши людей, що він "хлопський та грішний", він залив його гіпсом і намалював образ у шляхетсько-католицькому стилі. ...Інший маляр, який побачив у потрісканих місцях попереднє зображення, частину образу відчистив... І вже за наших часів його було передано музеєві Бойківщини".

Ця безцінна інформація доповнюється фрагментом карти австрійського Військово-географічного інституту (1896-1897 рр.), на якій позначено місце, де, за переказами, розташовувалася батьківська хата гетьмана Сагайдачного. Відтак маємо низку свідчень того, що походив наш славетний гетьман саме з Кульчиць.

У складеній одним із авторів збірки, доктором Миколою Ценком "Хронологічній таблиці історії села Кульчиць, на підставі архівних документів та спогадів старожилів", датою відвідин гетьманом рідного села визнано 1621 рік. Саме під цим роком літописно уточнюється: "Перебування Петра Конашевича-Сагайдачного в складі козацького посольства у Варшаві; повернення в рідне село після довготривалого перебування на Запорізькій Січі; проведення фортифікаційних робіт біля церкви Св. Флора і Лавра (насипання валів), для захисту від турецьких нападів на село; висадження лип на валах".

Автор статті не уточнює, коли саме полководець побував у рідному селі. Але, якщо зважити, що цього ж року Сагайдачний брав участь у Хотинській війні, після якої поїхав до Києва вже пораненим і тяжко хворим, то, мабуть, слід припустити, що до Кульчиць він завітав після переговорів у Варшаві, на шляху до Хотина, де мав приєднатися до польсько-козацького війська. По дорозі до Варшави він навряд чи наважився б втрачати час, адже наближалася війна з турками, і слід було терміново провести переговори з королем. Інша річ - на шляху назад, після вдалих переговорів у польській столиці.

Стоп, а коли саме відбувалися переговори в Варшаві? Досліджуючи міжнародні відносини українського козацтва тієї пори, історик Володимир Сергійчук, посилаючись на польські джерела, стверджує, що "переговори тривали в столиці Речі Посполитої десять днів - з 20 по 31 липня. Для козаків вони були успішними, оскільки король пообіцяв вирішити релігійну справу на найближчому сеймі. І Сагайдачний, котрий у даний час не був гетьманом (його позбавили булави на користь Яцька Бородавки - Б.С.), вважав з великим задоволенням, що "одержав втішну для війська відповідь".

На мій погляд, саме на цій хвилі, розуміючи, що іншої нагоди найближчим часом може не трапитися, він і попрямував зі своїм невеличким обозом, у якому зберігалися дарунки для церкви, — до рідного села, до батьківської хати.

Якщо припустити, що Варшаву він залишив уже наступного дня після завершення переговорів, тобто першого серпня, то неважко з'ясувати, що до села він міг добутися

орієнтовно 10-11 серпня 1621 року. Водночас відомо, що в останніх числах серпня, неподалік від Хотина, ще до битви, в сутичці з татарами, його вже було поранено отруйною стрілою. Словом, найреальніше було б визначити, що в Кульчицях, поєднуючи громадські та родинні справи — з відпочинком, Петро Сагайдачний перебував, орієнтовно, 11-12 серпня 1621 року.

... Що ж до появи прізвища "Сагайдачний", то й у цьому питанні теж одностайної думки не існує. Ви звернули увагу, що Аркас переконує, нібито гетьман є сином Конона Сагайдачного, а "Конашевич" історик вважає прізвиськом, яке виникло завдяки імені батька — Конона. Проте більшість дослідників вважає, що насправді Сагайдачний — це... прізвисько, яке Петро Конашевич набув собі вже в Запорізькій Січі. На користь цієї версії свідчить і той факт, що науковцям вдалося віднайти документ з його власноручним підписом польською мовою. І там написано "Конашевич".

Та головне, що "Конашевичем" називає його в своїх "Віршах на жалісний погреб..." і сам Касіян Сакович, якого, завдяки біографічно-інформаційній насиченості його твору, справді варто вважати провідним і єдиним прижиттєвим біографом нашого славетного гетьмана. Маю на увазі ті рядки його поезії, з яких автор починає відтворення життєвого шляху свого героя:

Хто б хотів достатньо тут справи описати
Конашевича Петра і на світ подати...
Хоч у нас і простий ритм, годі нам мовчати,
Того мужа гідності будем величати.
А найперше про його рід і виховання
І у молодих літах у школах навчання...

А тим часом цікаву версію щодо походження прізвища Сагайдачний віднаходимо у вже цитованому мною збірнику "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів". Зокрема, автори другого розділу цієї книжки повідомляють: "Маємо власні судження щодо козацьких псевдонімів вищеназваних гетьманів, з гербу Драго-Сасів Кульчицьких. Петро з роду Конашів заховав відсілкове Кульчицький за псевдонімом "Сагайдачний". В ті часи чохол для стріл називався "колчан" або "тул" і носився справа. Чохол для лука носили зліва. А все спорядження разом мало назву "саадак", або "сагайдак". Слово "колчан" — дуже близьке до тогочасної назви його села Кол-чич, і, аби не розкривати загалові, звідки ти походиш, де твій рід і родина, але самому пам'ятати про це, — взято псевдонім Сагайдачний. Тобто Петро Конашів Колчицький — Петро Конашевич (Колчанний) Сагайдачний. Крім того, позаяк у колчані тримали стріли, а стріла — родовий знак Драго-Сасів, то (хоча Сагайдачний мав і інший знак гербу) псевдонім "Сагайдачний", пов'язаний із стрілою, нагадував йому про первісний родовий герб. Врешті, коли дивитися на герб Сасів з відстані, — він має вигляд сагайдака".

Зрозуміло, що цю версію ніхто не здатен документально ні підтвердити, ні заперечити. Проте, погодьмося, що певна логіка, нехай і щедро приправлені

фантазією, у такому тлумаченні все ж таки проглядається.

Як би там не було, а безсумнівним лишається той факт, що походив Сагайдачний з українського православного дво-рянського роду, який навіть мав свій герб. До речі, у Польщі такі дворяни називалися "гербовою шляхтою", на відміну від "загонової", шляхетство якої гербами підкріплене не було.

У присвяченій йому статті Ю. Мицика та З. Хижняка, опублікованій у "Малій енциклопедії Українського козац-тва", походження майбутнього полководця прояснюється таким чином: " Походив (Сагайдачний) із старовинного православного шляхетського роду Конашевичів-Попелів з Підгір'я, гербом якого був "Побуг". Виявлено автографи Са-гайдачного, писані каліграфічним почерком польською мо-вою і з особистим підписом "Konaszewicz". Вірогідно, що Сагайдачним майбутнього гетьмана прозвали вже на Січі. У єдиному тогочасному зображенні гетьмана, вміщеному в друкованому посмертному панегірику, Сагайдачний зобра-жений верхи на коні, із сагайдаком за плечима.

У "Пом'янику" (синодику) Київського Михайлівсько-го Золотоверхого монастиря (1667) міститься поминальний запис про рід Сагайдачних. Наскільки можна судити, батька Сагайдачного звали Кононом; по його смерті мати Сагайдач-ного прийняла чернечий постриг ("інокія Мокрина"). Єли-сей, якого згадують під прізвищем Казновський, це, ймовір-но, дід Сагайдачного по матері. Дружина Сагайдачного – Анастасія Повчанська, теж зі шляхетського роду; по смерті Сагайдачного вона вдруге одружилася зі шляхтичем Іваном Піончином".

Якщо вже зайшлося про родинний стан майбутнього гетьмана, то Касіян Сакович, який доповнив свої "Вірші на жалісний погреб..." передмовою та вступом "До читальни-ка", зазначав, що Сагайдачний справді одружився зі шляхтя-нкою Анастасією Повчанською (Повченською). Щоправда, він виявив би величезну послугу, якби зупинився на цій по-статі докладніше та назвав рік, якого відбулося їхнє одру-ження. Як припускає Петро Сас, ця приємна подія в житті галичанина могла статися близько 1602-1603 років, а вже близько 1604 року в родині з'явився син Лукаш.

Одним із доказів існування цього нащадка гетьмана слугує запис у реєстраційній книзі Замойської академії, з якої випливає, що 1618 року в ній з'явився студент, що відреко-мендувався як Lucas Petri Konaszewicz. Якщо в цій розвідці не трапилося ніякої помилки, то аргумент досить сильний. Відтак хотілося б знати, як склалася подальша доля згаданого Лукаша Конашевича.

А ще дозволю собі відволіктися, аби нагадати, що За-мойську академію було засновано 1594 (1595) року в Замості, визначним польським військовим та державним діячем, ко-ронним гетьманом — головнокомандувачем польських військ — Яном Замойським (1542 – 1605), під командуванням якого в 1595 і 1602 роках були здійснені антиосманські походи в Молдавію. Тобто Замойський постає сучасником гетьмана Сагайдачного, не виключено, що вони були особисто знайо-мими, отож вибір гетьманом Сагайдачним цієї польської ака-демії випадковим вважати не можна. Ще одна деталь... Оскі-льки ми нічого не знаємо про якусь офіційну штаб-квартиру

гетьмана реєстрових козаків у Києві, то неважко припустити, що нею слугував його маєток, розташований на Подолі.

І нарешті принципове зауваження. З легкої руки В. Голобуцького та інших радянських істориків, за Сагайдачним закріпилося визначення "дрібний шляхтич". Для прикладу, у своїй праці "Запорізьке козацтво" Голобуцький, у виносці про походження гетьмана, пише: " П. Сагайдачний був вихідцем з дрібної української шляхти Самбірського повіту".

" ...Дрібна шляхта, — перегукується з ним у своїй "Історії України" Наталя Полонська-Василенко, — видала з-поміж себе багато визначних діячів: Сагайдачного, Плетенецького, Балабана... З цієї шляхти ведуть свій початок багато династій українських духовних діячів".

Але, як я вже сказав, шляхтич, який має свій родовий герб, автоматично стає членом вищої дворянської касты Польщі – "гербової шляхти". На відміну від "загонової шляхти", яка, хоча і належала до дворянства, проте гербів не мала. Саме представників гербової шляхти, до якої належав батько гетьмана, та й сам Петро Сагайдачний, могли обирати до сейму; і саме гербові шляхтичі не лише мали право обирати на засіданнях так званого "елекційного сейму" короля, але й виставляти свою власну кандидатуру на обрання королем. Отож, гербовий шляхтич міг бути більш чи менш заможним, обіймати вищу чи нижчу державну посаду, або й зовсім не обіймати її, але він ніяк не міг належати до "дрібно́ї шляхти"! Тобто гербовий шляхтич може бути "дрібним" земле-власником, "дрібним" промисловцем чи крамарем, та аж ніяк не "дрібним шляхтичем", це виключено.

І, щоб уже не повертатися до цієї теми... У пошуках хоча б якихось слідів дружини гетьмана Анастасії Повчанської я звернувся до роману української письменниці Зінаїди Тулуб "Людолови". Доленосній зустрічі Сагайдачного та юної Насті в цьому творі присвячено цілий розділ "На хуторі Повчанських". Саме там віднаходимо і її, чи то списаний з якогось художнього полотна, чи власною фантазією письменниці витворений, портрет: " Була вона струнка, міцна, років вісімнадцяти, з розкішною каштановою косою і чорними імливими очима. Тонкий носик з горбинкою і нервовими ніздрями, трохи піднята верхня губа і брови серпами – все виявляло гордовиту, непокірливу натуру, а добре розвинене підборіддя – силу волі й стійку вдачу".

Відомо, що у своєму заповіті Сагайдачний опікунами дружини Анастасії визначив митрополита Іова Борецького та свого наступника Оліфера Голуба. Втім, вдова недовго по-требувала їх опікунства, оскільки вже за два роки вийшла заміж за шляхтича Івана Пйончинського (так визначає його прізвище П. Сас, а не Піончина, як зазначається у згадуваній статті " Малої енциклопедії Українського козацтва"), і жила в його маєтку неподалік села Вирва.

Як ви вже здогадалися, я вдався до цитування цього твору не тільки тому, що в ньому йдеться про наречену гетьмана, а й тому, що поряд віднаходимо портрет самого Сагайдачного. І прошу звернути увагу, що в письменниці він по-стає не

двадцятирічним юнаком, як у статтях Петра Саса, а зрілим сорокарічним чоловіком, отаманом, гетьманом. І, на мій погляд, письменниця близька до історичної правди. Ось яким зринає перед нами Сагайдачний зі сторінок роману "Людолови" під час його романтичної зустрічі з майбутньою дружиною...

"Це був стрункий широкоплечий чоловік років на со-рок, з тонким, як у черкеса, станом. Довга борода облямо-увала йому вузьке, бліде обличчя, ледве позолочене сонцем. Чорні імлісті очі дивилися задумливо й серйозно, але поса-джені вони були близько одне від одного, і тому погляд їх набрав зосередженої пильності, як на малюнках візантійсь-кого пензля".

Погодьмося, що в своєму словесному портреті письменниця прагнула наблизитись до того єдиного прижиттєво-го зображення Сагайдачного, яке всі ми знаємо за гравюрою 1622 року. Знайомлячись із матеріалами, що зберігаються в меморіальному Музеї Петра Сагайдачного в Кульчицях, який став філіалом Львівського історичного музею; у тривалих розмовах з його засновником і директором, обдарованим істориком Богданом Андрійовичем Сидором, котрий багато років присвятив увічненню пам'яті гетьмана, а також з іншими краєзнавцями, я намагався з'ясувати, чи залишилися в селі нащадки, або хоч хтось із представників роду Конаше-вичів-Сагайдачних; чи віднайшлися якісь документи, які б здатні були доповнити відомості про цю родину, про дитячі та юнацькі літа полководця.

І змушений констатувати, що отой природний зв'язок часів та епох через століття, якого б нам хотілося досягати в ідеальному сприйнятті суспільства, порушено. Тому пану Сидору як засновникові цього осередку пам'яті, а також крає-знавчому активові музею, доводиться по крихтах збирати все те, що може бути пов'язане з іменем гетьмана, незалежно від часу його творення; зокрема, і місцеві перекази та легенди...

2

Судячи з усього, батько полководця був досить заможною людиною, тому що й справді зумів дати синові чудову освіту, спочатку в Галичині, а згодом, орієнтовно в 1587-1591 роках, в елітарній Острозькій академії на Волині. Щоб мати уявлення про те, якого рівня був цей заклад, я звертаюся до видано-го з нагоди 425-річчя академії збірника історичних розвідок "Острозькі просвітники XVI-XX століть". Тут, у статті, присвяченій засновникові академії князеві Василю-Костянтину Острозькому, ректор Університету "Острозька Академія" Ігор Пасічник пише:

"В.-К. Острозький дбав про те, щоб у цьому навчальному закладі викладали найосвіченіші педагоги... У листі до Папи Римського Григорія XIII від 8 липня 1583 року князь Остро-зький звертався з проханням прислати кілька вчених зі створеного Папою Римським грецького Афанасіївського колегію-му. З подібним проханням — надіслати вчителів — звертався він і до Львівського братства в листі від 1 грудня 1592 року. Незважаючи на певні труднощі, В.-К. Острозькому вдалось зосередити в академії цілу плеяду видатних учених, серед яких Герасим Смотрицький, Іван Федоров, Кирило Лукаріс, Никифор Кантакузин, Ян Лятос, Діонісій Раллі (Палеолог), Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Даміан Наливайко та ін.

Острозька академія виховала чимало відомих культур-них, державних та церковних діячів України. З нею були по-в'язані письменники-полемісти і церковні діячі – Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Ісайя Копинський, Іов Княгиницький, Іов Борецький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Незважаючи на недовгий час існування (шістдесят років), Острозька академія відіграла надзвичайно велику роль у духовному відродженні право-слав'я, усієї української культури".

До цього цитування я вдався не тільки тому, що в ньому віднаходиться згадка про випускника Сагайдачного, а ще й для того, щоб згодом показати, що й сам полководець своїми культурно-релігійними заходами гідно продовжив традиції багатьох викладачів та випускників шанованої альма-матер.

До речі, зверніть увагу, що тут ідеться про мовознавця Мелетія Смотрицького, який згодом став автором "Грамма-тики словенския...", підручника, завдяки якому осягали осно-ви славістики не лише українські, але й російські та білоруські школярі і спудеї, і яку М. Ломоносов вважав "вра-тами... ученості". Що ж до Сагайдачного, то існує припущення, що після Острозької школи-академії, він ще певний час осягав науки в школі Львівського братства, яка, власне, й дозволила зблизитися з Іовом Борецьким, майбутнім ректо-ром Львівської та Київської братських шкіл, митрополитом Київським і Галицьким. Втім, це тільки припущення.

Скінчивши навчання, майбутній полководець, на дум-ку історика Володимира Антоновича, певний час, — орієнтовно в 1592 - 1595 роках, — служив канцеляристом у київського шляхтича, міського судді Яна Аксака. Хоча, за іншими даними, Сагайдачний насправді був домашнім учи-телем судді, а вже, за сумісництвом, мабуть, допомагав йому в деяких паперових юридичних справах.

Як би там не було, а служив майбутній козацький вождь нібито й непогано, проте досить скоро відчув, що школярство чи канцелярія — це все ж таки не його стихія. До того ж, як вважають дослідники, він виявився причетним до якогось родинного конфлікту Аксакових, після якого змуше-ний був шукати іншого місця для служби. Так само не нава-жився Петро прилучитися й до духовенства, хоч саме він став автором полемічного трактату "Пояснення про унію", в яко-му рішуче виступав на захист православ'я.

Що ж його по-справжньому приваблювало? Відповідь може бути лаконічною – військова кар'єра воїна-рицаря. А де годилося робити її будь-кому, в Україні сутньому? Зви-чайно ж, на Запоріжжі, на Січі. Отож бо й мовиться у Сако-вича:

У перемиських краях, на самім Підгір'ї
Народився він і ріс в православній вірі.
Потім у Острог пішов для наук поштивих,
Розквітали котрі там за благочестивих
Тих княжат, котрі й самі науки любили,
І маєтностей своїх для шкіл не жаліли...
Конашевич славний там, немалий час живши,
У слов'янському письмі науки навикши,

Почуваючи в собі здібність воювати,
За пороги поспішив, щоб козакувати.
І між лицарями там, живучи час довгий,
Вміння лицарське довів, ставши під корогви...

Га, відчуваєте? Сам Сагайдачний у власноруч писаній автобіографії стільки відомостей не виклав би! Ні-ні, я розумію, що хтось із сучасних цінителів високого мистецтва може закинути Саковичу, нібито вірші його занадто вже "переказові", схожі на стислий заримований життєпис ге-роя... Але, по-перше, з огляду на загальний розвиток тогочасної поезії, вірші нашого поета-галичанина родом із містечка Подтеличі, випускника Замойської та Краківської академій Касіяна Саковича, який у 20-х роках XVII ст. був ректором Києво-братської школи, — витворені на досить пристойному рівні. А, по-друге, ми повинні бути вдячними Саковичу саме за його увагу до життєписних фактів із буття свого героя, які дозволяють сучасним дослідникам хоча б частково компенсувати відсутність реальної хроніки діянь цього полководця і державного діяча.

До речі, про віршування... З, польською мовою, але, вочевидь, українцем писаної, "Римованої хроніки", що поба-чила світ 1682 року, дізнаємося, що й сам Петро Сагайдачний теж захоплювався поезією. Принаймні автор згаданої хроніки, ім'я якого з'ясувати дослідникам так і не вдалося, свідчить, що в 1651 році, під час Берестейської кампанії, козаки співали бойові походні пісні, тексти яких були створені саме ним, Сагайдачним. А що, все може бути! Щоб гоноровий самбірчанин - та не писав гонорових віршів? Бути такого не може! Щоправда, хотілося б мати зразок хоча б одного з його літературних творів...

Судячи з усього, Сагайдачний виявився природженим воїном, який досить швидко опанував військову науку і став справжнім професіоналом. Хто може найкраще, найточніше охарактеризувати полководця? Звичайно ж, сучасник, який бував разом із ним у походах. Так ось, таким сучасником виступає польський аристократ, сенатор Яків Собеський, батько майбутнього короля Польщі Яна Собеського.

Цей сенатор, один із комісарів, тобто військових радників, при польському коронному гетьманові в битві під Хотиним, цікавий уже хоча б тим, що залишив по собі "Но-татки про Хотинську війну". До речі, про козаків у цих но-татках Собеський загалом висловлювався досить стримано, іноді не приховуючи ворожості до них. Тим цікавіше сприй-маються його слова про гетьмана Сагайдачного:

"...Був він чоловіком великого духу, що сам собі шу-кав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли ж доводилося відступати - останнім; мав жваву діяльну вда-чу, в таборі залишався сторожким, мало спав і не пиячив; на нарадах поводився обережно, в розмовах був небалакучий".

Погодьтеся, що подібна характеристика, народжена під пером польського аристократа, якому важко захоплюватися козацьким вождем, має для нас особливу цінність. Й одразу ж виникає питання: чи могла така людина як Сагайдачний розминутися з козацькою славою? Тепер уже навіть важко припустити щось подібне.

На Січ Сагайдачний прибув орієнтовно в 1595 році, і переконливо заявив про себе як про воїна в часи, коли там гетьманував - удруге — легендарний Самійло Кішка. Вже в перших морських походах, коли Сагайдачний ще не був гетьманом, він постав перед козацтвом, як надзвичайно хо-робрий і, водночас, розсудливий воїн. А слід зауважити, що в ту пору по землях запорізьких було неспокійно. Після пов-стання Наливайка, в Україні довго давалися взнаки не лише кривава релігійно-етнічна ворожнеча між поляками та українцями, але й напруження, що склалося у взаєминах між реєстровими та запорізькими козаками.

Правдиво мовилося в нотатках, присвячених "часам Наливайка" польського історика XIX століття Т. Чорновського, який, загалом, із співчуттям сприймав трагічність соці-ального та релігійного стану, в котрому опинився православ-ний український народ : " Король, сенат, і особливо єзуїти — винуватці того страшного нелюдського поступу - гадали, що воєводська страта (Наливайка) викличе страх у козаків і примусить їх до послуху. Але сталося навпаки. Вони зробили їх ще жорстокішими". І він, безсумнівно, мав рацію.

3

Першим документально засвідченим походом, в якому брав участь запорізький звияжець Петро Сагайдачний, слід вважати похід восени 1600 року корпусу козаків під прово-дом отамана Гаврила Крутневича у Молдову. Мета цієї військової кампанії, яка проводилася під патронатом корон-ного гетьмана Польщі Яна Замойського, полягала в тому, щоб зупинити територіальну експансію волоського господаря Михая Хороброго, який прагнув остаточно підкорити своїй владі Молдавію. І польсько-українським військам вдалося здійснити свій задум. Завдавши серйозної поразки полкам Михая в битві поблизу волоського села Буків (жовтень 1600 року) та в кількох інших битвах і сутичках, коронний гетьман зумів відновити в Молдавії правління господаря Симеона Могили, батька відомого українського церковного та куль-турного діяча Петра Могили.

А вже наступного року Сагайдачний виявляється у складі корпусу отамана Самійла Кішки (згодом його змінив Гаврило Крутневич), якого польський король Сигізмунд III з династії Ваза втягнув у свою лівонську (естонську) військову авантю-ру. Річ у тому, що, проголосивши приєднання до Речі Поспо-литої естонських земель, король у такий спосіб спровокував майже дворічну польсько-шведську війну, у якій, як і в мол-давській авантурі, українські козаки важили життям за поль-ські імперські амбіції.

Відомо, що під булавою Кішки перебувало понад дві ти-сячі козаків, поділених на чотири п'ятисотенні полки. При цьому коронний гетьман Ян Замойський намагався викорис-товувати їх для розвідки, а також у якості рейдових загонів, здатних убезпечувати польські табори та українські і поль-ські обози, тобто, по суті, вони мали виконувати обов'язки допоміжних частин.

Проте війна виявилася тривалою і страшенно виснажли-вою. До того ж, при звичаєні до південного клімату, козаки тяжко переживали сувору зиму 1601-1602 років. Але найжахливішим було те, що скарбниця коронного гетьмана швидко спустіла,

відтак польське командування перестало видавати козакам платню, забезпечувати їх боеприпасами, продовольством, теплим одягом та фуражем. До речі, як з'ясовується за наслідками всіх інших польських військових кампаній – подібний стан фінансування армії вічно зубожілою королівською скарбницею виявився традиційним. Причому не платили вчасно не лише козакам та західноєвропейським найманцям, але й самим польським жовнірам. Так само велося і з армійським постачанням.

Отож, кого можуть здивувати випадки, коли козаки відмовлялися йти в бій, вимагаючи від гетьмана повернення в Україну? З якого дива проливати кров за польські інтереси, та ще й голодними і босими?! Проте Кішка шанував лицарські звичаї. Він розумів, що зрадити союзника, яким би він там не був, а відтак оголити фронт – це означало б на всю Європу зганьбити себе і козацтво. Відтак у найскрутніші хвилини він жорстко гасив невдоволення козаків та особисто водив їх в атаки.

До речі, з листів Самійла Кішки до Яна Замојського відомо, що під командуванням козацького гетьмана перебували не лише козаки, але й п'ятнадцять польських ескадронів, тобто по суті він командував досить значним українсько-польським корпусом. Ну а скінчив він своє похідне життя, як і личить офіцерові, — у бою, загинувши від ворожої кулі. Втім, існують й інші версії. Одна з них – злі язики стверджували, що насправді Кішку вбито кимось із своїх же, із невдоволених його відданістю польським союзникам козаків.

В якому чині та в якій іпостасі перебував у цьому війську Сагайдачний – невідомо. На мій погляд, уже тоді він належав до реєстрової старшини, тобто до офіцерського корпусу. І в будь-якому випадку виявився серед тих козаків, які на початку 1602 року обирали на гетьмана реєстру полковника Гаврила Крутневича. Як ви розумієте, я не випадково акцентую на цьому увагу, оскільки саме в цей час майбутній гетьман Сагайдачний набував досвіду не лише воїна, але й ведення "старшинської дипломатії", досвіду боротьби за прихильність козацького товариства, боротьби за полковничий пернач, а відтак – і за гетьманську булаву.

Що ж до тогочасного стану козацького корпусу, то про нього свідчить лист Крутневича до командувача польськими військами Станіслава Жолкевського, в якому український гетьман повідомляв, що наказ терміново перекинути свої полки до фортеці Фелін виконати неможливо: дуже багато козаків лежать у гарячці, або ж страждають від ран, а всі боєздатні підрозділи перебувають в роз'їздах, добуваючи харчі, тому що військо голодує. На підставі цього козацький командир якраз і просив відтермінувати виконання наказу хоча б на дві доби.

Сам перебіг Лівонської війни — тема окремої розмови. А для нас важливо усвідомити, що лівонський похід козаків, з усіма його труднощами, в тому числі й у взаєминах між українським та польським командуванням, безсумнівно, виявився повчальним для Сагайдачного і як простого воїна, і як майбутнього полководця.

Оскільки ні літописів, ні хронік тих років не існує, відстежити діяльність Сагайдачного після повернення в 1603 році в Україну, й аж до року 1614-го, практично неможливо. Проте можна не сумніватися, що він брав участь в усіх значних морських

походах запорожців. Зокрема, дослідники впевнені, що саме Сагайдачний очолив 1606 року морський похід на окуповане турками болгарське місто Варну, фортеця якої вважалася неприступною. Але до цього епізоду ми ще повернемося.

Ну а далі хроніка морських походів виглядає таким чином. Другий похід, у якому, з великою вірогідністю, брав участь Сагайдачний, відбувся 1607 року, і був націлений на Перекоп, що завжди вважався сторожовою фортецею Крим-ського півострова. Захопивши це місто, пройшовшись по ньому вогнем та мечем і визволивши невільників, які перепо-чивали там перед дорогою до Кафи, козаки здійснили морський перехід до Очакова, якого теж здобули з боєм.

Збадьорені таким успіхом, уже наступного року козаки, під командуванням Сагайдачного, добулися гирла Дунаю, щоб шабельно пройти місцевими турецькими твердинями — Кілією та Ізмаїлом, а потім ґрунтовно спустошили Білгород (Дністровський). В 1612 році султанові доповіли, що понад півсотні козацьких "чайок" висаджували десанти в портах Гьозлова, Бабадага, Месембрія та Варни, а в 1613-му, пройшовшись турецьким узбережжям, козаки-чорноморці ще й примудрилися розгромити османську флотилію в гирлі Дніп-ра, неподалік острова, що зветься нині Березанню. При цьому зуміли захопити у вигляді трофею шість галер, з усією зброєю та провіантом, які на них знаходилися.

Як стверджують дослідники, в 1614 році, маючи всього сорок човнів-"чайок", козаки спромоглися захопити провідний на північному узбережжі Туреччини порт Трапезунд, а згодом, після нетривалої облоги, зуміли здобути фортецю Синопа і, винищивши весь гарнізон, здобути величезні трофеї, які перекидали до рідних берегів на захоплених у порту турецьких галерах. На тих, ясна річ, які не знищили під час нападу на гавань, де розташовувалася ціла флотилія галер та великих галеонів.

І нарешті, завершальним у цій серії морських походів слід вважати відчайдушний рейд вісімдесяти чайок під стіни самого Константинополя. Тоді десантникам вдалося спалити причали в обох гаванях турецької столиці, і ґрунтовно "погуляти" передмістями. Проте флот був поза гаванями, тому султан вирішив, що повернутися до Січі чайки не повинні. Османські моряки й самі були зацікавлені в цьому.

Спочатку турецький флот наздогнав "чайки" біля острова Зміїного, на якому козаки влаштували собі відпочинок. Проте хлопці Сагайдачного зуміли кілька кораблів потопити, або серйозно пошкодити, а потім відірватися від погоні. Вдруге козаки дочекалися турків поблизу острова Березань. Тут, у вузькому, помережаному островами, дніпро-бузькому лима-ні, вертляві козацькі "чайки" зуміли остаточно розгромити неповороткі турецькі галери, і навіть захопити в полон командувача флотилії адмірала Алі-пашу.

Підсумовуючи та осмислюючи значення цих антитурецьких акцій, Дмитро Яворницький доходить висновку, що "дивна сміливість, швидкість і руйнівна сила всіх козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи. Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний проводир, яким був Петро Конашевич Сагайдачний".

Між іншим, дослідники вже давно дебатують з приводу особливої, флотоводцем Сагайдачним розробленої, тактики організації морських походів, а також ведення морського бою і висадки десантів. Так, саме "тактики організації походів", тому що не слід забувати: Османська імперія починалася не з анатолійських берегів, а з пониззя Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Відтак гарнізони турецьких фортець, як і турецькі флотилії і татарські чамбули, — постійно чатували на козацькі човни.

Так ось, з'ясовано, що в похід козаки здебільшого вирушали вночі, наприкінці чи на початку місяця, тобто в дні, ко-ли на небі панувало молоденьке, неяскраве нічне світило. Їх човни, подеколи непоміченими, а подеколи — з боєм, проходили повз турецькі фортеці Кизи-Кермен, Тавань та Аслам-Кермен, і виривалися у відкрите море.

До речі, коли йдеться про напад козаків на "турецькі береги" чи "турецькі фортеці", то слід пам'ятати, що для цього ескадрам "чайок" не обов'язково було досягати північних берегів Туреччини. Як уже мовилося, в історичній літературі "турецькими берегами" досить часто називали й усіяні османськими гарнізонами та залогами, береги Криму, Азовського моря чи Кавказу; а також усе побережжя, від Очакова до Білгорода, Тягині (сучасні молдавські Бендери) та Кілії; не кажучи вже про побережні міста-фортеці сучасної Румунії та Болгарії. Ясна річ, отамани козацькі вміли користуватися, морськими, здебільшого трофейними, компасами, та вдало, як і чумаки в степу, орієнтувалися по зорях.

З описів, які дійшли до нас із давніх писемних джерел, можемо припускати, що напади козаків на турецькі кораблі відбувалися у такий спосіб...

Флотилії низьких, малопомітних посеред морських хвиль, козацьких човнів проти сонця підкрадалися до турецької ескадри і трималися на певній відстані від ворога до настання ночі. Десь опівночі козаки атакували турецькі галери та галеони; обстрілюючи з легких гармат-фальконетів, брали їх на абордаж і, винищуючи команди та невеличні загони азабів-охоронців, визволяли веслярів-галерників чи просто полонених.

Допомагала козакам-чорноморцям у бою і та обставина, що човні їхні, екіпажі яких сягали іноді п'ятдесяти моряків, були легкими і маневреними. До п'ятнадцяти пар весел; по два вітрила: прямокутне, для попутного, та скошене — для бокового вітрів; два стернових весла, встановлюваних на носі та кормі "чайки", щоб можна було змінювати напрям руху, не розвертаючи човна; борти, обшиті в'язанками очерету, які, з одного боку, підвищували плавучість "чайок", а з іншого — слугували певним прикриттям від куль та пом'якшували стикування з ворожими кораблями під час абордажних боїв...

Погодьмося, що все це робило "чайки" швидкими, маневреними і достатньо живучими, щоб козаки могли долати значні відстані, а також рейдувати по мілких затоках, річках та лиманах, на яких турецькі галери та галеони сідали на мілину; і, звичайно ж, висаджувати свої десанти на тих ділянках суходолу, до яких турецькі кораблі навіть не наважувалися підступатись.

При цьому не слід забувати, що озброєння кожної з "чайок" подеколи сягало шести

гармат, а кожен козак, окрім шаблі та кинджала, мав по дві рушниці; чимало козаків були озброєні ще й пістолями чи луками. І якщо врахувати, що Сагайдачний іноді виводив у море ескадри, чисельність яких сягала понад трьохсот бойових човнів, то неважко пояснити, чому в більшості випадків відважним українським морякам вдавалося, чи то громити турецькі ескадри, чи принаймні щасливо уникати власної поразки.

І, що б там не писали з цього приводу турецькі джерела, можна з упевненістю стверджувати: в XVII столітті турки ніколи не почувалися на Чорному та Азовському морях, як, втім, і на великих українських ріках та лиманах, ні повновладними господарями, ні просто впевненими в своїй безпеці..

Знову ж таки, жодні літописи, хроніки чи документи канцелярії Війська Запорізького не дарують нам конкретних свідчень того, як саме відбувалося сходження Петра Сагайдачного до гетьманського "престолу", та коли саме відбувалося вручення йому гетьманської булави, такий собі різновид коронації на козацький лад. Тому дослідники змушені відтворювати ці події опосередковано.

По-перше, зберігся датований 1615 роком лист литовсько-го воєначальника Лукаша Сапеги до свого брата Лева. В цьому листі Лукаш нарікав, що під час нападу татарської орди полковник Сагайдачний, який саме перебував на Київщині, на чолі трьохтисячного корпусу реєстрових козаків, не захотів допомогти польським хоругвам, аби спільно відбити напад степовиків. При цьому Сапега підозрював, що козацький полковник навмисне наказав своїм козакам не втручатися в цей конфлікт, оскільки розраховував розгромити, чи взагалі витіснити з українських земель, польське військо, до якого козацтво ставиться з ненавистю.

З інших джерел відомо, що навесні 1616 року гетьманом реєстрового козацтва був Василь Стрілковський. Відтак можна припустити, що Сагайдачного козаки обрали, швидше за все, десь на початку липня цього року, по тому, як завершився морський похід на Варну, під час якого козакам вдалося перемогти турецький флот в гирлі Дунаю. І що поштовхом до передачі йому булави якраз і могла стати млявість, з якою Стрілковський здійснював організацію морських походів.

Вважається, що саме ця обставина спонукала козаків обрати його, напередодні відомого походу 1616 року до берегів Кафи, гетьманом. На мій погляд, це сталося ще 1615 року, і задум значного морського походу під стіни дуже укріпленої Кафи (сьогоденної української Феодосії) виник у Сагайдачного вже на ознаку того, що січове товариство не помилило-ся, обираючи його, відомого "чорноморця", на цю посаду.

Недарма ж у "Віршах..." Касіяна Саковича римовану хроніку цих подій відтворено такими панегіричними рядка-ми:

Військо гетьманом його за вмілість обрало,
Турків з ним і татарву мужньо побивало,
В час свого гетьманства взяв місто кримське Кафу,
Що аж сам султан зазнав немалого страху.
Чотирнадцять йому там тисяч люду збив,

Каторги одні спалив, інші потопив.

Із неволі безліч він християн звільнив,

Бог його і воїнство в тім благословив.

За найбільшу лицар в нас має нагороду,

Як з неволі визволя бранців на свободу.

Але для Сагайдачного не було таємницею – як часто гетьманська булава, чи булава кошового отамана, переходила з рук у руки. І яким болісним, кривавим виявлявся подеколи цей "перехід", до яких конфліктів та розколів призводив. Чому так ставалося? З різних причин. Одні гетьмани не влаштовували польський уряд, інші – козаків, тим паче, що, в суті своїй, в усі часи, особливо в перервах між походами, козацьке товариство залишалося до анархізму волелюбним, і по-бунтарськи некерованим. Отож особливих ілюзій щодо свого володарюванням шаблями і душами запорожців Сагайдачний не плекав.

5

...Й ось тут саме час порушити хронологію викладу, щоб поміркувати над такою обставиною. Щойно, посилаючись на писемні джерела, ми зупинися на подіях, які стверджують, що Сагайдачного було обрано на гетьмана в 1615-1616 роках. Проте існують відомості, що насправді вперше булаву йому було вручено за десять років до цього терміну. Просто настав час, коли січовикам у черговий раз набрид безлад у їхніх справах, і вони забажали ясного розуму та сильної, владної руки. Тоді і спрямували свої надії на Сагайдачного – козарлюгу вправного, фізично витривалого і рішучого, націленого на попереджувальні удари не лише по татарських улусах, але й по землях власне Османської імперії. З цього приводу літописці звірялися нам: "Лето 1606. Петр Конашевич озвался гетманом". Ось так, хоч і не дуже переконливо, а проте лаконічно.

Що ж до нового гетьмана, то він одразу ж довів, що козаки не помилились. Восени того ж року він спорядив чималу ескадру з чайок і повів її до турецьких берегів. Втім, у "Ко-роткому викладі життєпису гетьмана...", поданому в "Історії села Кульчиць...", стверджується, що похід на Варну відбувся 1605 року, і що вперше ім'я Сагайдачного "набуло широкого розголосу, коли запорожці, внаслідок морського походу (1605 року), здобули турецьку фортецю Варну і за-брали більше як на 180 тисяч золотих різної здобичі".

Десь поблизу Варни козаки натрапили на турецьку ескадру з десяти галер. Дочекавшись ночі, вони рішуче атакували їх та захопили, заволодівши при цьому всіма гарматами. Здавалося б, можна повертатися на Дніпро. Але поруч лежало окуповане турками болгарське місто. І сам Бог велів пода-рувати болгарам промінь сподівання. Ось тільки козаків виявилось занадто вже малувато, а тому йти на штурм було небезпечно. Почухали хлопці потилиці, і вирішили вдатися до хитрощів.

Про те, як саме козакам під командуванням Сагайдачного пощастило взяти Варну, можемо здогадуватись, "роз-шифровуючи" відому народну думу "Була Варна здавна славна" та посилаючись на історичні розвідки дослідників. А вони стверджують, що одна частина козаків висадилась на узбережжі, інша ж – залишилася на "чайках". І

постало пи-тання: звідки штурмувати? З моря, з суходолу, а може, одно-часно? Вихід було знайдено досить оригінальний.

Кілька "чайок", добре озброєних гарматами, зайшло в нешироку річку і влаштувало таку собі "прогулянку під вітрилами". Подумавши, що козаки, мабуть, перепилися чи перегрілися на сонці, якщо вже наважились на таке, турецьке військо вийшло з міста, щоб потопити човни, а вцілілих українців перебити. Та, щойно один із турецьких підрозділів теж сів на човни, як одразу ж потрапив під такий густий гар-матно-рушничний вогонь із "чайок" та з берегової засідки, що мусив попрощатись із білим світом. Лише кільком воякам пощастило втекти за мури. Й ось тоді, не даючи туркам отя-митись, Сагайдачний повів своїх лицарів на штурм.

Як твердять хроністи, Сагайдачному вдалося здобути місто і визволити кілька тисяч полонених, серед яких були не тільки українці, але й воїни з інших християнських країн. Натомість до полону потрапило чимало турецьких офіцерів та чиновників, а крім того, козаки захопили величезні трофеї. Можна з упевненістю сказати, що це була перша, після по-разки повстання Наливайка, по-справжньому блискуча перемога; що походом на Варну Сагайдачний, по суті, відродив славу січових лицарів і підніс її до європейського рівня. Ну а народні піснярі увічнили цей подвиг у думі "Була Варна зда-вна славна":

А в неділю пораноньку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки.
Стали ради радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой, чи з поля, ой, чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжуть, плинуть човенцями,
Поблискують весельцями...

Словом, що та як відбувалося далі під стінами болгар-ської Варни, і як козаки здобували її – ми вже знаємо. Заува-жу лише, що імені Сагайдачного в думі не помічено, і в праці Голобуцького цей штурм датовано не 1606-м, а 1604-м ро-ком. Отож, або в думі йдеться про інший похід, або ж... Ні-чого не вдієш, увесь життєпис Сагайдачного супроводжуєть-ся такими ось "датними" непорозуміннями.

Та це я говорив про події, що розгорталися після об-рання Сагайдачного гетьманом 1606 року. Проте автор "Історії русів" Георгій Кониський річуше не погоджується з таким датуванням і пише: "На продовження на Малоросію польських утисків, полки малоросійські, деякі погоджені на послух коронного гетьмана, а решта, порозумівшись з коза-ками запорозькими, року 1598-го вибрали собі за гетьмана обозного генерального Петра Конашевича-Сагайдачного, і він перший почав писатися "гетьманом запорозьким", а по сьому і всі наступні гетьмани в титулах своїх додавати "Військо Запорозьке" почали.

Їх наслідуючи, титулувались також полковники і сот-ники малоросійські, та й саме

військо малоросійське часто "запорозьким військом" називалось. А увійшла назва ся узвичаєна, як для відрізнєння тих полків, котрі були у послу-ху коронних гетьманів, так і для витримування прав своїх на вибори, які поляки при всіх нагодах забороняли і припиняли в селах малоросійських; а запорозькі козаки, навпаки, увійшовши у вибори малоросійські, раніше для них чужі, і, будши далекими від сіл і від зносин з поляками, могли зруч-но зберігати права і свободи військові й одвертати від них насильства поляків".

Відволікаючись від проблеми датування, варто подя-кувати авторові "Історії русів" за роз'яснення, яке стосується назви українського козацького війська часів Сагайдачного, Хмельницького, Виговського, Тетері... — "Військо Запорозь-ке". Справді, з точки зору елементарної логіки, формування городових козаків, розкиданих на значних просторах від Сіверщини до карпатських передгір'їв і Південного Поділля, не мали ніякого права іменуватися "запорізькими", запози-чуючи цю назву у формувань, що з'являлися на Січі та на Землях Війська Запорізького, — з їх запорізькими паланками, які розкинулися поміж лівобережжям Дніпра та Південним Бугом.

Таке привласнення городовим козацтвом назви, а отже й слави, запорожців — викликало нерозуміння, а подеколи й активний спротив, у багатьох січових козаків, й особливо у керівників Січі. Скажімо, відомо, що, починаючи з січня 1649 року Запорізька Січ не дала війську Богдана Хмельницького жодного військового підрозділу (це не виключає того, що окремі козаки могли самочинно приєднуватися до "хмельниччиків"); вона взагалі дистанціювалася від цього війська і цієї боротьби, і не випадково полковники, які не виз-нали рішень Переяславської ради, негайно відвели свої полки на територію того, справжнього, Війська Запорізького.

Проте до останніх днів своїх Богдан Хмельницький та його послідовники продовжували іменувати городове пов-станське воїнство "Військом Запорізьким", а сам командувач - відповідно підписувався: " Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Воиском его царского величества Запорозким", що не могло не викликати обурення у січовиків. Втім, у поясненні автора "Історії русів" вкралася неточність. Річ у тім, що, будучи гетьманом реєстрового козацтва, польським королем за-твердженням, Сагайдачний продовжував іменувати себе "гетьманом Війська Запорізького", чим не міг не викликати невдоволення певної частини запорожців, оскільки на Січі гаразд відали, що реєстрове козацтво вірно служило польсь-кому королю, і що більшість повстань в Україні придушува-лося шаблями реєстровиків. Між іншим, саме шаблями реєстровиків, під командуванням гетьмана Барабаша, нама-галися поляки навесні 1648 року в зародковій придушити і повстання Хмельницького.

Комусь може здатися, що я дещо відхилився від теми, але насправді походження цієї назви має принципове значен-ня і для формування ідеологічно-організаційних засад сучас-ного українського козацтва. Одначе повернімося до подій, пов'язаних із діяльністю Петра Сагайдачного.

Хоча об'єктивно перемоги козаків ослаблювали одвічного ворога поляків - Османську імперію, проте сама активізація козацького руху породжувала в Варшаві і

Кракові цілком природне занепокоєння. Яскравим виявом його постає ухвалена в січні 1609 року польським сеймом спеціальна по-станова "Про запорізьких козаків".

Провідною думкою цього документа стало призначен-ня сеймом спеціальних комісарів, які, залучаючи частини ко-ронного війська та українських реєстрових козаків, повинні були раз і назавжди покінчити з Запорізькою Січчю і самим запорізьким козацтвом. Втім, на запорожців ця постанова особливого враження не справила. Січовики й так знали, що мирно порозумітися з поляками їм не вдасться – ніколи і ні за яких обставин.

Повернувшись із-під Варни, гетьман Сагайдачний за-ходився реорганізовувати козацьке військо. Чіткіше поділив його на сотні та полки, поновив навчання, запровадив сувору дисципліну. Далеко не всім козакам це припало до вподоби. Знаходилися й прихильники колишньої "хмільної вольниці", що дозволяла їм не коритися дисципліні. Так ось, до таких непокірних гетьман уживав найрішучіших заходів – аж до привселюдної страти. За це козаки кілька разів скидали Са-гайдачного з гетьманства. Та минав час, треба було вирушати в новий похід... І хлопцям не лишалося нічого іншого, як іти до батька отамана на перепросини: даруй, мовляв, батьку, коли що не так, бери булаву та веди нас на бусурманів.

І Сагайдачний булаву приймав. І вів. Уже за рік після Варни він зумів виманити поза стіни гарнізон Перекопа й розгромити його, а тоді захопити місто. Цей напад наполохав і кримського хана, і султана Туреччини. В обох столицях відчули: на півдні України й на Чорному морі з'явилася сила, здатна запанувати на них. Ніби підкріплюючи ці побоюван-ня, Сагайдачний повів козаків через Чорне море, висадився на турецькому узбережжі й буквально "викосив" та випалив там усе, визволяючи з полону українців, захоплених у боях чи взятих під час татарських набігів на українські міста й се-ла.

Відомий дослідникам і такий факт. По тому, як 1613 року Сагайдачний двічі водив своїх козаків у походи, султан вирішив, що настав час показати українцям і цілому світові, хто є справжнім господарем на Чорному морі. Флот, якого султан вирядив до Очакова, був величезним. Він мав вини-щити українські "чайки", чи хоча б не допустити виходу козаків з гирла Дніпра, тобто замкнути їх там назавжди. Ко-закам це, ясна річ, не сподобалося. Вони налетіли на турецькі кораблі просто в порту Очакова та на його рейді. Частину галер захопили у вигляді трофеїв, а всі інші пустили на дно. Ця операція ще раз підтвердила талант Сагайдачного як козацького флотоводця.

Помітили видатного полководця й у Варшаві. Король Сигізмунд III наказує Сагайдачному зібрати військо поблизу Києва і звідти, приєднавшись до польської армії, іти на Московію. Проте гетьман не чекав, поки те приєднання ста-неться. Сформувавши досить сильне військо, він вибив московітів з українського Путивля, визволив од них майже всю територію Сіверської та Слобідської України і, розби-ваючи окремі загони та гарнізони, дійшов до Калуги.

Якби того вимагала ситуація, Сагайдачний не припи-нив би своїх дій і на території Московії. Але, з політичної точки зору, в цьому не було сенсу, і він повертається до

Києва, де його зустрічають, як славетного полководця. За деякими відомостями, уже тоді козаки нібито проголошують його гетьманом по обидва боки Дніпра, тобто правителем України.

Восени 1614 року, на прохання козацької старшини, Сагайдачний знову вирушає на Січ. Там сталася неприємна подія. Козацька флотилія вийшла в море, але здійнялася хур-товина зі штормом, і частина "чайок" затонула, а частина опинилась біля турецьких берегів, отож чимало козаків по-трапило до полону. Посадивши на "чайки" щось зо дві тисячі воїнів, Сагайдачний рішуче долає Чорне море і штурмом бере Трапезунд. Козаків було мало, фортеця могутня... Проте гетьмана це не зупинило.

Поки в Стамбулі з'ясовували, звідки взялися козаки та як вони могли так легко заволодіти Трапезундом, Сагайдачний уже нищив турецький флот, що базувався в Синопі, а потім захопив і саме місто, перебивши його залогу. Здобувши величезні трофеї і визволивши полонених, що перебували в цій частині Туреччини, Сагайдачний переможцем повернувся в Україну. В такий спосіб він знову показав не лише османам, але й цілому світові, хто є хто в Україні та на Чорному морі.

6

Не маючи змоги стримати козаків, султан звернувся з листом до польського короля, погрожуючи, що розпочне війну проти Речі Посполитої, якщо вона не втихомирить ко-зацтво. Він запевняв, що піде в Україну і буквально випалить її. Довідавшись про це, гетьман Сагайдачний бере чотири тисячі козаків і вирушає з "візитом ввічливості"... до Стамбула. Іти на турецьку столицю, - з її сильним гарнізоном і могутньою фортецею, з ескадрою бойових кораблів, що стережуть Стамбул з моря, - не маючи при цьому ні обозу, ні підкріплень... На таке ладен зважитися хіба що божевільний.

Очевидно, саме так і поціновували задум Сагайдачного в палаці турецького правителя. Проте козаки переконливо довели, що в діях своїх керуються ясным розумом та здоровим глуздом: вони потопили чи серйозно пошкодили кораблі прикриття, вдерлися до Стамбула і криваво "погуляли" в його передмістях, визволяючи полонених та здобуваючи трофеї.

Султан наказав посадити на вцілілі кораблі всі військові підрозділи, які тільки можна було, і наздогнати козаків. При цьому хроністи запевняють нас, що турецькі солдати навіть боялися сідати на кораблі - такий мали страх перед козацтвом. Та все ж таки флот було споряджено. І він справді наздогнав козаків, але вже край гирла Дунаю, де українці, пам'ятаючи походи князя Святослава, почувались, наче вдома. Бо так воно насправді й було.

Помітивши ворожу армаду, Сагайдачний наказав козакам налягти на весла. Гонитва тривала до пізнього вечора, а як геть зсутеніло, турки вирішили, що козакам пощастило втекти, і припинили рух. Однак козаки й на думці не мали втікати. Темної ночі вони повернули чайки в бік ворога, оточили турецький флот і майже весь його винищили. Захопивши кілька великих галер, Сагайдачний навмисне привів їх під Очаків і наказав спалити на очах турецького гарнізону. Щоб вороги бачили, тремтіли і

знали, що їх чекає віднині на Чорному морі.

А щоб османи не сумнівалися в його намірах, восени 1616 року гетьман сформував нову ескадру "чайок", і підійшов до турецького порту Мінери. Всі двадцять шість галер, що стояли там, козаки потопили, а потім, висадившись на берег, наблизилися до Трапезунда і несподіваним штурмом заволоділи його фортецю. Сподіваючись розгромити козаків у морському бою, султан спорядив проти них велику ескадру під командуванням адмірала Ціколі-паші, що мав репутацію одного з найталановитіших флотоводців сучасності. Сагайдачний упевнено прийняв бій. Потопивши три великі кораблі та кілька невеличких, він примусив турків повернутися до Стамбула ні з чим.

Султан тішив себе надією, що козаків приборкає інша ескадра – під командуванням адмірала Ібрагіма-паші, яка чекала на них під Очаковом, щоб не допустити "чайки" до гирла Дніпра. Дізнавшись про засідку, Сагайдачний вдається до чогось цілком несподіваного. Замість того, щоб пробиватися до гирла, він наказує вертати до турецького берега. Тож, поки турки чатували на нього поблизу українських берегів, Сагайдачний примудрився захопити Синоп і, випалюючи турецькі узбережжя, дістатися Стамбула. Звідти, так і не зазнавши поразки, він повертається... в Азовське море, щоб уже з нього – де річками, а де перетягуючи човни суходолом, – добутися до Січі.

Як бачимо, досить познайомитися з життєписом Петра Сагайдачного, щоб зрозуміти: будь-які твердження стосовно того, що нібито Україна ніколи раніше не мала флоту на Чорному морі, здаються безглуздими. Водночас в особі Сагайдачного маємо видатного флотоводця, який сміливо вступав у двобій з могутніми турецькими ескадрами і перемагав їх. Отож не варто вважати перебільшенням висновок відомого італійського мандрівника П'єтро делла Валле, який у своїх нотатках, датованих травнем 1618 року, констатував: "Турки не мають на Чорному морі жодного міста, яке б не взяли і не сплюндрували козаки. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть повністю його контролювати".

Ясна річ, поляки були невдоволені зростанням могутності українського війська та набуттям ним бойового досвіду, але, як писав з цього приводу Микола Аркас, вони "заклопотані були московськими справами і нічого не могли заподіяти, а тільки вимагали од короля, щоб він страхав козаків своїми грізними універсалами. Та козаки байдуже на них дивилися і робили своє діло...".

Що ж до самого походу на Стамбул-Царград, то історик відтворює його так: "Сагайдачний, як і раніше, ходив зі своїми козаками на море, розбивав турецькі городи, визволяв невольників; був у Синопі – зруйнував його, зробивши на сорок мільйонів злотих шкоди; був у Трапезонті і забрався був під самий Царград. Турки запримітили козацькі походні вогні під самими вікнами султанового палацу; султан через вікно у своїй спочивальні побачив густий дим – то козаки запалили дві пристані у Царграді: Мізевну і Архіокі. Розлютився султан і послав за козаками свій флот, котрий нагнав їх коло дунайських гирл. Тут турки напали на козаків, але запорожці їх розбили. Тоді султан знову виправив проти них у 1616 році Алі-пашу морем і Скіндер-пашу

суходолом. У дніпровому лимані запорожці з Петром Сагайдачним розбили Алі-пашу, і він утік, а козаки забрали п'ятнадцять турецьких галер. Скіндер-пашу перейняв коронний гетьман Жолкевський, поспішив замиритись із ним і зобов'язався вгамувати та втихомирити козаків. Але вгамувати козаків польському урядові не довелося...".

За часів Сагайдачного козаки використовували для походів не тільки чайки, а й турецькі галери, тобто великі бойові кораблі. Відомо, що 1616 року, захопивши під Очаком кілька галер, Сагайдачний посадив на них козацькі екіпажі й піхоту і вирушив, разом із "чайками", до Кафи (нині це – Феодосія). Обстрілюючи місто з галерних гармат, козаки заволоділи ним, вибивши при цьому близько чотирнадцяти тисяч турків і татар, і визволили кілька тисяч невільників, яких посадили на галери й повезли на Дніпро. Повернення такої кількості полонених прислужилося всенародній славі Сагайдачного.

Загалом же відомо, що Сагайдачний володарював на Чорному морі в 1606, в 1613, 1614 та в 1616 роках; і що останній свій морський похід наш український козацький адмірал здійснив 1620 року. Недарма ж його походи почали оспівувати в піснях та думах, про нього складали легенди; одне слово, народ широко дякував йому за мужність і військовий талант.

Але, попри все це, правління Сагайдачного не було безхмарним, і не тільки тому, що майже все воно відбувалося у стані постійного збройного та політичного протистояння з Туреччиною, Річчю Посполитою та Московією. Значно страшнішим для його "корони-булави" виявлявся стихійний анархізм запорізького козацтва. Відомо чимало випадків, коли п'яний або просто невдоволений, розлючений натовп запорізьких, реєстрових, нереєстрових або повстанських козаків карав на смерть своїх курінних, кошових чи наказних отаманів, сотників, полковників, і навіть гетьманів.

У ситуації з Сагайдачним до такої кари справа не доходила, але відомо, що його кілька разів відсторонювали від гетьманства. Один із таких конфліктів стався на початку 1617 року. Згідно з рішенням польського сейму, влітку 1616 року на переговори до Сагайдачного прибув канцлер Литви Лев Сапега. Він привіз двадцять тисяч золотих і наказ коронного гетьмана Польщі негайно вирушити в Московію, на допомогу королевичу Владиславу, який з незначною 10-тисячною армією намагався здобути собі царську корону. І сейм своїм рішенням підтримав бажання короля Сигізмунда та його сина Владислава продовжити війну за московський престол.

Ніякого бажання воювати з московітами у запорожців не виникало, проте Сапега прибув із пропозицією, від якої відмовитися гетьман реєстрових козаків не міг, тим паче, що на кону були вірність польській короні, а головне "живі" гроші. Після бурхливих переговорів, козацькі полки в січні 1617 року вибили російські гарнізони з Оскола та кількох інших незначних міст Московії і розпочали облогу укріпленого замку Воронежа. Та й сил було малувато, і зима видалася занадто вже суворою...

Словом, похід завершився невдало, і довелося хлопцям повертатися в Україну, хоча і з трофеями, а проте без блиску перемоги. А тут ще й поляки, як на те, сформували сенатську комісію, яка повинна була розглянути стан відносин козаків із Кримським

ханством та Османською імперією, а якщо ко-ротше - то просто заборонити запорожцям надалі організо-вувати морські походи проти турків.

Передчуваючи, що поміркований Сагайдачний здатен дипломатично погодитися з рішенням комісії, засідання якої планувалося провести в Києві, на початку березня, а також скориставшись невдоволенням товариства московським по-ходом та прагненням гетьмана навести лад у козацькому вій-ську, реєстровики одібрали булаву від Сагайдачно і вручили її Дмитру Барабашу. Так-так, отому Барабашеві, ім'я якого частенько зринатиме на початку "хмельниччини". Щоб ви-правдати надії громади, новий гетьман демонстративно зі-рвав роботу сенатської комісії і, на зло полякам і туркам, спорядив проти османів ескадру зі ста п'ятдесяти "чайок".

7

Похід видався успішним, але мало не призвів до нової ту-рецько-польської війни, котра, як завжди, починалася з захо-плення українських земель. Передусім турки спорядили ве-ликий флот, який цього разу, на початку серпня 1617 року, піднявся Дніпром до Січі. Проте битви не відбулося, тому що невеличкий гарнізон польової козацької твердині просто від-ступив у плавні, мудро міркуючи собі: нічого, турки підуть геть, а ми собі нову Січ спорудимо.

Так само без битви обійшлося й на суходолі. Коли велике османське військо під командуванням Іскандера-паші піді-йшло під стіни наддністрянської фортеці Буші, коронний ге-тьман Польщі Станіслав Жолкевський, який уже чекав його неподалік, запропонував укласти мир. Турки теж бачили, що нічого, окрім величезних жертв ця битва не дасть, тому 23 вересня 1617 року такий договір, у якому поляки клятвено обіцяли заборонити козакам виходити в Чорне море, — було укладено. Відтак Жолкевський звернувся до гетьмана Бара-баша з пропозицією провести в містечку Паволочі, що на рі-чці Роставиці, козацько-польську раду.

Знаючи, чим іноді завершуються подібні козацькі ради, коронний гетьман прийшов до місця збору з усім своїм вій-ськом. Одначе це нічого не дало йому, оскільки гетьман Ба-рабаш теж прийшов до урочища Суха Вільшанка, в якому мала відбуватися рада, майже з усім військом. Умови, які ви-сунув Жолкевський, передбачали, що козаки різко зменшать чисельність свого війська, відмовляться від походів на море і погодяться на те, щоб гетьмана призначав польський король. Натомість поляки зобов'язувалися щорічно сплачувати коза-цькому війську десять тисяч золотих та дарувати сімсот суво-їв сукна на одяг. От тільки умови ці козаків не задовольнили. Вони зірвали переговори, а, замість Дорошенка, якого звину-вували ще й у тому, що турки ганебно заволоділи Січчю, на гетьмана покликали... того ж таки Сагайдачного.

Саме на цю добу припадає створення в Європі так зва-ної "Ліги християнської міліції", досить сильної організації, очолюваної французьким князем де Невером, якого вважали нащадком останнього грецького імператора Палеолога. Ліга ставила собі за мету створити могутню європейську армію, яка б, увібравши в себе національні формування багатьох країн, витіснила турків з Європи, а можливо, й знищила б їхню імперію. Відомо, що 1618 року гетьман Сагайдачний записався до цієї ліги разом із

усім запорізьким військом. Існує також думка, що керівництво ліги сподівалося побачити Сагайдачного на чолі об'єднаної європейської армії, і тільки смерть гетьмана перешкодила цьому призначенню.

Центром, столицею ліги було містечко Карпантрас – поблизу Авіньйона. В архівах цього містечка знайдено руко-писи, що справді засвідчують факт переговорів Сагайдачного з князем де Невером про участь козаків в антитурецькій кампанії. Втім, свій внесок у цю боротьбу Сагайдачний зробив поза планами та діями "Ліги християнської міліції". У праці "Іменем Війська Запорозького", присвяченій міжнародним відносинам українського козацтва в XVI—середині XVII століть, сучасний дослідник Володимир Сергійчук так змальовував ситуацію, що склалася, — в усіх її дипломатичних хитрощах і тонкощах:

"У той час, коли вся Європа нічого не могла зробити з турками, які накинули своє ярмо на греків, сербів, болгар, молдаван та інших, на берегах Дніпра зміцнювалась суспільна організація, яка відважилась боротися з османським поневоленням. За твердженням Ілька Борщака, в справі супроти турків до козаків приїжджали послы з Іспанії, Неаполя, Франції, Мальтійського ордена. У цей час, на початку XVII століття, в Європі з представників багатьох націй склалася своєрідна "Ліга християнської міліції", метою якої було вигнання турків з Європи. Пізніше гетьман Сагайдачний і все військо записалося до неї... Козаки обіцяли... "підняти проти турків усіх християн одної з ними віри".

Треба сказати, — пише далі В. Сергійчук, — що французькі правителі посилено поширювали серед членів ліги чутки про свої антитурецькі настрої, прагнення вигнати султана з Європи й оголосити проти нього хрестовий похід. Водночас вони перебували в досить приязних відносинах з султаном Порти. Так, з 1604 року всі нації, які хотіли торгувати з Туреччиною, за винятком Англії, мали посилати туди свої кораблі під французьким прапором. Крім того, дружба французького короля Генріха IV з султаном була засобом залякування австрійського імператора й іспанського короля нашістю турецьких збройних сил, що було запорукою безпеки Франції. Отже, за таких умов, коли всі члени "Ліги християнської міліції" дбали передусім про власні інтереси, позбавити Туреччину права бути володаркою південних морів випало на долю українського козацтва".

До цього залишається додати, що вступ українських козаків до Ліги викликав бурхливу реакцію в оточенні польського короля. Адже, згідно з уже згадуваною Вільшанською угодою, козакам заборонялося здійснювати походи проти турків, татар та інших сусідніх народів.

Ясна річ, ця угода на певний час дозволила уникнути кровопролиття між сильною армією Жолкевського і козацьким військом, основну масу якого становили слабко організовані та погано озброєні загони селян-повстанців. До того ж, повстанці розраховували, що значна частина польського війська буде зайнята війною з турецькою армією Іскандера-паші, сконцентрованою на Дністрі. Проте Жолкевському вдалося укласти з турками мирний договір, і всю армію кинути проти повстанців. "По

дорозі, — читаємо в "Історії Української РСР, — до нього приєдналися надвірні частини князів Януша Острозького, Юрія Збаразького і воєводи Даниловича. Шляхта Київського воєводства збиралася під Паволоччю і Трилісами, неподалік Києва. Жолкевський поспішав розгромити повстанців до настання зими. "Намагатимуся задушити свавілля, скільки вистачить сили, — писав він королю, — тому що воно страшне для Речі Посполитої".

...Знаючи, що повстанці зосередилися переважно в районі Канева і Черкас, — мовиться далі в "Історії...", — і що до них приєдналася значна частина реєстровців, Жолкевський налагодив відносини з реєстровою старшиною. Групу заможного ("статечного") козацтва, за словами Жолкевського, очолював гетьман реєстру Петро Конашевич-Сагайдачний. Протиріччя між багатою козацькою верхівкою й основною масою козацтва і намагався використати Жолкевський.

... Дійшовши з військом до Білої Церкви, Жолкевський потім став просуватися вздовж річки Рось. Козаки виступили йому назустріч. Проте єдності поміж ними не було. "Чернь, — писав Жолкевський, — прагнула стати до бою з панським військом. Старшини ж, навпаки, стримували її, заявляючи, "що не хочуть воювати з коронним гетьманом". Гору взяло заможне козацтво. Сагайдачний, відсторонений напередодні повстанцями від керівництва, знову був обраний гетьманом. Він негайно розпочав переговори з Жолкевським... Сагайдачний і реєстрова старшина прийняли всі висунуті Жолкевським умови і підписали відповідну декларацію. Всі "свавільники", які не дотримувалися її умов, підлягали смертній карі".

Та, як ми вже бачили, суворість умов цієї угоди не застерегла козаків і самого Сагайдачного від вступу до Ліги. Упевнений, що, якби гетьману Петру Сагайдачному справді судилося очолити об'єднані війська "Ліги християнської міліції", або хоча б увійти до складу цієї армії на чолі козацьких полків, доля багатьох народів Європи, як і доля ненависної їм Османської імперії, складалася б зовсім по-іншому. Але ж не судилося; а відомо, що, в граматиці нашого пізнання умовного способу історія не визнає.

Можливо, реакція польського короля на приєднання козаків до християнської міліції була б різкішою, але, як ми вже знаємо, саме 1618 року дуже ускладнилося становище польських військ, які, під командуванням королевича Владислава, майбутнього короля Владислава IV, перебували під Москвою. Чому вони там опинилися? Та тому, що за часів "московської самозванщини" Владислава було обрано на трон Московії. Й ось тепер він прагнув збройно здобути Москву, щоб сісти на дарований йому московським боярством трон і розпочати практичне управління своїми підлеглими.

З листа, якого Владислав надіслав батькові, королю Сигізмунду III, той зрозумів: якщо негайно не прийти синові на допомогу, він загине разом з усім військом. З тим, уточню, військом, яке ще лишалося при королевичеві, тому що значна частина його, якій Владислав заборгував платню за службу, вже полишила табір і вирушила на батьківщину. Сигізмунд розумів: на те, щоб зібрати достатню військову силу, потрібні

були час і кошти. І того, й того йому дуже й дуже бракувало. А тут ще в Європі розпочалася тридцятилітня — у 1618-1648 роках — війна, яка позбавляла його надії на допомогу з боку Франції чи Німеччини. При-родно, що, за таких умов, він змушений був звернутися до козацького гетьмана Сагайдачного: "Рятуй!".

Гетьман бачив, що королеві й польському сенатові подітись нема куди, і погодився повести козаків під Москву. Але з твердою умовою: король дозволить розширити козацькі території, тобто території, що підпорядковувались гетьману; полегшить становище православної церкви в Україні; збільшить козацький реєстр і навіть... пристане на те, щоб дозволити Україні мати власну судову й адміністративну автономію. Коротше кажучи, Сагайдачний примусив короля і польський уряд визнати автономію України, її особливий статус у складі Польського королівства.

8

Гетьман Сагайдачний уособлює собою,
якщо не саму історичну велич українського
народу, то принаймні мрію про цю велич.
Тож будь-який інший народ світу давно
витворив би з нього легендарного героя
і своєї історії, і свого епосу. Ми ж, українці,
маючи такого великого полководця,
упродовж століть заздрісно зачитувалися
подвигами войовничих чужинців, шкодуючи,
що наша бездержавна минувшина занадто
скупа на славетних воїтелів.
Богдан Сушинський.

Якщо дотримуватися загальновизнаної у нас концепції, події на московському фронті розгорталися таким чином... Під ударами двадцятитисячного козацького війська Сагайдачного, здався загарбаний російськими військами Путивль, потім, перейшовши вже на російську територію, козаки здо-були Елец, Шацьк, Данков... Цікавий випадок стався поблизу Серпухова. Тут Сагайдачному мала протистояти російська рать під командуванням прославленого князя Пожарського. Але, щойно українські козаки наблизились до неї, — донські козаки кинулись урозтіч, решта ж війська почала відходити, а сам Пожарський раптом занедужав і, по суті, втік до Москви. За його відсутності, командування перебрав на себе князь Григорій Волконський. Але справі це не зарадило: російське військо було розгромлене.

Востаннє цар спробував зупинити Сагайдачного по-близу Донського монастиря, вже на підступах до Москви. Якби росіянам пощастило виграти цю битву, вони б не допустили об'єднання українських та польських військ. Але навіть російський літописець визнає, що в бою російських воїнів охопив жах і вистояти вони не змогли. Ця перемога дозволила українському полководцеві, на очах російського командувача, що відступив з рештками свого війська з поля бою, переправитися через Оку і неподалік Донського монастиря, розірвавши кільце російської облоги, з'єднатися з ко-ролевським військом.

Польський табір, який розташовувався на той час неподалік Вязьми, вже й справді перебував у міцному оточенні. Ще б кілька днів облоги, кілька штурмів, і захисники його або полягли б, або потрапили б у полон. То ж чи варто дивуватися, що появу Сагайдачного з його козаками королевич Владислав сприйняв, як Божий дарунок? А після кількадечного перепочинку, українсько-польське військо взяло в облогу столицю Московії.

Це, нагадую, я подав загальну концепцію чи схему подій. Проте дослідники вже докладно вивчили перебіг українсько-московської кампанії 1618 року, залучаючи до цього не лише українські та польські, але й російські джерела. Досить послатися хоча б на появу таких історичних розвідок як " Військово-політична діяльність П. Сагайдачного та Б. Хмельницького: порівняльний аналіз"; "Особливості ведення стратегії козацького війська за часів гетьмана Петра Сагайдачного" сучасного історика О. Фірсова; " Запорожці у польсь-ко-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 років" П. Саса; "Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького" В. Брехуненка та низки інших авторів. Узагальнюючи всі наявні дані, можна вибудувати таку хроніку участі у цій війні українського козацтва...

На початку липня 1618 року двадцятитисячне українське військо під командуванням Сагайдачного, маючи всього сім-надцять гармат малого калібру та невеличкий обоз, Мурав-ським шляхом, що вів від Криму до Москви, наблизилося до укріпленого міста Лівни, розташованого неподалік Тули. Не-сподівано атакувавши його на світанку, козаки вже за кілька годин увірвалися в цитадель. Винищивши всіх його оборон-ців, вони взяли в полон лише начальника гарнізону воєводу Микиту Черкаського, всі інші командири, схоже, загинули в бою.

Після триденного відпочинку, який по суті перетворився на свято першої значної перемоги, козаки рушили в напрямку не менш міцної фортеці Ельця. Одного погляду було досить, щоб збагнути, що таку фортецю можна буде взяти лише облогою - міцні мури, багато гармат, і, як донесла розвідка, по-над сім тисяч вояків гарнізону. На пропозицію Сагайдачного здати фортецю без бою, комендант її, воєвода Андрій Полев, відповів рішучою відмовою. Пихатість цієї відмови була продиктована ще й тим, що воєвода уяви не мав про чисель-ність козацького війська, значну частину якого Сагайдачний заховав у приміському лісі. Зімітувавши невдалий штурм, гетьман наказав козакам демонстративно відступати. Вважа-ючи, що на цьому спроба здобути місто завершилася, Полев звелів значній частину гарнізону вийти за мури та переслідую-вати ворога.

Саме цього Сагайдачний і чекав: заманивши московітів до лісу, він кинув у бій свій лісовий резерв, і за якийсь час вороже військо було вщент розгромлене. Переслідуючи реш-тки московських підрозділів, козаки спробували увірватися до фортеці, проте воєвода вчасно наказав зачинити ворота. Фортеця справді виявилася могутньою, але під час третього штурму українці здобули її.

Намагаючись врятувати місто від цілковитої руйнації, православні елєцькі священики спорядили делегацію до пра-вославного українського гетьмана з проханням

пощадити місто і його населення, а за це міщани пообіцяли видати козакам царського посланця, воєводу Івана Хрущова, разом із 30-ма тисячами рублів царської скарбниці, яку воєвода віз до Криму у вигляді данини ханові. Козаки на такі умови приста-ли, й до міста увійшов лише невеличкий каральний загін, який мав провести арешти декого з командирів, місцевих чи-новників, а також реквізувати майно місцевих багатіїв.

Після належного відпочину, Сагайдачний сформував деся-титисячний загін і, під командування полковника Дорошен-ка, відправив його в рейд містами і селами Рязанщини. До-стеменно відомо, що цей загін винищив захисників фортеці Переяслава-Рязанського та повністю спалив його цитадель, а також із боями здобув міста Рязськ, Шацьк, Данків, Скопин, Пісочню та кілька дрібніших містечок. У цей же час, маючи під своїм командуванням усього тисячу шабель, полковник Милосний, здобувши кілька поселень, підступив до потужної фортеці Михайлова.

Однак здобути її з першого штурму не вдалося, оскільки, через погану погоду козаки добулися до міських мурів із за-пізненням, уже після того, як московіти встигли отримати значне поповнення. Після прибуття на допомогу полковни-кові гетьмана Сагайдачного, козаки встигли вдатися до ще двох атак, але на тривалу облогу часу вони не мали: польські гінці прибули з проханням негайно, всім військом, іти до мі-сця загального збору польсько-литовсько-українських військ – підмосковного міста Тушина.

Щоб не втрачати часу, Сагайдачний виокремив загін пол-ковника Федора Бориспольця і наказав йому іти в Мещерські краї, аби звідти підступити до південних околиць Москви. Здолавши опір гарнізонів Касимова, Романова, Казара та кі-лькох інших містечок, полковник виконав наказ гетьмана, який з основним військом форсував у цей час Оку. Але не в районі Коломни, де його чекали московіти на чолі з воєводою Дмитром Пожарським та князем Григорієм Волконським, а за тридцять кілометрів на південний схід від неї, націлюючи військо на міцно укріплене місто Зарайськ. Що однак не за-вадило Сагайдачному відправити незначний загін у рейд на Каширу.

Тільки це дроблення й так незначних українських сил, не дозволило козакам, після розгрому московітів у відкритому бою, довго утримувати міський острог Зарайська; до того ж королевич Владислав повідомив, що рухається в бік Можай-ська, і просив Сагайдачного теж іти на Москву, націлюючись при цьому на приміський Симонів монастир. Сагайдачний скликав козацьку раду, щоб вирішити, що робити: чекати прибуття загону полковника Бориспольця, чи вирушати до Москви без нього? Тим паче, що знову треба було переправ-лятися через Оку. Врешті-решт вирішили йти без цього рей-дового загону.

Виконуючи наказ царя, князь Волконський зі своїм вій-ськом намагався перешкодити козакам здолати ріку, але по тому, як, захопивши невеличкий плацдарм напроти його вій-ська, козаки переправили два загони південніше та північні-ше від московітського табору, погрожуючи оточенням, князь почав панічно відступати. При цьому астраханські татари зрадливо покинули його табір, а московські козаки вдалися до масового дезертирства.

Залишимо деякі подробиці подальшого походу козаків на розсуд воєнних істориків та баталістів, і скажемо, що, зупинившись в районі Черкізова, гетьман дав війську перепочи-нок, а тим часом його послі-полковники Михайло Дорошен-ко та Богдан Конша прибули до ставки польського королеви-ча під Звенигородом і домовилися, що об'єднання війська має відбутися в районі Тушина 3 жовтня. Але, перш ніж рушати туди, досвідчений воєначальник наказує своєму полко-вникові Пирському здійснити напад на московське військо, що таборилося поблизу Коломни. Тому що тільки в такий спосіб він міг убезпечити свої тили. І полковник не лише розбив це військо, але й увірвався до самого міста, до його укріпленого замку (посаду). Дізнавшись про цю перемогу, гетьман стримано прокректав: "Славно, хлопці, славно...", і вивів своє козацтво на битий Каширський шлях, аби прискореним маршем податися до Москви.

9

Щоб зупинити похід українських козаків, цар виставив проти них увесь свій заміський резерв – шість тисяч кіннот-ників на чолі з воєводою Бутурліним. Але в першому ж бою, що відбувся неподалік Донського монастиря, Сагайдачний особисто, ударом булави, вибив воєводу з сідла. Ця перемога у двобої так надихнула козаків, що, розгромивши передовий заслін московітів, козаки погнали решту війська в бік міських мурів. Тільки після цієї показової перемоги Сагайдачний вирішив об'єднатися нарешті з польсько-литовськими військами під командування королевича Владислава та литовського гетьмана Кароля Ходкевича. Відомо, що основних своїх полонених – кількох воєвод, царських послів та заможних татар, – Сагайдачний передав їм у вигляді подарунків.

За святково накритим столом вище командування об'єднаних сил обговорило план здобуття Москви, розроблений Каролем Ходкевичем, якого у війську вважали провідним стратегом. Суть його полягала в тому, що основні штурмові сили – польські і литовські корогви та загони найманців, які мали досвід здобуття європейських фортець, повинні були атакувати столицю Московії з боку Тверських та Арбатських воріт. Що ж стосується козаків, то частина їх мала здобути штурмом невелику фортецю по той бік Москви-ріки, інші – удаваними штурмами відволікати московітів від головних ударів та слугувати резервом.

Польським хроністом засвідчено, що поляки і козаки розпочали перший штурм 11 жовтня, о третій ночі, і вранці їм уже вдалося увірватися до міста. А ось, щодо того, як розвивалися події далі – існує кілька версій.

Згідно з однією з них, не діставши належної підтримки, атакуючі залишили здобуту ними частину міста. Потім штурми почали межуватися з тривалою осадою. Розуміючи, що довго його війську не протриматися, цар, з допомогою своїх посланців, розпочинає переговори з королевичем. Оскільки з перемир'ям жодна сторона не поспішала, Сагайдачний втрапив інтерес до московських стін, і його козаки почали напади на міста, розташовані на північний захід від московітської столиці, що належали до Ярославського та Вологодського країв. Проте згодом він націлює значну частину свого війська на Калугу – велике, добре укріплене місто, зі значним гарнізоном, з якого

захисники Москви якраз і чекали ударів у тил поляків.

Поки гетьман з основними силами добувався під її стіни, окремий корпус козаків полковника Ємця напав на Серпухів і кількома рішучими ударами здобув усе місто, відмовившись хіба що від штурму могутньої кам'яної цитаделі, в якій зачинилися рештки оборонців. Чому він так повівся? Та тому що в стратегічному плані полковника більше цікавила цитадель Калуги. І вже 4 грудня, саме в сильні морози, козаки увірвалися до міста, перебили більшу частину його оборонців і взяли в облогу цитадель, в якій зачинився сам комендант воево-да Гагарін.

На думку деякого з дослідників, таке швидке здобуття Калуги стало шоковою новиною для московського командування. І саме падіння цього міста, за твердженням польських джерел, схилило московитів до якнайшвидшого підписання мирної угоди. Що й сталося 11 грудня 1618 року в селі Деуліні, розташованому неподалік Троїце-Сергіївої лаври.

До речі, для Польщі умови цього Деулінського перемир'я були дуже вигідними. Хоча королевич і не зумів здобути корону Московії, проте залишив за собою право й далі претендувати на неї. Крім того, до Речі Посполитої відійшли величезні території українських Чернігівської та Новгород-Сіверської земель, а також земля білоруської Смоленщини, у складі яких налічувалося двадцять дев'ять більш-менш значних міст, і котрі доти перебували під тяжкою рукою московського царя.

В Україну козаки поверталися двома колонами. Основна, на чолі з гетьманом, рухалася до Києва через міста Бельов та Болхов, а друга, під командування уже відомого нам полковника Пирського, – через Овдоев та Курськ. При цьому місцева московітська влада змушена була забезпечувати переможців підводами та провіантом. А вже в Києві, де Сагайдачний розташувався зі своїм гетьманським полком особистої охорони, поляки виплатили козакам платню, що нібито знайшла своє вираження у двадцяти тисячах золотих та семи тисячах сувоїв сукна. Тоді ж, як вважає історик Д. Яворницький, полководець Сагайдачний прийняв титул "гетьмана України", маючи намір управляти всіма землями України, які вважали себе козацькими.

Втім, на мій погляд, це твердження досить суперечливе. Ким би він себе там не проголошував, у реальності він залишався гетьманом українського реєстрового козацтва. Та навіть цієї булави він досить швидко позбувається, бо вже в травні 1619 року козаки відсторонюють Сагайдачного від влади й обирають на гетьмана Дмитра Барабаша. Правда, на початку липня Сагайдачний зумів повернути собі булаву, проте цей прикрий інцидент засвідчував усю хисткість його становища, а також той факт, що в реальності він усе ж таки залишався гетьманом реєстрового козацтва, а не гетьманом України.

Та, нагадаю, що оце щойно я виклав лише одну з версій, якої, між іншим, дотримується чимало польських та російських дослідників. Проте побутує й інша версія, яка значно миліша серцю будь-якого патріотично налаштованого українця. В чому ж вона полягає? А в тому, що коли українсько-польські війська, якими командував литовський гетьман Кароль Ходкевич, розпочали штурм Москви, Сагайдачний зі

своїми козаками увірвалися в місто в районі Ар-батських воріт. Один зі штурмових загонів розламав Острожну браму, і козаки рушили в пролом. Та коли вже, здавалося, жодна сила не здатна була зупинити українське військо, гетьман Сагайдачний наказав припинити штурм і відійти від міста. В такій ситуації королевичу Владиславу не лишалося нічого іншого, як відмовитися від подальшого штурму і розпочати з московітами переговори, які й завершилися вже відомою нам мирною угодою, укладеною в підмосковному селі Деуліні.

Як згодом підтвердили деякі українські, польські, і навіть російські, дослідники, гетьман відступив із власної волі, не маючи, по суті, жодних зримих причин для такого вчинку. Тобто, якби, виходячи з цієї, досить правдивої, як на мій погляд, версії, москвичі гідно поцінували його вчинок і поставились до українського полководця полицарському, – саме так, як, власне, він поставився до їхніх предків, захисників тогочасної Москви, – вони б уже давно спорудили в центрі російської столиці пам'ятник цьому полководцеві. Й

оскільки в душі я все ще залишаюся прихильником цієї версії, то саме час поміркувати: а все ж таки, чому Сагайдачний відступив тоді від Москви?

10

Якщо у народу немає своєї держави,
державних зрадників у нього бути не може!
Існують лише політики, які змушені
дотримуватися тієї чи іншої міжнародної
орієнтації, опираючись та того чи іншого,
подеколи цілком ситуативного, союзника.
Богдан Сушинський.

Знову ж таки, існує кілька версій, з допомогою яких історики намагалися витлумачити цей вчинок Сагайдачного. Особисто мені він нагадує вчинок Аттіли, який обліг Рим, але у вирішальну мить зрікся спроби захопити його.

Сагайдачний чудово розумів, що, здобувши Москву, він дасть змогу Польщі приєднати Росію до своєї імперії. Але навіщо йому потрібна якась надмогутня Польська імперія, яка здатна буде задушити не лише козацтво, але й саму Україну? Тож, як мудрий політик, гетьман визнав за краще мати двох ослаблених ворогуючих між собою сусідів, ніж одного власного могутнього ворога. Тобто в даному випадку він виходив уже не з інтересів та амбіцій войовничого полководця, який втрачав сьогочасну перемогу, а отже, й блиск слави, а з інтересів державного діяча, який волів бачити тривалу перспективу й українсько-польських, й українсько-московських взаємин.

І не дивно, що, відходячи з Московії, він націлювався не на Запоріжжя, а на Київ, де, як уже мовилося, на козацькій раді його було проголошено гетьманом по обидва береги Дніпра та всього Війська Запорізького.

От тільки, тверезо оцінивши ситуацію, гетьман зрозумів, що городове козацтво по суті розкололося. Чому так сталося? Свого часу я висловив сентенцію, яку вже чимало разів цитували у пресі, і яка стала епіграфом до цього розділу. Нагадаю, що я сказав:

"Якщо у народу немає своєї держави, державних зрадників у нього бути не може! Існують лише політики, які змушені дотримуватися тієї чи іншої міжнародної орієнтації, опираючись на того чи іншого, подеколи цілком ситуативного, союзника". Ось і того разу...

Проти Сагайдачного, який бачив покликання козацтва у спільній з поляками боротьбі з Османською імперією і Кримським ханством, різко виступив отаман нереєстрових козаків Яків Бородавка (Нерода), який обстоював ідею цілковитого розриву з Польщею. Якщо Сагайдачний розраховував на соціальні та релігійні поступки українцям, і, зокрема, козацтву, з боку короля і польського уряду, то Бородавка і його однодумці вважали, що нічого хорошого чекати від поляків уже не варто. Право на волю, віру і землю слід здобувати своїми шаблями.

Якби нам щось відомо було про план дій цього отамана, про його реальні погляди на майбутнє українських земель та взаємини між городовим і запорізьким козацтвами, — його можна було б вважати одним із перших реальних борців за незалежність України. Адже, якщо дивитися правді у вічі, більшість повстанських вождів, які діяли до нього, у планах і вимогах своїх далі збільшення кількості реєстрового козацтва, підтвердження козацьких вольностей та приборкання норову свавільних польських магнатів, — не просувалися.

Але, схоже, що й у цього рішучого, вольового отамана якогось чіткого плану дій не існувало, або ж документально він ні в чому не проявлявся. До того ж, крім таких сильних ворогів, як Туреччина, Польща і Кримське ханство, перед Сагайдачним була ще й сильна партія реєстровиків на чолі з Бородавкою, якого підтримували полковники Михайло До-рошенко та Оліфер Голуб, котрі з часом теж стануть помітними військово-політичними діячами Козацької України.

Ще більше прихильників Бородавки з'явилося по тому, як Сагайдачний зі своїми полковниками підписав на річці Роставиці договір з представниками короля, згідно з яким чисельність реєстрового козацтва, тобто козацтва, яке перебувало на польському державному утриманні, зменшувалася аж до трьох тисяч шабель, хоча козаки розраховували хоча б тисяч на вісімнадцять-двадцять.

Саме зменшення реєстру призвело до того, що запорізьке козацтво, як і будь-яке інше професійне військо, почало створювати загони найманців. Один із таких загонів, на чолі з тоді ще маловідомим отаманом Іваном Сірком, брав участь у Тридцятилітній (1618-1648) війні на боці Франції; інший — приєднався до грузинського війська, яке виступало проти турецької експансії на Кавказі. Відомо також, що Сагайдачний особисто спорядив посольство, на чолі з сотником на ім'я Степан, яке вирушило в далеку подорож, до персидського шаха Аббаса II, котрого гетьман розглядав, як сильного, надійного союзника в боротьбі з османами.

До слова, оцінюючи дипломатичну діяльність Сагайдачного, історик В. Сергійчук писав: "Героїчна епоха морських походів українського козацтва безумовно пов'язується, передусім, з іменем прославленого Петра Конашевича-Сагайдачного. Але не менш визначні події зв'язані з дипломатичною діяльністю цього гетьмана на

царині правового утвердження дніпровської вольниці, визнання до певної міри її самостійності з боку Речі Посполитої. Саме з його іменем слід пов'язувати піднесення авторитету Війська Запорозько-го, що давало останньому змогу підносити свій голос на захист політичних та національних прав українського народу.

Його постать не була обійдена увагою і в Польській державі, якій він, з метою досягнення нових поступок Україні, давав змогу користуватися збройною силою запорозького козацтва, в тому числі у багатьох визначних на той час євро-пейських битвах. "Цей Петро Конашевич, — зазначав один із польських воєначальників, — настільки піднімався над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом у словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути за-рахований для потомства серед найвизначніших людей Польщі".

... На переговорах з представниками Речі Посполитої на Паволоцькій комісії 1619 року, — повідомляє далі В. Сергійчук, — козацька старшина домоглася збільшення реєстру з однієї до трьох тисяч чоловік. Переговори протікали складно. Про що свідчить щоденник польських комісарів, посланих до козацького табору. Записи цікаві й тим, що вони дають нагоду ознайомитися з окремими характеристиками рисами дипломатичного церемоніалу українського козацтва: "Поїхали ми до них, як тільки розвидніло, і застали їх за шикуванням війська. ... Поставили одинадцять полків: майже всі були з огнистою стрільбою, рідко хто з луками, на наш погляд, могло їх бути вісім тисяч. Подали нам реєстр свого перепису, а в нім рахували війська 10600. Полки по порядку давали постріли. Потім привели нас до гармати, при ній було більш-менш двісті піхоти з рушницями.

... По пунктах намовляли ми їх до постанов комісії, доводили, що тут, у громаді в гуку, в такій великій купі, ні до чого не можна домовитися. Тоді вони дозволили, щоб Са-гайдачний з кількома десятками відійшов з нами особно. На-самперед не згодилися вони на те, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Києві, на святого Іллю... По-друге, просять, щоб із шляхетських маєтностей їм виходити до того ж свята св. Іллі, і на це ми зважилися згодитись. По-третє, коли ми їм сказали волю нашої милості гетьмана Жолкевського, щоб їх тільки три тисячі війська зісталося, — на це ніяким чином не хотіли пристати. Казали: " Ми вже виключили п'ять тисяч неналежних до війська і zostалися самі в собі, і то нічого не буде кантувати королю і Речі Посполитій понад признані нам сорок тисяч золотих; розпустивши раз, ми вже більше не будемо в такій масі, — не дай боже, якби якийсь гвалт і небезпечність прийшла на Річ Посполиту..."

По довгих переговорах козацька старшина наполягала на тому, щоб перепису трьох тисяч не проводити, оскільки не погоджувалася на цю цифру... У тогочасних польських документах наголошується, що з "козаками постановлено тільки щодо моря, все інше відкладено до сейму, дано їм одначе право ходити на орду". І козацтво одразу ж скористалося цим. Документи засвідчують, що тоді " ходили із Запорожжя на кримські улуси, а було їх із п'ять тисяч чоловік, мали битви з кримськими людьми по цей бік Перекопу, під самим му-ром; татар було в Перекопі сім тисяч чоловік, а передової

сторожі — тисяча, і козаки, — завершує свій виклад Сергійчук, — татар багато побили і народу християнського багато визволили з рук татарських".

Як згодом з'ясувалося, пункти Роставицького договору стали запалом для нового повстання селян, нових "випищи-ків" з реєстру та маси нереєстрового козацтва. Характерний для Сагайдачного як для політика і полководця випадок стався в листопаді 1619 року. Діставши відомості про те, що в Кримському ханстві в розпалі боротьба за престол між ханом Джанібек-Гіреєм та претендентом на трон Шагін-Гіреєм, він вирішив скористатися загальною ослабленістю ординців і, без зайвого розголосу, маючи під своїм командуванням лише п'ять тисяч козаків, кинувся в бік Перекопу, громлячи на своєму шляху татарські улуси. Неподалік Перекопу проти нього зі значно більшою, восьмитисячною, ордою виступив хан, проте козаки розвіяли його військо і повернулися в запорізькі землі, ведучи з собою сотні звільнених бранців-християн, в тому числі й козаків. Саме такі походи витворювали найбільшу славу козацьким вождям, саме після них з'являлися панегіричні народні пісні та козацькі думи, що прославляли їх.

Скориставшись із того, що в кінці 1619 року Сагайдачний з більшою частиною козаків пішов походом на татарські улуси, прихильники його недоброзичливця Яцька Бородавки почали поширювати думку, яку тодішній літописець сформулював таким чином: "Конашевич (Сагайдачний) завжди в мирі з панами жив, через що козакам реєстровим і добре було, але ж поспільство дуже терпіло...".

Одне слово, для Сагайдачного це завершилося тим, чим і мало завершитися. Поки він наводив жах на татарські улуси, частина реєстровиків, а також нереєстрове козацтво, яке залишилося в Україні, підняли повстання, скликали раду, на якій проголосили, що Сагайдачного позбавлено булави гетьмана, а на його місце обрано Яцька Бородавку, котрого польський коронний гетьман Жолкевський сприймав, як "найбільш незнатного і найбільш бунтівного" серед козацької старшини.

11

Ще перебуваючи в поході, Сагайдачний дізнався від гінця, що до повстанців Бородавки приєдналася значна частина запорізького козацтва, і навіть січовики, тобто гарнізон Січі. З досвіду гетьман знав, що коли вже в лавах повстанців виявлялися такі професійні воїни, як січовики та запорожці, що базувалися на землях Війська Запорізького, то справа набуває серйозних ознак. І коли він повернувся з Орди, з'ясувалося, що під контролем його прихильників залишився лише Трахтемирів із своїм незначним гарнізоном, та його козацький округ. У той час, коли в руках Бородавки виявилася вся південна частина тогочасної Східної України, включно з Запоріжжям.

У всіх гетьманів реєстрового козацтва та гетьманів України, в тому числі і в Богдана Хмельницького та Івана Виговського, взаємини із Запорізькою Січчю здебільшого були складними. Це пояснювалося тим, що, до яких би заходів державотворення не вдавалося наше городове козацтво на чолі зі своїми гетьманами, запорожці підтримували їх лише за однієї умови – що вся територія Війська Запорізького Низового залишиться поза владою як Польщі, так і Гетьманату.

Відтворюючи події, пов'язані з підписанням українсько-польського договору 1619 року, та з прагненням Сагайдачного реорганізувати городове, і, зокрема, реєстрове козацтво, Володимир Голобуцький у своїй праці "Запорізьке козацтво" повідомляє: "Сагайдачний, однак, не обмежився "впорядкуванням" реєстру. Знаючи, наскільки тісні зв'язки поєднують запорізьких козаків з пригніченими масами народу, він посилив боротьбу проти них. З кількома загонами реєстровців Сагайдачний напав на Запоріжжя і спалив частину козацьких "чайок". Досягти більших успіхів йому не вдалося. Проте Сагайдачний не відмовлявся від своїх планів знищення "свавільних" запорізьких козаків. Він збільшив чисельність реєстровців, які несли сторожову службу поблизу Хортиці, відновив і розширив тут укріплення, споруджені свого часу Дмитром Вишневецьким, і збудував нові на острові Велика Хортиця".

Якщо відкинути елементи "пролетарської демагогії", якою просякнута вся, за радянських часів, підцензурно вида-на праця В. Голобуцького, то якраз і матимемо підтвердження того, що певні проблеми у взаєминах із січовиками у гетьмана все ж таки виникали. До речі, цікаво, що у виносці до цього пасажу автор, посилаючись на руко-писну спадщину Дмитра Яворницького, пише: "Сліди перебування реєстровців і Сагайдачного на Хортиці збереглися до наших днів у вигляді слідів укріплень на острові Велика Хортиця. До спорудження Дніпрогесу, напроти острова Велика Хортиця, на лівому березі Дніпра, існувало урочище "Сагайдачне", котре спускалося до Дніпра двома високими скелями – Дурною та Середньою. На вершині Середньої скелі знаходився камінь, в якому було видовбане поглиблення для сидіння в напівлежачому положенні. Цей камінь місцеве населення називало, за переказами, "ліжком Сагайдачного".

Так, хоча польський уряд і польське командування націлені було підтримувати Сагайдачного, проте вони не могли не рахуватися з силою, що гуртувалася під прапорами Бородавки. Причому рахуватися настільки, що за відповідних обставин навіть ладні були пожертвувати гетьманом реєстровиків.

Чому так склалося? Та тому, що в Європі вже палахкотіла Тридцятирічна війна, і семиградський правитель князь Бетлен Габор, — який рішуче підтримував чеське національно-визвольне повстання, націлене проти австрійської династії Габсбургів, — звернувся до турецького султана за допомогою. Причому прохання у нього було конкретне – відволікати бойовими діями Польщу, яка погрожу-вала Семиграддю та Чехії ударом в спину.

Ну а турки, які раді були скористатися будь-якою на-годою ослабити Річ Посполиту, довго вмовляти себе не при-мусили. Вже на початку літа 1620 року в Молдавію ввійшло 60-тисячне військо Іскандера-паші, до якого негайно приєдналося 20-тисячне військо Буджацької орди під орудою Кантемира-мурзи. Молдавський господар Граціані, який вважався ставлеником польського короля, послав гінців до Варшави, волаючи про допомогу, а сам спробував дати бій туркам власними силами, але, щойно його військо побачило перед собою турецьких яничар, як більша частина цих мол-давських горе-воjak просто розбіглася. Тож не дивно, що, ко-ли коронний

гетьман Жолкевський, перетнувши кордон Молдови, почав рухатися зі своїм військом в напрямку Ясс, де знаходилася ставка Граціані, той прибув на зустріч із ним лише з невеликим загonom особистої охорони. Та й то, судячи з усього, переляканої.

Вражений такою слабкою підмогою молдаван, Жолкевський застав над Прутом, неподалік села Цецори, табір, сподіваючись дочекатись у ньому підкріплень з Польщі. Проте в битві, що розгорілася 10 вересня 1620 року, турки здолали їх опір, знищили значну частину війська і, переслідуючи вцілілих, примусили поляків відступати в бік Могиле-ва (нинішній Могилів-Подільський на Вінниччині). Гетьман Жолкевський знову спробував відсидітися в таборі, спорудженому на березі Дністра, проте вже 27 вересня турецько-татарське військо повністю розгромило поляків, на знак чого Іскандер-паша виставив біля свого намету настромлену на спис голову Жолкевського. Тогочасні польські автори стверджували, що, разом із Жолкевським, загинув цвіт польського воїнства, цвіт нації. Судячи з імен аристократів, які залишилися на тому полі битви, або ж потрапили в полон, — варшавські хроністи не дуже то й перебільшували.

А чи брали участь у цих битвах козаки? Так, брали, але в дуже обмеженій кількості. Зокрема, відомо, що в битві під Цецорою загинув, разом зі своїм підрозділом, сотник реєстрового козацтва Михайло Хмельницький, а його син, майбутній гетьман Богдан, потрапив у полон, в якому довелося пробути майже два роки. Відомо також, що, після розгрому поляків, Буджацька орда вдерлася на українське Поділля і буквально спустошила значну його частину. На жаль, козацькі вожді не знайшли в собі мужності кинути в цей час полки на землю буджацьких татар, щоб раз і назавжди покласти край безкінечним нападам цих ординців, їх звірствам.

Як ми вже з'ясували, в цьому поході брала участь лише незначна кількість городових та надвірних козаків, які входили до складу польського війська. Проте ні Сагайдачний зі своїми реєстровиками, ні Бородавка, з нереєстровим та повстанським козацтвом, під Цецору і Могилів полки не привели. З цього приводу можна висловитися просто: козацькі вожді не мали наміру воювати на чужині за польські інтереси. Проте у поляків існувала своя точка зору на взаємини з козаками.

Коли нажаханий король у жовтні того ж 1620 року скликав у Варшаві сейм, то основним питанням його став захист польських земель від османського нашествия. Саме на-шестя, тому що, поки Іскандер-паша святкував свою перемогу на Поділлі, в Стамбулі султан Осман II уже формував нову армію, а виставлений перед його палацом бунчук засвідчував, що воїнство на Польщу він має намір повести особисто.

Так ось, на сеймі сенатори прямо заявляли, що Жолкевський програв цю війну, тому що був засліплений гоно-ром і ненавистю до козаків. Вважаючи, що він розгромить турків своїми силами, він не звернувся за допомогою до за-порожців, оскільки не бажав ділитися славою переможця з Сагайдачним чи з Бородавкою. До речі, існують відомості, що на цей сейм було запрошено і гетьмана реєстру Сагайдачного, але, очевидно, з дипломатичних міркувань, він у Варшаву не прибув. Мабуть, був упевнений, що поляки самі шукатимуть порозуміння з ним та його козаками, а відтак згодні будуть на ґрунтовні поступки з багатьох питань, в тому числі – і щодо

чисельності реєстру та зміцнення в Україні засад православної віри. І не помилився.

Сейм ухвалив, що, крім польського війська, сенатори та польське командування мають сформувати двадцятитисячну українську армію, залучаючи до неї "охочих" козаків. Крім того, до Києва повинен прибути сенатор, який зустріне-ть-ся з єрусалимським патріархом Феофаном, котрий саме мав намір повертатися через Україну з Московії. Мета зустрічі? Вмовити патріарха, аби він підштовхнув козацьку старшину до виступу проти турок і татар. І це при тому, що навесні, коли Феофан ще тільки їхав до Московії, ті ж таки сенатори вимагали заарештувати його, як османського чи ще якогось там шпигуна.

Звичайно ж, Сагайдачний мав намір скористатися тяжким становищем польської панівної верхівки, щоб домогтися нових поступок з її боку. І ситуація сприяла цьому. З різних джерел королю Сигізмунду стало відомо, що султан уже завершує формування під своїми прапорами велетенської, як на ті часи, 400-тисячної армії (до слова, у ній налічувалося близько ста тисяч шабель татарської кінноти), і ладнався до походу вже безпосередньо на етнічно польські землі, на Краків та Варшаву.

Й ось тут саме час звернутися до фактів, які відтворюють політичну діяльність гетьмана Сагайдачного. Щойно повернувшись із кримського походу, він уже на початку 1620 року споряджає до Москви делегацію на чолі з отаманом Петром Одинцем. За даними Посольського приказу, тодішнім прообразом сучасного міністерства іноземних справ, отаман заявив, що "... прислало їх усе Запорізьке Військо, гетьман Сагайдачний з товариством, бити чолом государеві, оголошуючи про свою службу, що всі вони хочуть йому, великому государеві, як і раніше, служити головами своїми, як вони служили колишнім великим російським государям, і в їх государевих повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили...".

За даними російських джерел, у Москві українських посланців нібито зустріли добре. Послів винагородили грошима та дорогими тканинами, а війську передали "льгкое жалованіє". І доречно підтвердити, що "жалування" це виявилось аж занадто "легким" – усього-на-всього триста карбованців! У грамоті ж, яку, від імені царя, було передано Сагайдачному, мовилося, що "надалі вас у нашому жалуванні забувати не будемо, виходячи з вашої служби. І ти б, гетман Петро, і все Запорізьке Військо, наше жалування прийняли".

12

Втім, насправді не все виглядало так ідилічно, як це намагалися подавати радянські і, зокрема, російські дослідники тих подій. Тому Володимир Сергійчук, який, як уже мовилося, дипломатичній діяльності козаків присвятив окрему працю "Іменем Війська Запорозького", цілком справедливо звертає нашу увагу на низку нюансів, що виникли вже під час перебування українського посольства у Москві, а також згодом, уже за наслідками переговорів:

"Розглядаючи дипломатичну діяльність українського козацтва за часів Петра Сагайдачного, не можна обійти увагою і той факт, що саме він був ініціатором розширення зв'язків між Україною та Росією. Відправлене ним на початку 1620 року

до російського царя Михайла Федоровича по-сольство на чолі з отаманом Петром Одинцем заявляло в По-сольському приказі, що запорожці "всеми головами своїми хотят служити его царскому величеству, и его царские мило-сти к себе и впредь искать хотят".

І хоча цар "похваляв" гетьмана Сагайдачного за цей крок, пославши при цьому "жалованіє" Війську Запорозько-му, слід у той же час зазначити, що особливо великої зацікавленості у зносінах з ним російський уряд не проявив. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в спеціальній грамоті путивльським прикордонним воєводам із Москви вказувало-ся в суворому тоні за те, що вони " запорожских черкас посланці Петр Одинец со товарищи 15 человек..." відпустили до Москви, " не дождался... указу".

Сам цар не прийняв посольства, посилаючись на те, що надходить великий піст, а " в пост нікакіє послы іноземніє не бивают". Крім того, у грамоті Сагайдачному відсутнє кон-кретне ставлення щодо пропозиції українського гетьмана про перехід у підданство Російської держави... Більше того, цар-ський уряд не просто проігнорував пропозицію козацького посольства стосовно походу на Крим, але й вручив послан-цям грамоту, якою в принципі не схвалював подібної акції: " А на крымские улусы ныне вас не посылаем, потому что крымский Джан-Бек-Гирей царь на наши великие государст-ва сам и царевици, и князи, и мурзы не ходят, и людям на-шим шкоты не чинят некоторые, и наши люди потому ж крымским улусам шкоты некоторые не делают".

З усього видно, — пише далі В. Сергійчук, — що в Моск-ві Сагайдачному не довіряли повністю. Пояснювалося це пе-редусім тим, що там ще були зовсім свіжими спогади про похід цього гетьмана на чолі 20-тисячного козацького корпу-су в складі війська Речі Посполитої проти Російської держави в 1618 році. Довго не могли забути в Москві й те, що козаки Сагайдачного захопили того ж року в Єльці поминки (дани-ну) Михайла Федоровича кримському хану (8467 карбован-ців), які везли російські послы...".

А тепер давайте поміркуємо над цією ситуацією. Мож-на з упевненістю сказати: ми повинні бути вдячними москов-ському цареві та чиновникам з Посольського приказу за те, що вони поставилися до прохання Сагайдачного взяти запо-різьких козаків у своє підданство саме так - з холодною бай-дужістю, яку я відтворив би відомим висловом британських аристократів: " Якщо ви знадобитеся, вас покличуть!".

По-перше, Сагайдачного, який на той час очолював лише незначний корпус реєстрових козаків, ніхто не вповно-важував говорити від імені всього запорізького, а власне, від усього українського козацтва; та ще й просити при цьому мо-сковського царя взяти їх у своє підданство, тобто розповсю-дити владу московської імперії на значну частину українсь-ких земель. Якби цар поставився до цього прохання інакше, наші предки на чверть століття раніше, ніж це сталося за ча-сів Богдана Хмельницького, опинилися б у ярмі російського кріпосного права, в ярмі російської імперської колимаги.

По-друге, саме ця барська неповага до послів та його власної ініціативи примусила Сагайдачного уважніше поста-витися до тих елементів державотворення, які

відкриваються йому поза бездержавним підданством Московії, під рукою царя-батюшки. Першим проявом цього стало наполегливе відродження православ'я в Україні, ієрархія якого, після Бре-стської унії 1596 року, була поглинута "уніатством", тобто греко-католицькою церквою.

Правдиво мовилося у Миколи Аркаса, що "після смер-ті князя Костянтина Острозького у 1608 році, православна Україна осталася без своїх митрополитів та єпископів, котрі перейшли на унію, і не мала собі оборонця; братства духов-ні... хоч і боролися з унією, але великої сили вони не мали. Гетьман, братчик найстарішого в Україні Львівського Став-ропигійського братства, сам пристав і все військо вписав братчиками до Київського Богоявленського братства. Тоді най-важливішою справою всенародною вважалося обороняти православну віру, бо вона була мовби знаком української на-родності супроти польської. Боронячи віру, козаки виступали оборонцями самостійності своєї національності. Але найбі-льшу поміч Сагайдачний зробив православній церкві тим, що його заходами відновлено було ту церкву. Треба пригадати, що до 1596 року, тобто до унії на Україні, все духовенство, од дяка до митрополита, було виборне: народ сам собі обирав дяка та попа, священники – єпископа, а єпископи — митрополи-та. Одколи ж зайшла унія, цей порядок було скасовано. Ду-ховенство почало настановляти начальство, та ще ж до того не православної віри, а уніатське духовенство. Треба було цю погану новину вивести".

Як ми вже знаємо, навесні 1620 року, через українські землі проїжджав єрусалимський патріарх Феофан, який пря-мував до Москви, де збирався висвятити у російські патріар-хи єпископа Філарета. Відаючи про ненависть до цього пра-вославного ієрарха з боку польських аристократів-католиків та про лихі наміри щодо нього польської влади, яка мала намір заарештувати патріарха, Сагайдачний зустрів його з загоном козаків, ескортно супроводжував, а головне, мав з ним досить одверту розмову про стан та подальшу долю православної церкви в Україні.

На жаль, нам нічого невідомо про те, як саме відбува-лися переговори, і чи досягли ці два діячі православ'я якоїсь попередньої домовленості. Зате добре відомо, що, зустрічаю-чи патріарха восени того ж року, на зворотному шляху, з Мо-скви до Єрусалима, гетьман вирішив максимально викорис-тати можливості високого духовного ієрарха.

У своїх "Віршах на жалісний погреб славного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного" Касіян Сакович засобами поетичного слова намагався відтворити зусилля гетьмана по збереженню православної віри в Україні. Не будемо зараз вдаватися до оцінки поетичної майстерності літератора. Куди важливіше знати, що саме він першим у мистецькому слові засвідчив факт участі Сагайдачного у відродженні правосла-вної Київської митрополії. Ось витримки з твору, які стосу-ються саме цього періоду діяльності гетьмана.

Та на просьбу ту король і сенат мовчали;
В місті Києві тоді гостя зустрічали.
Із землі святої був, із Єрусалима,

Звідти вийшла на весь світ правовірна віра.

Гетьман той і козаки, гостя привітавши

І поклін йому низький з шаною віддавши,

З православними всіма почали рядити,

Щоб він пастирів для них зволив посвятити.

Зрозуміло, що патріарх не міг втратити нагоди відродити православну церкву в такій давній православній країні, — великій, велелюдній й войовничій. Тим паче, що приготування до посвяти відбувалося в атмосфері, коли Києвом розповсюджувалися чутки про катастрофічну поразку польського війська під Цецорою та Могилевом-Подільським. Тобто Сагайдачний, козаки й православні віруючі відчували, що Річ Посполита військово й політично ослаблена, отже треба діяти швидко і рішуче.

Під час ритуалу, що відбувався в Києві 6-9 жовтня 1620 року, патріарх посвятив у сан митрополита Київського і Галицького Іова Борецького; у сан єпископа перемишльського — Ісайю Копинського; луцького — Ісаакія Борисковича; полоцьким архієпископом став Мелетій Смотрицький, який, однак, досить скоро і недоречно перекинувся до табору уніатів; а також були висвячені єпископи — володимирський (володимир-волинський), холмський та пінський. Після посвяти, патріарх ще понад три місяці залишався у Києві, і сама присутність його надихала православних на відродження свого церковного буття; зупиняла тих священників, і просто віруючих, які ще вчора ладні були переходити в уніатство.

У вже цитованому мною "Короткому викладі життєпису гетьмана...", опублікованому в "Історії села Кульчиць...", натрапляємо на цікаві подробиці самого дійства та нюанси громадської атмосфери, в якій воно відбувалося: "Петро Сагайдачний стає ктиторм (засновником-опікуном) Київської братської школи, яка невдовзі підготує кадри для національно-визвольної війни 1648-1657 рр. У той час у Києві було багато вчених і освічених людей з Галичини: Йов Борецький, Захарія Копистенський, Лаврентій Кукіль (Зизаній), Памва Беринда, Ісайя Копинський, Касіян Сакович та інші. 1620 року київська громадськість скликала до Києва український національний з'їзд, який попросив єрусалимського патріарха Теофана, що вертався з Москви, висвятити митрополита й владик. Патріарх "боявся короля й ляхів".

Тоді слово взяли козаки Сагайдачного, напевно, ним же навчені: "Не будеш ти патріархом, не будеш добрим пастирем, не будеш намісником Христа й апостолів, якщо не посвятиш народові митрополита і єпископів, коли знайшов нас гнаними і без пастирів, і ми навіть боїмося, щоб за цей спротив не вбив тебе по дорозі (до Єрусалима) який-небудь звір". При цьому козаки обіцяли патріархові повну недоторканість і захист. Така заява козаків переконала патріарха...".

Ну, автори цих нотаток у "Короткому викладі життєпису..." могли б і помітити, що в нятяку козаків стосовно нападу на патріарха якогось там звіра проглядається вже не стільки вмовляння, скільки дипломатичний шантаж. Але ме-ти своєї вони досягли.

Втішаючись з такого стану релігійних справ, поет Касіян Сакович панегірично захоплювався всім, що діялося в ті осінні дні в столиці України:

Тих обрали згідно всі з-поміж людей духовних –
Чесних, вправних у письмі, мужів красномовних.
Патріарху всіх тоді їх презентували
І владиками відтак бачити жадали.
Слушність у жаданні тім патріарх признавши,
Їх з екзархом посвятив, владу їм надавши:
Йов Борецький став у нас на митрополію,
А владиці кожному дав єпископію.

Ясна річ, поезія взагалі мало придатна для хронікального відтворення подібних подій, але в даному випадку твір Саковича, тодішнього ректора Києво-братської школи, слід сприймати саме так, як і належить сприймати – в іпостасі свідчення сучасника тих подій, та безпосереднього їх учасника.

Втім, все це поезія... Коли ж повернутися до суворой прози тогочасного буття... Чи ж варто дивуватися, що ко-роль, польський уряд і військове командування, не кажучи вже про церковний клір Речі Посполитої, сприйняли появу в Україні православної митрополії, як акт, ворожий польській державі, ворожий уніатству та католицизмові?

Ситуація складалася настільки загрозливо, що коли на початку наступного року патріарх вирішив, що час поверта-тися в свою Палестину, гетьман Сагайдачний особисто очо-лив загін із трьох тисяч козаків, і під такою переконливою охороною провів патріарха через маєтності польських магнатів та повз польські гарнізони, аж до славного містечка Буші, розташованого на польсько (українсько) — молдавському кордоні. Там, тепло попрощавшись із владикою, він передав його під опіку та охорону представникам православного молдавського господаря.

Та поки гетьман перебував у цьому благочинному по-ході, нам годилося б пильніше придивитися до постаті ново-висвяченого митрополита Іова Борецького, та з'ясувати, чому Сагайдачний зупинився у своєму виборі саме на цій постаті.

13

Безсумнівно, Іов Борецький (? - 1631) увійшов у нашу історію, як видатна особистість, яка поєднувала у своїх по-мислах та діяннях просвітницько-релігійні ідеї Львівської Ставропігії, а згодом – і всього Українського Православ'я, з одного боку; й українського козацтва, з іншого. Знаний церковний і громадський діяч, богослов, він близький нашому народові не лише як поборник православної віри, але й як поборник державницького становлення українського козацтва.

Відомо, що в 1604 році цей шляхетний і боголюбний галичанин був ректором Львівської братської школи, і вже тоді проявив себе, як мислитель і патріот, який добре розумів, що відродження української нації, відродження українського національного духу і державності нашого народу неможливе без вулканічного виверження православної віри та козацької військової потуги.

Перепочиваючи від козацьких походів, Сагайдачний десь на початку 1614 року з'являється в Києві, близько сходиться зі своїми земляками-галичанами Іовом Борецьким та бого-словом і літератором Єлисеєм Плетенецьким, що був тоді ігуменом

Києво-Печерського монастиря, і втрюх вони беруться за відродження культурно-просвітницького і право-славного життя. Передусім, вони створили Київське братство, яке, звичайно ж, зорганізувалося за взірцем Львівського братства. Як і в Львові, членами Київського братства ставали – і це очевидно — найбільш патріотично налаштовані, національно свідомі українці.

Осмислюючи цей період відродження національної культури і, зокрема, роль у цьому процесі гетьмана Сагайдачного поет уже нашого часу Максим Рильський писав:

Від Сагайдачного і від Петра Могили

Дорога втоптана водила юнаків

Туди, де розуму і добрості учили

Нетлінних книг ряди – утворення віків...

Другу важливу справу, яку зробили ці непокійливі галичани, то це коштом монастиря викупили друкарню Балабанів, у якій вже наступного року з'явилася друком перша книжка. В 1615-1616 роках ми бачимо Борецького ректором Київської Богоявленської школи, в 1618 він стає ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря і, нарешті склалося так, що з 1620 року, і до кінця життя, він виявився на чолі Київського Православ'я, Української православної церкви, українського національно-релігійного руху. Зрозуміло, що за цією біографічною хронікою приховуються сторінки бурхливої діяльності патріотичного, релігійно-козацького тандему двох великих галичан – митрополита Іова Борецького та гетьмана Петра Сагайдачного.

Хоча історики не дуже покладаються на відомості, закладені Георгієм Кониським в його "Історії русів", бо занадто вже багато в ній легендарного та міфологічного, та все ж таки гріх було б не процитувати кілька рядків, у яких автор цього твору характеризує мирну діяльність Сагайдачного. Хоча б тому й процитувати, що не настільки вже ця характеристика... міфологічна.

" Гетьман Сагайдачний опісля означених походів ніяких інших сам не розпочинав, а при звичайних і повсякчасних майже тривогах і набігах прикордонних виряджав наказного гетьмана свого Петра Жицького і старшин генеральних, і полковників з корпусами і командами, залежно від потреби і потуги супротивної. І, будучи сам спокійним правителем гетьманства, полагав у внутрішній нелад урядовий і військовий, поборював завзято уніатство, повертав з нього церкви, і в тому числі і соборну Київську Софію, будував заново їх, і, зокрема, спорудив Братський Київський монастир на Подолі під розпорядженням того ж наказного гетьмана Петра Жицького, яко в архітектурі тямущого; надав тому монастиреві заможні села і поновив у ньому з допомогою митрополита Київського Петра Могили стародавню Київську академію, засновану з часів останнього хрещення Русі, але від нашествия на Русь татар приховану по різних монастирях і печерах".

Цілком природно, що в очах православних ієрархів і, зокрема, Іова Борецького, постать гетьмана Сагайдачного вже виростала у великого і величного захисника і православ'я, і рідної землі; в постать Месії, який має не лише врятувати народ і віру

його, але й відродити українську церкву, українську культуру, українську державність.

У найскладніший для Українського Православ'я період, коли католицизм і унія, здавалося б, повели останній на-ступ на віру предків. Про загрозливість ситуації свідчить хоча б той факт, що висвячення на митрополита Іова Борецького відбувалося під охороною (від уніатів та єзуїтів) козацького полку, яким командував сам Сагайдачний. Згодом, коли Борецькому почали докоряти, що він, мовляв, скористався збройною козацькою силою для власного таємного висвячення та висвячення православних єпископів, митрополит у своїй полемічній богословській праці "Протестація" впевнено писав: "Ми не керуємо серцями і помислами козаків. Господь ними керує, який сам знає, для чого він зберігає ці рештки старої Русі..."

Справа Сагайдачного, спрямована на захист Українського Православ'я та відродження української православної ієрархії, продовжувала жити ще тривалий час. Перетворивши козацьке військо з повстансько-партизанського — на регулярне, він разом з усім цим військом вступив до Київського братства, застерігаючи в такий спосіб і католицьку церкву, і польську владу від спроб завадити розбудові українських національно-культурних закладів; од спроб задушити православні братські школи в католицько-єзуїтських обіймах.

Характерно, що того ж таки 1621 року, коли Сагайдачний виводить полки на битву з турецькими загарбниками, митрополит Іов виступає з уже названою працею "Протестація" на оборону Української православної церкви та оборону самого козацтва. І в цьому була нагальна потреба. Відродження Київської митрополії викликало гнів не лише в католицьких та уніатських ієрархів Речі Посполитої, але і в самого короля, який вважав, що в даному випадку гетьман Сагайдачний по-вівся, як глава незалежної держави, втрутившись у повноваження монарха. Покладаючись на скарги уніатських ієрархів, король оголосив усіх православних єпископів і митрополита самозванцями.

Так от, доводячи правомірність цього висвячення, Борецький водночас рішуче відкидає і звинувачення польської влади та церковників у тому, що нібито козацтво становить собою якісь розбійницькі формування. Пам'ятаючи, що Запорізька Січ засновувалася за взірцем Мальтійського та інших лицарських орденів, і що козацтво, власне, є однією з форм світового військового лицарства, він у своїй "Протестації" пише:

" Щодо козаків, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони — наш рід, наші браття й православні християни... Се ж бо плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство... Це ті, чії предки разом з Володимиром схрещувались і віру християнську приймали від константинопольської церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть. Живуть не як погани, а як християни: мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних.

Другою своєю метою ставлять визволення невільників... Це певно, що на цілм світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як

греки своїми окупами, король іспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорозьке — своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують своїм ділом."

Борецький мав рацію: для козаків визволення з полону своїх побратимів, взагалі християнських душ, було справою першорядною і святою. І в зв'язку з цим цікава деталь. Знайомлячись з багатьма сучасними дослідженнями та історичними розвідками, я звернув увагу на те, що майже ніхто з дослідників не зупиняється у своїх історичних розвідках на одному дуже важливому призначенні Львівського братства.

Річ у тім, що серед основних своїх завдань: крім освіти, захисту Православної Церкви, друкування книжок, – воно мало на меті... викуповувати з неволі українців, в тому числі і козаків, які потрапляли в полон до татар, турків або до поляків під час повстання, чи до будь-якого іншого ворога. Оскільки активно братство почало функціонувати в XVII столітті, то зрозуміло, що йшлося про викуп українців, передусім козаків, з татарської і турецької неволі.

14

Повернення Сагайдачного після московського походу до традиційно "стольного" Києва стало поверненням до тих проблем, які накопичувалися і в лавах козацтва, і українсько-польських та в польсько-турецьких відносинах. Загроза османського нашествия, яке ще вчора здавалося далеким та примарним, тепер уже ставало реальністю. Козацька розвідка доносила, що авангардні загони турецької армії наближаються до гирла Дністра, а значить, під стіни могутньої білгородської фортеці, в якій стояв турецький гарнізон. Відтак усі розуміли, що максимум через два тижні там з'являться й основні сили турецької армії під командуванням самого султана Османа II.

Крім того, ні для кого вже не залишалося таємницею, що тут, у буджацьких степах, турки мають об'єднатися з буджацькою та кримською ордами, а також із військом вірного султанові молдавського господаря Томші.

Виснажені цецорською поразкою та безкінечними селянсько-козацькими заворушеннями, поляки вже не приховували, що в майбутній війні з османами вони всю надію покладають на козацтво, реєстр якого врешті-решт збільшено сеймом до двадцяти тисяч шабель. І все було б гаразд, якби не той-таки конфлікт між двома тодішніми вождями: гетьманом нереєстрового козацтва Яцьком Бородавкою та гетьманом реєстрового козацтва Петром Сагайдачним.

Й ось тут саме час уважніше придивитися до постаті Бородавки. Нагадаю, що, як це не парадоксально, але козацького сотника Яцька Бородавку було обрано гетьманом саме тоді, коли в розквіті виявилася слава Петра Конашевича-Сагайдачного. Просто сталося так, що коли Сагайдачний намагався налагодити відносини з польським урядом, щоб домогтися якомога більше прав для православної церкви та козацтва, частина запорізького товариства визнала це за угодовство і позбавила його булави. Річ у тім, що на Січі ніколи не бракувало козаків, націлених на одне – воювати, і тільки воювати! Таким несила було збагнути, що не кожен гетьман, який прагне миру між

козаками і польським урядом, є зрад-ником. Що дипломатією іноді вдається досягти більшого, ніж військовою силою.

І слід сказати, що до свого обрання Бородавка поставився з надзвичайною серйозністю. До того ж, йому так і кортіло протистояти Сагайдачному в усьому, в головне, ніколи більше не допустити його до керівництва запорізьким лицар-ством. Причому авторитет свій Яцько зміцнив одразу, прого-лосивши негайну підготовку до морського походу. "Оце гетьман, оце вояка! – підбадьорювали себе прихильники но-вого ватажка. – Не те, що Сагайдачний. То він веде перегово-ри з поляками, то з Московією, то клопочеться висвятою ми-трополита та єпископів, або спорудженням шкіл. Не козацьке все це діло!".

Нема сумніву в тому, що Бородавка був тямовитим пол-ководцем. Зібравши відносно невеличку ескадру "чайок", він хоробро добувся з нею до Стамбула, вдерся в передмістя і, перебивши частину гарнізону, що базувалася там, ґрунтовно пограбував столицю імперії. Деякі історики вважають, що турки навіть не чинили належного опору, настільки їх на-страхали напади флотилій Сагайдачного. Це й дало змогу гетьманові Бородавці пройтись уздовж турецьких берегів і добряче пошарпати їх.

Повернувся новий гетьман на Січ уже в славі флотоводця. Та одразу ж подбав і про імідж політика. Він, бач, визнавав січовиків, і взагалі козацтво особливою кастою. Виступивши з вимогою називати козаками всіх, хто так називає сам себе, – цебто чи не все населення України, яке, певна річ, не відмовилося б перейти до почесного козацького стану, – Бо-родавка спровокував масовий приплив на Січ ремісників, селян, семінаристів... Чимало козаків, а також міщан, заходи-лось нападати на польські маєтки та на володіння української аристократії, захоплювати коней і зброю і, створюючи бойові загони, проголошувати себе козаками.

При цьому Бородавка не міг не розуміти, що козацтво як військова сила завжди має налічувати досить обмежену кількість шабель. Україні просто несила утримувати величезну армію. І жодні, хай навіть багаті на трофеї, походи до турецького узбережжя чи Криму, не здатні забезпечити ко-зацьке військо всім необхідним. Отже, лишалося одне – ого-лосити війну Польщі чи якійсь іншій державі. Армія не по-винна тривалий час залишатися бездіяльною.

Навесні 1621 року поблизу Білої Церкви вже зібралося понад п'ятдесят тисяч озброєних людей, що проголосили се-бе городовими козаками. У Варшаві потерпали: розбурхана маса повстанців ось-ось зіллється із запорожцями, й об'єднаними силами посуне на Польщу. Можливо, так воно б і сталося, але, як уже мовилося, в цей час до гирла Дністра, в районі Білгорода, підійшло військо турецького султана. Відтак обидва гетьмани почали усвідомлювати: тепер не до з'ясування стосунків – на порозі величезна армія ворога. Як-що турки здолають поляків, Україні теж не вціліти. Отже, слід єднатися. Але як, і на яких засадах? Кому з них двох за-лишатися гетьманом?

На всі ці питання мала дати відповідь козацька рада, що проходила в урочищі Суха (або Черняхівська) Діброва, що розташована між Ржищевом та Білою Церквою, куди гетьма-ни привели близько сорока тисяч козаків. Взяла участь у цій раді й чимала

група православних священників на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, який, до речі, активно підтримував Сагайдачного. А що на цьому військовому форумі робили священики? По-перше, закликали до єдності. По-друге, разом із митрополитом Борецьким прибули польські послы. Вони привезли послання сейму, який запрошував козацтво до участі у війні проти Османської імперії та обіцяв при цьому низку привілеїв. Обіцянкам козаки, що-правда, не повірили, проте загроза війни була реальною, отож амбіції слід було відкинути.

Відомо, що Бородавка виступив на раді з досить палкою промовою, у якій заявив, що тепер "перед військом запорізьким тремтять уже не тільки польська й турецька землі, але й цілий світ". Ну, світ, будьмо правдиві, на той час перед козацтвом ще не тремтів, не мав від чого. Але козакам така, як сказали б ми сучасною канцелярською мовою, "по-станівка питання" сподобалась. Їх тут, в урочищі, справді багатенько, то чого б світові про всяк випадок не затремтіти?

До наших днів дійшли нотатки одного з польських посланців – ксьондза Оборницького. Вражений кількістю козаків, які зібралися на раду, і тією нервовою, вибухонебезпечною обстановкою, котра панувала під час обговорення проблем, він писав: "Слід остерігатися, щоб справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Занадто вже вони розперезалися тут, побачивши себе в такому зібранні і в такій силі. Храни боже місцевих католиків... їм нікуди буде втікати. Все живе подалося в козацтво".

Козацька рада погодилася рушати на війну, оскільки бити бусурманів – святий обов'язок кожного козака. Однак для початку слід було домовитися з польським королем та сеймом щодо забезпечення козацького війська, та з приводу тих привілеїв, які йому буде надано. А щоб якось розвести двох гетьманів, – що не кажи, а булава тільки одна, – на чолі делегації, яка їхала на переговори з королем, поставили Петра Сагайдачного. А на чолі війська, яке мало вирушати в бік Дністра, тобто на війну, – гетьмана Яцька Бородавку.

Разом із Сагайдачним у далеку дорогу вирушали володимирський єпископ Курцевич та двоє старшин. А ще відомо, що до Варшави вони добулися в липні 1621 року. І що король одразу ж знайшов час і можливість, аби належно прийняти козацьке посольство. З польських джерел дізнаємося, що у Варшаві Сагайдачного приймали, кажучи словами сучасної дипломатії, на найвищому рівні. Досить зауважити, що з ним мали тривалі бесіди примас католицької церкви Польщі гнєзненський архієпископ В. Гембіцький та король Речі Посполитої Сигізмунд III.

До наших днів дійшов лист папського нунція, єпископа Франческо Чіріолі, який дуже нагадує агентурне донесення, адресоване Папі Римському та його кардиналам, але, саме цим дане джерело для нас і цікаве: "Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто

з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює ко-ронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволені-ми"

А ще польські джерела стверджують, що впродовж оди-надцяти днів, які посольство перебувало у Варшаві, король навіть устиг кілька разів поговорити з Сагайдачним особисто, віч-на-віч. Які ж умови та вимоги висував перед королем гетьман реєстрового козацтва? Передусім, він вимагав визна-ти існування київської митрополії, а щойно посвяченого Іова Борецького — її митрополитом. Відповідно визнати й українські єпископати, з призначеними на них патріархом Феофаном єпископами.

Козацьких отаманів не влаштовував існуючий доти по-рядок, згідно з яким коронний гетьман Речі Посполитої при-значав "старшого війська Запорізького". Мало того, що цей "козацький старший", яким завжди виявлявся польський шляхтич, намагався перебирати на себе обов'язки гетьмана; він ще й ставав посередником між козаками та польським урядом в усіх питаннях, пов'язаних із фінансуванням, а та-кож поставками зброї та амуніції, фуражу, тканин та продо-вольства.

Природно, що тепер Сагайдачний вимагав, аби "козаць-кого старшого" обирали самі козаки, з-поміж поважних старшин, а король лише затверджував би його. До слова, під час цього ж візиту король і затвердив старшим Війська Запорізького Сагайдачного, що давало право і козакам, і по-лякам вважати його повноправним командувачем козацької армії. Крім того, було остаточно затверджено двадцятити-сячний реєстр, і вирішено, що Яцько Бородавка має бути відсторонений від влади, тому що у козаків не повинно існувати двох гетьманів.

15

До речі, не сумніваюсь, що в цьому питанні Сагайдачний і король виявилися одностайними. Зрозуміло, що сам факт появи Бородавки на політичній арені дуже непокоїв короля і польський уряд. Сигізмунд III бачив у ньому потенційного вождя повстанців, та ще й занадто непоступливого, з яким просто неможливо буде про щось домовитись. На відміну від Сагайдачного, — який завжди готовий до переговорів і ніколи не хапається за шаблю в тих випадках, коли спокійно можна обійтися полемікою. Тому не виключено, що ще в Варшаві у Сагайдачного визрів і план фізичного знищення Бородавки.

А чим у цей час переймався наш повстанський гетьман? О, польська армія ще тільки готувалася до походу, а вождь нереєстровців Бородавка вже привів свою сорокатисячну, 23-ма гарматами озброєну, армію до Дністра і зненацька на-пав на фортецю Сороки. Зруйнувавши її, вдерся до володінь молдавського господаря. Завваживши, що козаки готові зруйнувати й столицю, Ясси, господар Томша втік під захист турецьких військ. Одначе Бородавка вирішив, що в Яссах йому робити нічого і повернув до Хотина. Польське військо коронного гетьмана Ходкевича вже стояло на лівому березі Дністра, проте переправлятися не наважувалось. Чекало, по-ки до

правого берега підійдуть козаки Бородавки.

Якою ж була чисельність турецької армії? З "Хроніки Павла П'ясецького" дослідники дізнаються, що під бунчуком султана Османа II перебувало дванадцять тисяч піших яни-чар, триста тисяч турецької та сто вісімдесят тисяч татарської кінноти. До дещо меншої чисельності схилявся вірменський історик з Кам'янця-Подільського Ованес Камінецький, який вважав, що у складі ворожого війська перебувало двісті п'ят-десят тисяч турок і двісті десять тисяч татарської кінноти.

Та, мабуть, найближчим до істини був сучасник тих подій поляк Юрій Воротський, який у своїх нотатках свідчив, що султанська армія нараховувала всього лиш 162 тисячі вояків, й у складі її було десять тисяч гвардійців-яничар; інше ж військо складалося з сімдесяти п'яти тисяч турків, сорока семи тисяч балканських християн і тридцяти тисяч арабів. Арти-лерія армії сягала 260 гармат, а, крім того, для наведення жа-ху на ворога, султан мав при собі чотирьох бойових слонів. Мабуть, султан уявляв собі: щойно слони піднімуть хоботи і протрублять свій бойовий клич, як все козацтво в жахові роз-біжиться. Але, якщо вже козак узявся за шаблю, то що йому той слон?!

Що ж стосується поляків, то всі мрії про створення бага-тонаціональної армії, формування своєрідного христового походу під орудою польського короля, досить швидко розві-ялися. Ось як цей процес відтворює в своїй праці "Запорозь-ке козацтво" історик В. Голобуцький:

" Незважаючи на наближення турків до кордонів Речі По-сполитої, збір війська тривав досить повільно. Уряд звернув-ся за допомогою проти "спільних ворогів християнства", ту-рків, до своїх союзників -папи Павла V та австрійського імператора Фердинанда II, але зустрів відмову з їх боку. Папа обмежився лише " висловленням співчуття благочестивому пориванню Сигізмунда у справі захисту християн". Австрій-ський імператор, від якого, за словами П'ясецького, польсь-кий уряд більше всього чекав допомоги, не дозволив навіть вербувати в своїй країні солдатів у польське військо.

Папа у своїй відповіді писав, що не може дати для бороть-би з турками ані гроша, тому що йому дуже дорого обхо-диться "зіткнення австрійського імператора Фердинанда з повсталими еретиками (тобто з чехами та угорцями)". Не кращими були справи і в самій Польщі. Жовніри нізащо не хотіли розлучатися з обжитими зимовими квартирами. Нача-льники скаржилися: якщо одних жовнірів "не тільки королів-ським універсалом, але навіть києм з дому не виженеш, то другі розбігаються просто з-під хоругв".

У розпорядженні коронного гетьмана Ходкевича, який сто-яв у Львові, навіть у квітні не було ніяких реальних сил. Він з тривогою писав литовському канцлеру Л. Сапезі, що, не див-лячись на близькість ворога, війська не підходять, про артиле-рію не лише нічого не чуто, але навіть невідомо, до кого слід звертатися з цього приводу. ...Та нарешті, військо в Польщі було зібране і в середині серпня відправлене до Дніс-тра. Своє ж військо, яке нараховувало близько сорока тисяч осіб при тридцяти восьми гарматах, Ходкевич розташував на лівому березі ріки, навпроти Хотина, поблизу села

Браги.

Серед турецьких воєначальників думки стосовно плану компанії поділилися, — продовжує свою оповідь Голобуцький. — Одні пропонували переправитися на лівий берег Дністра і, підійшовши до армії Ходкевича з тилу, відрізати їй шлях до відступу. План був заманливим, проте втілення його в життя видавалося нездійсненним. Знаючи, що козаки ще не прибули до польського війська, турецькі воєначальники побоювалися, що згодом можуть опинитися між двох вогнів. Тому вирішено було швидко рухатися до Хотина, щоб дати бій полякам до наближення козаків".

Та, як уже мовилося, вступити в бій з козаками Бородавки турецькому авангарду довелося значно раніше, ніж розраховувало його командування. При цьому один із командувачів польського війська Собеський згодом свідчив, що козаки "щасливо і зі славою боролися з турками", а, немовби доповнюючи його, хроніст Ованес Камінецький зазначає, що, зіткнувшись в Молдавії з турецькими і татарськими загонами, козаки "вісім днів вели великі бої проти них, поки не вбили сілістрійського пашу на ім'я Гусейн і багатьох інших".

Що ж, слід визнати, що під час цього походу Бородавка діяв як самодостатній полководець і державний діяч. Поступово він набував слави і серед козацтва, і серед усього народу. Але по тому як він став наближатися до Хотина, у діях його з'явилася певна нерішучість, яку, на мій погляд, слід вважати дипломатичною. Річ у тім, що польська армія все ще залишалася на лівому боці Дністра, не наважуючись налагоджувати переправу, доки не підійдуть полки Бородавки. От тільки гетьман козаків не поспішав зі з'єднанням. Що ж його стримувало? Елементарна річ: він побоювався, що поляки можуть укласти перемир'я з турками і разом вдарити на козаків.

Важко сказати, наскільки серйозними були такі побоювання, бо ж турки йшли сюди не для того, щоб розбити якусь там частину козаків, і на тому заспокоїтися. Але, погодьтеся, що необачності Бородавці не закинеш. Зрештою, він таки домігся, що 15 серпня поляки, на чолі з коронним гетьманом Ходкевичем, перейшли Дністер по наведеному мосту і наблизилися до хотинської фортеці, яку на той час охороняв лише невеличкий польський гарнізон.

Однак Ходкевич бачив, що мати справу з Бородавкою буде нелегко, бо цей гетьман волів би спершу розгромити польське військо, а тоді вже взятися за винищення турецького. Ось чому, коли до польського табору, щойно повернувшись із Варшави, прибув Сагайдачний, польський головно-командувач дуже зрадів. Бо ж чи знайдеться на світі ще хтось, здатний умовити Бородавку приєднатися зі своїми полками до польських військ?

Відтворюючи, за даними хроністів, розташування польського табору, Голобуцький писав: "Табір Ходкевича, який розлігся на півмилі, був розвернутий фронтом на південний схід. Своїми флангами він упирався в скельні береги Дністра. В тилу його залишалася Хотинська фортеця... Через кілька днів до Хотина з 16-тисячним військом прибув королевич Владислав. Та обставина, що козаки не з'єдналися з коронним військом, дуже тривожила польських панів, бо, за словами очевидця, "кожен і

найменший у війську знав, як нам потрібні козаки". "Поширилася чутка, — повідомляв Собеський, — нібито запорожці взагалі не прийдуть; відчай виражався на обличчях солдат і старшин; голови опустилися; чутно було тихе нарікання, коли ця сумна новина передавалася на-метами". Незабаром у польський табір прямо з Варшави при-був Сагайдачний.

Коронний гетьман Ходкевич з радістю зустрів цього пол-ководця, котрий, за словами Собеського, "завжди вірний ко-ролю і Речі Посполитій... бував суворим у справі придушен-ня козацького свавілля; нерідко, навіть не замислюючись, карав смертю за найменші провини. За це козаки "недолюб-лювали його, — робить висновок Собеський, — і не хотіли мати його своїм гетьманом". Ходкевич щедро обдарував Сагайдачного і негайно спрямував до козацького війська з тим, щоб прискорити його прибуття до польського табору. Та, щойно Сагайдачний вирушив у дорогу, як від Бородавки до Ходкевича прибув полковник Дорошенко зі звісткою, що ко-заки вже наблизилися до Могилева (близько 150 кілометрів від Хотина)".

З'ясовано, що, коли Сагайдачний зустрівся з авангардом війська Бородавки, воно вже перебувало на півдорозі між Могилевом-Подільським і Хотиним. Сагайдачний негайно спробував вести переговори з Бородавкою від імені коронного гетьмана Ходкевича, та вже перша їхня зустріч показа-ла: ці двоє козацьких ватажків ніколи не порозуміються. То-му, щойно козацьке військо наблизилось до польського табо-ру, як Сагайдачний наказав своїм козакам схопити Бородавку й закувати в кайдани. Звинувативши його "в багатьох злочи-нах" - у яких саме, історія замовчує, - він оголосив поверг-нутому гетьманові нереєстровиків смертний вирок і через кілька днів наказав стратити.

Мабуть, серед повстанців уже було чимало прихильників Сагайдачного і недругів Бородавки, оскільки смерть останнь-ого бунтівного гніву серед козацтва не викликала. А, може, й викликала, проте не знайшлося ватажка, який би підхопив булаву, вибиту з рук Бородавки. І тільки це і врятувало українське військо від зайвого кровопролиття.

Як ви вже здогадалися, саме в такому дусі подаються ці події по багатьох офіційних публікаціях і підручниках. Проте мені не віриться, щоб Сагайдачний дозволив собі з власної волі заарештовувати Бородавку на очах, та з мовчазної згоди, всього козацько-повстанського війська. То-му я більше схильний до версії, запропонованої, на підставі вивчення документів, В. Сергійчуком у його праці " Іменем Війська Запорозького": "Коли Сагайдачний, — пише він, — по-вернувся до війська, яке вже було під Хотиним, то воно схильно зустріло його повідомлення про результати переговорів. Більше того, на цій хвилі козацька рада скинула з гетьманства Бородавку, звинувачуючи його у великих втра-тах у недавніх боях з турками, і засудила до страти. Натомість булава старшого Війська Запорозького була вру-чена Сагайдачному...

Повернувши, вже востаннє, втрачену півтора року тому владу, Сагайдачний як мудрий політик зробив усе, аби спов-нити дані королю обіцянки вірної служби: в надзвичайно складних умовах, постійно відбиваючись від татарської орди, він зумів

вчасно привести козацьке військо до польського табору. Було його, за польськими документами, близько соро-ка тисяч чоловік... Запорожців виявилося більше, ніж шляхетського війська, яке налічувало в своїх хоругвах лише 35 тисяч чоловік, серед яких, до речі, було вісім-десять тисяч регулярних козаків. І саме українське козацтво взяло на себе головний тягар битви проти 150-тисячного турецького війська під Хотином.

Очолювані Сагайдачним козаки, як зазначав М. Грушевський, вписали в історію хотинської кампанії чимало незрівнянних прикладів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачухи, що нас, потомків цих героїв, наповнює змішаним почуттям гордості, жалю і сорому за ці рабські геройства на користь ворога-пана... кожна прислуга якому кінець кінцем, як виявилося, була злочином перед власними національними інтересами".

Відтак, ми не будемо з'ясовувати зараз, чи мав рацію Сагайдачний, ініціюючи відсторонення Яцька Бородавки від влади: сталося те, що сталося. Але цей вчинок славетного полководця не повинен кидати історичної тіні на хороброго і, на свій кшталт, доволі талановитого гетьмана Бородавку. Зрештою, вони обидва належать історії нашого народу, історії України.

За всіма канонами війни, маючи таку перевагу у військовій силі, султан Осман II просто приречений був на перемогу. Армії зішлись під Хотином, поблизу Дністра. Як свідчать учасники тієї війни, султан навіть не дав військовій перепочинок, а одразу кинув його на козацький табір. Однак козаки спочатку зустріли турків потужним рушничним та гарматним вогнем, а потім, вдавшись до контратаки, погнали до їхнього ж табору. Між іншим, зауважу, що впродовж усієї кампанії османи так і не обхопили свій табір ні ровом, ні во-зами, взагалі ніяк не укріплювали його. Мабуть, все на чотирьох слонів своїх розраховували...

Набувши прикрого досвіду, султан наказав дати козакам спокій та атакувати польський табір. " 5 вересня, на світанку, — читаємо виклад цієї ситуації в дослідженні В. Го-лобуцького "Запорізьке козацтво", — перегрупувавши своє військо, султан напав на польський табір з кількох боків од-ночасно. Тепер турки змінили свою тактику. Основний удар був націлений на позиції, які займала шляхта. Остання з са-мого початку бойових дій виявляла чимале боягузтво і нама-галася ухилитися від бою. "Багато хто зі шляхтичів, — писав ображений поведінкою своїх побратимів Я. Собеський, — які належали до найславетніших родів, ховалися на возах поміж провіантом; їх силою витягували з цих сховищ".

Коли шляхта під натиском турків кинулася втікати... дорогу ворогові заступила обозна челядь. Саме ця челядь, на яку пани завжди дивилися з презирством, не тільки відтіснила турків, але й, об'єднавшись із козаками, погналася за ними й увірвалася у ворожий табір. Козаки і челядь рубали ворога, звалювали намети, захоплювали полонених, зброю, коней... Успіх, досягнутий козаками та челяддю, трішечки підбадьорив польське військо й ослабив страх перед ворогом. Я. Собеський з почуттям гіркоти та образи за шляхту писав: "натовп черні.., а не зброя могутнього рицарства, похитнув грізну турецьку силу".

Ввечері, 9 вересня, зовсім несподівано для противника, козаки, ведучи за собою польську обозну челядь та попередньо знявши турецьких вартових, увірвалися до табору Осма-на. Серед турків здійнялася страшенна паніка. Султан із двома обозами втік з табору за три милі. Приклад султана наслідували й інші. Втративши кілька тисяч людей, а також велику кількість гармат, турки залишили свій табір. "Ходкевич, верхи на коні, — писав Я. Собеський, — стояв біля воріт свого окопу, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами зайняли табір Османа, і що для цілковитої перемоги не вистачає лише підкріплень". Замість того, щоб подати козакам допомогу і домогтися цілковитого розгрому турків, Ходкевич під приводом пізнього часу (наближалася ніч) наказав припинити бій. Таким чином, з вини польського командування, перемогу було втрачено. Не маючи змоги й далі утримуватися в турецькому таборі, козаки, захопивши частину гармат та інші трофеї, повернулися на свої позиції".

Якби того дня козаки й не досягли остаточної перемоги над турками, то, принаймні, позбавили б їх обозу, а це вже можна було вважати такою собі напівперемогою. На жаль, поляки, як бачимо, спокійнісінько стежили за тим, що діється на полі бою, нібито йшлося не про долю Польщі, а точився звичайнісінький лицарський турнір.

Така поведінка союзників настільки обурила козаків, що більшість із них вимагала негайно залишити поле битви — нехай, мовляв, турки "з'ясовують взаємини" з польським воїнством без них. Це дуже налякало польське командування. До козацького табору прибула велика делегація, якій — не без допомоги Сагайдачного — ледве вдалося погамувати українське військо.

Загалом, у цій битві, що тривала понад п'ять тижнів, жодна зі сторін перемоги так і не здобула. Але, посилаючись на те, що миру попросив султан, поляки й досі вважають, що з Хотинської битви переможцями вийшли саме вони. Одначе, свідки подій дотримувалися думки, що успіху польсько-українське військо домоглося саме завдяки талантові Сагайдачного.

Стримуючи переважаючі сили ворога, гетьман, уже будучи на той час пораненим, так уміло вибудував оборону і так вчасно давав накази про контратаки, що турки, попри всі свої зусилля, не добрали способу здолати козаків. Про талант Сагайдачного мовиться ще й тому, що в розпал битви польський головнокомандувач Ходкевич і королевич Владислав (він, до речі, прибув під Хотин із суто "королівським" запізненням) тяжко захворіли на пропасницю. Та, якщо Ходкевич справді захворів, і навіть помер від хвороби, то королевич Владислав — на думку деяких хроністів, — просто перелякався і впав у відчай, отож хвороба його видається, м'яко кажучи, дипломатичною.

Мирний договір між Туреччиною і Польщею було укладено лише 29 вересня 1621 року. На той час обидва війська вже зазнали значних втрат, в обох таборах закінчувалися боєприпаси і продовольство, панувала дизентерія, а лазарети були переповнені пораненими. До того ж, уже випав перший сніг, провісник ранньої

холодної зими, яка поступово огорта-ла недалеко карпатське передгір'я. Султан хоча б отримав на початку вересня підкріплення у вигляді 25-тисячного корпусу Каракаш-паші, і саме це дозволило йому продовжити облогу польського і козацького таборів. А ні Кароль Ходкевич, ні Станіслав Любомірський, який замінив його після смерті на посаді коронного гетьмана, полків так званого "посполи-того рушення", котрі переконливо обіцяв їм король, так і не дочекалися.

Основні пункти договору полягали в тому, що Річ Посполита зобов'язана була забороняти козакам нападати на турецькі володіння, а, в разі непокори, карати їх за це. Крім того, вона зобов'язувалася щороку платити данину кримсь-кому ханові. Водночас Туреччина повинна була стримувати від нападів на контрольовані Польщею території Кримську, Єдисанську, Білгородську та інших орди, а також призначати на молдавський трон людей, які б підтримували з Польщею дружні взаємини.

До речі, цікава деталь. Щоб підкреслити, що в цій битві не було ні переможців, ні переможених, султан і коро-левич Владислав вишикували свої війська на рівнині одне проти одного. При цьому польське військо стояло розгорнуте у формі орла з розпростертими крильми, а турецьке - у формі півмісяця. Попереду своїх військ нудилися султан і короле-вич.

Простоявши так цілу годину, турки попрощалися з поляками схиланням голів та прапорів, а поляки - схиланням голів. Доповнили цей лицарський спектакль подарунки: сул-тан подарував королевичеві бойового слона і коня, а короле-вич султанові - коня і дві гармати. Козаки, які зазнали в цій битві чималих втрат і виявили найбільшу мужність, стояли при цьому "на гальорці" і споглядали все те, що діялось на полі недавньої битви, як величезну виставу просто неба. Та все одно їм припала найбільша нагорода: вони пішли з-під Хотина з довічною славою мужнього, нездоланного воїнства. Визнанням цього, зокрема, став нагородний лицарський меч, урочисто вручений гетьману Сагайдачному королевичем Владиславом.

17

Відомо, що в серпні 1621 року, дорогою до козацького табору, під час однієї з сутичок із чамбулом білгородських татар, Сагайдачного було поранено стрілою, здається, в передпліччя. Загалом рана виявилася нетяжкою, але незаба-ром з'ясувалося, що стріла була отруйною. Лікарям вдалося врятувати гетьмана від смерті, проте рана не заживала, а підірваний походами та ранами організм уже не міг належно опиратися натиску всіляких хвороб та ускладнень, отож Са-гайдачний почувався все гірше й гірше.

Визнаючи першість Сагайдачного та відзначаючи його талант і мужність, королевич Владислав відвідав гетьмана після завершення останнього бою (Сагайдачний лежав знеси-лений раною, в нього починалася гангрена), і почепив йому на шию коштовне намисто з оздобленим рубінами портретом короля Сигізмунда III, а також подарував йому рицарського меча, і карету, якою гетьман зміг, у супроводі польського лікаря, добутися до Києва.

Та перш ніж вирушити в останній свій похід, гетьман спорядив посольство до

польського короля у складі Марка Жмайла, Супруна Богуна та Павла з Десни. Петицію, з якою ці посланці повинні були домогтися аудієнції короля, гетьман вважав надзвичайно важливою. На щастя, до наших днів дійшов текст петиції гетьмана Сагайдачного, адресованої польському королю Сигізмунду III, в якому він порушував принципові питання, пов'язані з подальшим співіснуванням королівства і козацтва, католицизму і православ'я, а відтак — польського й українського народів.

Цей документ, опублікований, зокрема, в уже згадуваній монографії Володимира Сергійчука "Іменем Війська За-порозького", настільки важливий в контексті нашої з вами розмови про славетного гетьмана; в ньому проглядаються такі ознаки і такі проблеми тогочасного українсько-польського буття під короною Речі Посполитої, що просто необхідно звернутися до його тексту. Ось він, у дещо скороченому, ясна річ, вигляді:

"Посольство запорозьких козаків до короля його милості і Речі Посполитої – прошення за криваві, в усьому християнському світі славні і всьому поганству очевидні, заслуги.

Запевнити мають послы нашу готовність до послуг ко-ролю і Речі Посполитій – ніколи не були ми непокірними, і в нинішній війні з цісарем турецьким усяди, де треба того бу-ло, не жалкуючи свого здоров'я і добутку, наставляли ми на-ші груди, скільки сил наших ставало, за віру християнську, за честь королівську, за цілісність отчини нашої, готові голови за неї покласти, не жаліючи...

Тільки хотіли б ми знати, з чим нам на службі Речі По-сполитій на звичайних місцях своїх пробувати і за якою пла-тнею. На попередніх комісіях визначено було нам річної пла-ти по сорок тисяч золотих, але то сповнено не було, і тепер нам, видно, відложивши ті постанови комісії на бік, треба просити короля і їх милостей, аби визначено нам було тієї річної платні сто тисяч, і щоб вона щороку приходила на ви-значений час.

А що тепер війна турецька скінчилася, мають послы просити, аби король його милість зволив вчинити нагороду справедливу в скорім часі за криваві заслуги наші і шкоди, понесені нами в конях і в усяких інших речах у цій експеди-ції, як то і пани комісари обіцяли листом своїм.

Мають просити королевича його милості.., аби зволив заспокоїти старовинну нашу релігію грецьку, а вільності, на-дані нам його предками і самим королем за криваві заслуги наші в війнах, – зволив цілими і непорушними заховати і привілеєм своїм затвердити... Пани послы мають просити короля, аби на прожиток калікам зволив придати якесь місто на Україні до того убогого шпиталю, що маємо відновлений на Україні, з ласки королівської, а особливо казав вернути нам маєтність, надану ним предкам нашим – Бориспіль з око-лицею.

Аби наші товариші мали вільний прибуток у маєтнос-тях королівських, княжих, шляхетських і добувних, де хто мешкав, або де кому сподобається, зістаючись при вільностях своїх без усякого утиску від уряду. Аби нас якийсь володар християнський покликав до себе за якоюсь okazією – аби нам можна було піти на службу до нього за

відомістю короля.

Деякі з товаришів не мають осель і достатків, і не мають з чого прожити – нехай вільно їм буде промишляти собі з ловлення звіра або риби, якби хто міг і схотів тим зайнятися.

Зайняті службою королівською, навіть ті, що мають свої оселі, через неприсутність свою, не приготували запасу для себе, своїх жінок і дітей; тим більше – такі, що не мають власних осель; отже просити, аби на відпочинок і вигодування коней... були нам визначені становища і приставства в містах, по полках. І у тих містах, де маємо свій прибуток, а особливо в воєводстві Київському, аби ніякі жовніри не мали своїх меж і пристановищ".

Що й казати, перелік вимог до короля та уряду Речі Посполитої досить поважний, і свідчить про те, що, навіть передчуваючи, що дні його лічені, гетьман дбав про майбутнє своїх козаків та їх родин; прагнув змусити короля та сейм дотримуватися зобов'язань та повернути козацтву ті привілеї, які їм були даровані попередніми правителями Польщі.

Перекоаний, що ще під час формування пунктів цієї петиції, песимістично налаштовані козацькі старшини запевняли свого гетьмана: "король, уряд та сенат Польщі й цього разу не задовольнять прохання козаків, і не дотримуються тих щедрих обіцянок, якими, за шкуру свою тремтячи, розкидалися перед Хотинською битвою". Цілком припускаю, що Сагайдачний і сам не дуже вірив у щирість та щедрість короля та інших польських можновладців.

Але як досвідчений політик він розумів: умови мають бути висунуті; полякам слід офіційно, документально нагадати про їх обіцянки та обов'язки перед козацтвом. Адже з часом саме цей, підписаний ним, гетьманом, документ, буде підставою для подальших переговорів старшини з поляками, для формування козацьких вимог і претензій. А ще — для сучасників і нащадків його цей документ стане свідченням того, що він, гетьман, як міг, дбав про своїх воїнів та відстоював їх права.

Жодних обіцянок у відповідь на свою петицію козацькі послы не дочекалися. Повернувшись до Києва, вони змогли доповісти гетьманові тільки про те, що їм було сказано: відповідь гетьман і все Військо Запорізьке отримають від делегації комісарів, які в належний час прибудуть в Україну.

Як згодом з'ясувалося, слова свого король і сенатори не дотрималися. Навпаки, перед козацьким командуванням було поставлено вимогу: скоротити чисельність реєстру до сміховинних двох тисяч шабель, а всіх інших уцілілих в битві під Хотиним воїнів повернути в поміщицькі маєтки.

До Києва Сагайдачний добувся тяжко хворим. Уже перед смертю він одержав королівську грамоту, в якій Сигізмунд III дякував йому за допомогу в Хотинській битві і запевняв: "Обіцяємо дарувати вам удесятеро більше від того, що ви забажаєте від нашої милості".

свідома селянська армія; незалежна,
національно зорієнтована православна церква
і згуртована єдиною ідеєю національна
інтелігенція – ось три сили, які зримо вели
Сагайдачного до величі військово-політичного
вождя українського народу, і які – коли б історія
й доля були справедливішими та милостивішими
і до гетьмана, і до землі нашої, невідворотно
привели б наших предків до відродження
української державності, відродження нації.
Богдан Сушинський.

Перш ніж оповідати про останні дні Сагайдачного, до-речно було нагадати, що в пам'яті народній він залишився не лише як полководець, гетьман Війська Запорізького, але й як справжній державний, громадсько-політичний, релігійний і культурний діяч. Відомо, що одним із перших членів Київсь-кого братства став саме він, Сагайдачний. Ну а вже слідом за гетьманом у братчики подалося все реєстрове запорізьке ко-зацтво, що, погодьмося, було неординарним явищем, яке на-було серйозного політичного резонансу. Авторитет братства надзвичайно зріс. Крім того, Сагайдачний став одним із фундаторів Київської братської школи, яка згодом висвяти-лася на славетну Києво-Могилянську академію. А ще — на свій кошт він збудував козацьку церкву на території Флорівського монастиря в Києві, а також козацький шпиталь, в якому могли підліковуватися зранені та літні козаки.

Вже не раз ішлося про книжку Касіяна Саковича " Вірші на жалісний погреб славного рицаря Петра Конашеви-ча Сагайдачного...". Завдяки цьому творові, ми дізнаємося чимало цікавого про життя козацького гетьмана, а головне, до нас доходить оцінка великого галичанина Сагайдачного тогочасними діячами; він постає перед нами побаченим очи-ма одного зі своїх сучасників, який особисто знав Сагайдач-ного.

Коли козацьку мужність королі пізнали,
То лицаря от сього їм за герб признали,
Котрий готовий завжди вітчизні служити,
Життя за її волю своє положити.

А треба – чи землею, чи, може, водою –
Бува на все він здатний, сміливий до бою!

Цікаво, що в цих віршах Касіян Сакович з деякими подробицями відтворив факт висвячення на митрополита Ки-ївського Іова Борецького. Крім того, він доповнив свій твір докладним описом герба запорозького воїнства, чим виявив послугу сучасним геральдистам. Саме Сакович був першим із українських митців, який зумів не просто відзначити заслуги гетьмана Сагайдачного, а й по суті витворив з нього культ героя. Бо ж у ті часи потреба в таких героях в українському народі справді була великою і жагучою:

Як мужність Курція у Римі всі хвалили

І переможного Помпея божествили,
Хай Сагайдачного ім'я повік-віків
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали
І гідним іменем в народах називали.

А це – і нагадування усім нам, своїм сучасникам і на-щадкам, про те, що, славлячи чужинницьких героїв, ми ніко-ли не повинні забувати, що маємо своїх, вітчизняних, по-європейськи величних та гідних.

Між іншим, ми бачимо, що цей поет-галичанин вір-шував книжною українською мовою, що на той час було до-сить рідкісним і передовим явищем. До того ж, він непогано володів словом та залишався історично правдивим, тобто твір його набуває для нас ще й ознак римованої хроніки.

Документально засвідчено, що галичанин Сагайдач-ний став одним із благодійників Львівського братства, запо-вівши йому значну суму грошей. Так, запис в "описовій кни-зі" братства "Альбумъ" говорить, що "Кунашевич Сагайдач-ний, гетьман войска запорожского Е.К.М. (легать изъ г. 1620) на 2000 зол. п." Тобто, цей запис свідчить, що Сагайдачний заповідав Братству дві тисячі польських золотих, суму як на той час досить значну.

На цьому історичному, суворо документальному, фа-ктові можна було б і зупинитися. Але я задався питанням: "Невже історія зв'язків гетьмана Петра Сагайдачного з Львівським Ставропігійським братством обмежується лише цим одним свідченням – записом у поіменній реєстраційній книзі Братства "Альбумъ"? Ні, звичайно ж! У "Віршах на жалісний погреб славного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного..." віднаходжу, можливо, слабко відтворене мистець-ки, але вражаюче за своєю неоціненністю історичне свідчен-ня. Характеризуючи Петра Сагайдачного, як мудрого, помір-кованого господарника та громадського діяча, Касіян Сако-вич пише:

Бо у вірі він святій тривав непорушно
І вітчизну боронив од ворогів мужньо.
І маєтностям своїм давав лад розумно,
Не на кості їх збував і карти бездумно,
А, як мовилось уже, на побожні речі,
Котрі завжди для душі по смерті до речі.

А далі, зверніть увагу, маємо пряме посилення на те, що Сагайдачний благодійно жертвував на потреби Братства:

І про Львівське Братство дбав
В краї своїм ріднім,
Його церкву наділив дарунком небідним,
Значну суму заповів для їхньої школи,
Щоб не згас науки світ у Львові ніколи,
І за те з усіх усюд молитви приймає,
Тож у небі хай душа його спочиває.

Завважмо: якщо в "Альбумі" лише названо суму, за-повідану Сагайдачним на братство, то Касіян Сакович конк-ретизує дану подію, наголошуючи що гетьман заповів гроші саме на утримання братської школи. Очевидно, йдеться якраз про оті дві тисячі золотих, про які мовиться в "Альбумі". Але в вірші подається і нова, дуже цінна для нас інформація. Ви-являється, Сагайдачний "наділив дарунком небідним" церк-ву. І оскільки йдеться про братство, то з цілковитою впевне-ністю можна говорити , що мається на увазі львівська Успен-ська церква, яка перебувала під патронатом братства.

Що саме мається на увазі під "дарунком небідним" — наразі невідомо. Можливо, з часом це вдасться з'ясувати за церковними архівами. Але традиційно церквам дарували зо-лоті або срібні чаші, хрести, образи в коштовних окладах і тарелі; іноді церквам заповідали свої ґрунти та інші маєтнос-ті.

За п'ять днів до смерті Сагайдачний склав заповіт, положення якого були засвідчені митрополитом Київським Іовом Борецьким та наказним гетьманом Війська Запорізько-го Оліфером Голубом (Стеблівцем), тобто його наступником.

Положеннями цього документа, більшу частину своєї маєтності Сагайдачний заповідав Київському братству. Про-те окремим пунктом виокремив певну частину майна, доходи від якого повинні були йти на утримання " ученого магістра, у грецькім язичу досвідченого", тобто вчителя грецької мови, Львівської братської школи. Цим він підкреслював особливе значення грецької мови для єднання української школи з ві-зантійськими витоками православ'я. Крім того, частину свого грошового спадку він заповідав Київській та Луцькій братсь-ким школам, а Богоявленській церкві Київського братства подарував срібний, з позолотою, хрест.

Помер гетьман України Сагайдачний 10 квітня 1622 року і, " з великим плачем Війська Запорозького і всіх людей православних", похований у крипті Богоявленської церкві Києво-Братського монастиря. Відомо, що, складені Касіяном Саковичем " Вірші на жалісний погреб славного рицаря Пет-ра Конашевича Сагайдачного...", біля труни його, змінюючи один одного, читали двадцять спудеїв Київської братської школи. І, як сповіщав поет:

В тій могилі він лежить, доки не воскресне,
А надгробок провіща життя його чесне:
"Конашевич тут Петро, запорозький воїн,
Ліг від ран, які дістав у жорстокім бої...
На безсмертну славу ти заслужив, гетьмане,
Твоя слава на віки в пам'яті зостане.

До речі, в уже цитованому ювілейному збірнику "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів" натрапляю на витримки з цікавої статті гетьманового земляка С. Кульчиць-кого "До питання бібліографії та іконографії гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і Хотинської війни 1621 року". У ній, зокрема, віднаходжу таке: "Подаємо бібліографічні та іконографічні дані про життя гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, які вдалося зібрати в сучасних еміграційних умовах: Касіян Сакович – "Вірші на жалосний погреб... гетьмана запорізького війська – Петра Конашевича-

Сагайдачного", Київ, 1622 рік. Книжку зілюстрував невідомий гравер трьома гравюрами історичного і світського змісту. На портретнім зображенні показано Сагайдачного на баскому коні з гетьманською булавою в руці, з луком і сагайдаком зі стрілами — за спиною. Над зображенням вміщено напис: "Петро Конашевич-Сагайдачний...гетьман войска его К.М. Запо...", вільне місце під написом заповнено картушем з гербом Сагайдачного. Декоративна форма герба вдало зрівноважує собою весь квадрат композиції.

Друга композиція, теж квадратна, відбиває історичний момент завоювання 1616 року запорожцями під проводом Сагайдачного турецької Кафи (Феодосії). На передньому плані в ній зображено епізод морського бою — момент, коли славні запорозькі "чайки" атакують великі турецькі веслові галери-каторги. Далі зображено фортецю, на стіни якої вже вилізають по драбинах козаки. На полях гравюри вирізано напис: "Кафу воевал року 1616"...

На третій ілюстрації також показано емблему запорізького війська. У центрі кола вкомпоновано в орнаментальний квадрат постать запорожця з рушницею. Ці гравюри вирізані сміливою і впевненою рукою невідомого нам майстра, який надзвичайно простими засобами добивається яскравої виразності й високої граверної майстерності. Вони мають велику цінність як одні з перших в Україні світських гравюр, а також як історичний матеріал, з якого можна довідатися про стародавню архітектуру, одяг, зброю та інше".

До цього слід додати слова вдячності не лише авторів цієї статті, але й усім тим українцям-емігрантам, котрі, використовуючи врятовані ними стародруки та документи, а також спогади своїх земляків, скомпонували до 700-річчя села Кульчиць такий чудовий збірник "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів", який самим існуванням своїм перетворився на скарбницю пам'яті не лише одного, конкретного села, але й, завдяки відомостям про земляків-гетьманів та героя оборони Відня Юрія Кульчицького, — всієї української нації.

19

Так, справді, в особі гетьмана Петра Сагайдачного український народ має видатного полководця і політичного діяча світової величі. Чого, здається, ще й досі не всі ми, українці, усвідомили. Саме завдяки діям цього вихованця Острозької академії, Київ, який до того, втративши значення великокняжої столиці, тривалий час залишався немовби поза сферою військового й політичного впливу на внутрішні та міжнародні події, перетворився на важливий культурно — політичний і релігійний центр українського відродження. Домігшись висвячення п'ятих найвищих ієрархів Української православної церкви, а отже, й зміцнивши її суверенні позиції, Сагайдачний уперше в історії України зумів об'єднати військово-політичні, духовні та інтелектуальні сили нації.

"Найбільшим ділом Сагайдачного — писав з цього приводу автор "Історії України" Іван Крип'якевич, — було поєднання козацької політики з устремлінням української інтелігенції. Сагайдачний, як мало хто з його сучасників, поєднував у своїй особі

тенденції двох найактивніших груп українського громадянства – козащини та міщансько — духовної інтелігенції. Союз козащини з інтелігенцією скріпив обидві сторони. Міщани і духовенство відчули за собою підпору мілітарної сили і могли далеко сміливіше й енергійніше проводити свої плани – це збільшило їх активність. З іншого боку, козащина вийшла за тісне коло своїх класових інтересів і в свою програму включила загальнонаціональні справи – оборону церкви і культури".

А відома дослідниця історії козацтва Наталя Полонська-Василенко немовби доповнювала його: "Сагайдачний по-єднав здібності військового вождя з видатною талановитістю державного діяча, перший із гетьманів зрозумів значення Києва для України, громив турків, татарів, москалів, його ідея соборності і єдності України заклала підвалини Гетьманської держави Богдана Хмельницького".

До мовленого цими істориками можна додати, що реформована, могутня, національно свідомо селянська армія; незалежна, національно зорієнтована православна церква і згуртована єдиною ідеєю національна інтелігенція – ось три сили, які зримо вели Сагайдачного до величі військово-політичного вождя українського народу, і які – коли б історія й доля були справедливішими та милостивішими і до гетьмана, і до землі нашої, невідворотно привели б наших предків до відродження української державності, відродження нації.

Так, згадувані тут події відбувалися в XVII столітті, але вдумаймося: хіба нині, на початку XXI століття, діють не ті ж закони творення і розвитку держави і суспільства?! Та чи вдалося в ідеалі зреалізувати цю формулу українського державного абсолюту, навіть за відносно сприятливих умов творення сучасної української незалежної держави, з урахуванням того, що і в наші дні ми вже маємо чисельно відроджене (близько трьохсот тисяч осіб) українське козацтво? Ні! На жаль, ні! Як не вдалося здійснити цього й усім нашим попередникам. І як тут не звернутися до державницької сентенції поета Касіяна Саковича, який писав:

Ні, не скоро вже такий з'явиться на світі,
Щоб і військом, і пером вмів отак рядити.
А без нього нас беруть напасті і горе –
Палить воєн нас пожар, внутрішні роздори.
Тож уважмо так, як слід, що панів хоробрих
Для держави треба нам і гетьманів добрих.

Ну а щодо вшанування пам'яті гетьмана Сагайдачного, то зараз воно набуває все нових і нових форм вираження. Досить сказати, що його ім'я носять: Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного; Військовий інститут імені П. К. Сагайдачного при Національному університеті "Львівська Політехніка"; Запорізький інститут імені гетьмана Петра Сагайдачного Міжнародної академії управління персоналом та Київська державна академія водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

А як не згадати про те, що його іменем названо спущений на воду в 1993 році фрегат "Гетьман Сагайдачний", який став флагманом українських Військово-Морських

сил?

Окремо слід наголосити, що на Західній Україні діє Галицьке Ставропігійське козацтво імені гетьмана Петра Сагайдачного, очолюване Верховним отаманом, генерал-осавулом, ректором Університету "Львівський Ставропігійон" професором Ярославом Кмітом (заступник Верховного отамана генерал-осавул Роман Мелех, генеральний писар О. Заячківський, начальник штабу І. Приставський). Це козацтво, разом із Університетом "Львівський Ставропігійон" та Львівським ставропігійським братством, є патроном очолюваного шанованим істориком Богданом Сидором Музею гетьмана Петра Сагайдачного в селі Кульчицях.

На своєму засіданні в 2011 році Архієрейський собор Української автокефальної церкви канонізував Петра Сагайдачного в дещо незвичному для канонічного реєстру чині – "благовірний гетьман".

Принагідно зауважу, що це вже не перший випадок канонізації козацького вождя. Відомо, що 2008 року Помісний собор Української Православної Церкви Київського патріархату, у зв'язку зі 1020-літтям хрещення Київської Русі-України, благословив приєднати праведного Петра Багато-страждального (Калнишевського) до лику святих, для загального церковного шанування. На цій підставі його ім'я занесене до православного церковного календаря, а чесні останки праведного Петра вшановуються, як святі мощі. Собор також благословив будівництво храмів на його честь, а пам'ять праведного Петра Багатостраждального ухвалено вшановувати 14 жовтня, в день Покрови Пресвятої Богородиці, покровительки козацтва.

Надзвичайно важливою для нас залишається оцінка діянь Петра Сагайдачного у справі відродження Київської православної церкви і, зокрема, відновлення ним православної ієрархії в Україні, висловлена 1627 року, тобто вже по смерті гетьмана, патріархом Феофаном III: "Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в даній справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник православної віри, за яку віддав своє життя, й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний".

Свого часу історик Дмитро Яворницький провіщав: "Сагайдачний є особистістю неординарною, видатною і величавою. Зі всіх гетьманів цей гігант достойний того, щоб народ увіковічнив його славним монументом". Проте увічнити пам'ять гетьмана навіть у його рідному селі виявилось справою нелегкою. Оглядаючи цей шлях, галичанин Богдан Семчишин у газеті "Самбірські вісті" від 25 жовтня 1992 року писав:

" У 1912 році парох кульчицької церкви о. Дмитро Гординський і студенти Львівського університету, уродженці села Ілля і Остап Кульчицькі-Дашиничі організували в селі свято пам'яті Сагайдачного до 290 річниці від дня його смерті. Після святкових заходів відбулося народне віче, на якому було вибрано комітет для спорудження пам'ятника і розпочато збирання коштів, але цьому перешкодила війна. Після першої світової війни польські шовіністи відкидали домагання галицької інтелігенції спорудити в місті Самборі або в Кульчицях пам'ятник славному краюдину... Не давали згоди на спорудження бодай скромного пам'ятника і після другої світової

війни партійні урядники, отруєні імперською баци-лою великоросійської державності, бо не забули розгрому Сагайдачним царських військ під Москвою.

Під час хрущовської відлиги, — пише далі Семчишин, — в 1961 році колишній в'язень беріївських концтаборів Ілля Дашинич домігся згоди Міністерства культури УРСР на спо-рудження бюста Петру Сагайдачному в селі Кульчиці, але не дано дозволу збирати пожертви, а тодішні обласні можно-владці відмовилися виділити потрібні кошти... Через десять років (1971) була проведена підготовча робота для спорудження пам'ятника в Кульчицях. Молодий львівський скульптор Кулик і архітектор Величко безкоштовно зробили про-ект пам'ятника... Але ця підготовча робота...не увінчалась успіхом. Тільки в наш час, коли почала розвалюватись більшовицька імперія.., в 1989 році розпочато збір коштів на спо-рудження пам'ятника, проєкт якого зробили львівські скульптори Микола Посікіра і Любомир Яремчук та архітектор Михайло Федик, під керівництвом колишнього випускника Самбірського педучилища, а теперішнього ректора львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва, професора скульптури Дмитра Крвавича. В першу річницю про-голошення незалежності України було відлито в бронзі пам'ятник Сагайдачному на Львівській скульптурній фабриці".

До цього слід додати, що возведено той величний пам'ятник неподалік Музею гетьмана Сагайдачного в Кульчицях. Свого часу пам'ятники гетьману Сагайдачному споруджено було також на Конtrakтовому майдані у Києві та в Севастополі. А як не згадати, що у вересні 1991 року, з нагоди 370-річчя Хотинської битви, пам'ятник, гідний слави Сагайдачного, було встановлено під стінами Хотинської фортеці? Доречно згадати й про те, що зображення Сагайдачного віднаходимо на десятигривневій срібній монеті, випущеній в березні 2000 року Національним банком України, та на одній з українських поштових марок.

Наразі вулиці, названі ім'ям гетьмана Сагайдачного, з'явилися в Києві, Львові, Тернополі, Рівному, Луцьку, Чернівцях, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці та в багатьох інших містах, селищах міського типу та селах України. І не сумніваюся, що цей своєрідний процес "топонімічної канонізації" Петра Сагайдачного триватиме й надалі.

Відлуння славетних подвигів Сагайдачного віднаходимо в

літописах: Самійла Величка та Григорія Граб'янки, який, схоже, серед перших заходився формувати з постаті Сагайдачного образ величного захисника християнського світу. Нехай і не на завжди дружню і не завжди справедливую оцінку його діянь, але все ж таки натрапляємо в працях істориків: Герхарда Міллера – "Історичні твори про Малоросію і мало-росіян" та Олександра Рігельмана – "Літописна оповідь про Малу Росію". У той чи інший спосіб діяльності Сагайдачного торкалися у своїх працях польські історики Олександр Яблоновський, Францішек Равіта-Гавронський та Владислав Томкевич; ну і, звичайно ж, як не пригадати імена знаних та активно цитованих нашими сучасниками вітчизняних дослідників: Дмитра Бантиш-Каменського, Володимира Антоновича, Миколи Маркевича, Михайла Максимовича,

Івана Каманіна, Платона Жуковича, Володимира Голобуцького, Костя Гуслис-того...

Впродовж XX –початку XXI століття сформувалася ціла когорта істориків, які в той чи інший спосіб підступалися у своїх дослідженнях або загалом до постаті Сагайдачного, або ж до окремих сторінок його діяльності, розглядаючи їх під кутом зору українсько-польських, українсько-європейських, а ще – литовських, російських, турецьких, татарських чи молдавських взаємин.

Серед сучасних українських дослідників особливою увагою до першоджерел, а також до полемічних моментів у житті і військовій діяльності Сагайдачного, відзначаються, зокрема, П. Сас, зі своїми монографіями: "Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки"; " Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 років"; а ще згадаймо працю: П. Сас, Г. Кіркене "Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу"; цілий історіографічний довід-ник можуть скласти праці та історичні розвідки В. Смоля, О. Гуржія, Ю. Мицика, П. Пирога...

"Пам'ять про Конашевича-Сагайдачного, — читаємо у ювілейному збірнику "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів", — живе і серед української діаспори. У 1972 році товариство "Бойківщина" провело широку акцію відзначення 350-ліття смерті П. Сагайдачного. Цій події було присвячене об'єднане перше-друге число "Літопису Бойківщини", а та-кож ювілейну зустріч, із доповідями та богослужінням; ви-пущено пам'ятний конверт, надруковано в різних українсь-ких часописах і в "Літописі Бойківщини" серію статей і до-писів: І. Волчка-Кульчицького, Н. Плічковського, Ю. Бобровського, Н. Полонської-Василенко, М. Андрусяка, В. Пепа, М. Фляка та інших".

Славетні подвиги полководця Сагайдачного відтворено у трилогії відомого письменника Андрія Чайковського "Сагайдачний", перша частина якого побачила світ 1924 року; та в романі українського письменника з діаспори Спиридона Черкасенка, за мотивами якого на Київській кіностудії імені Довженка було поставлено фільм "Дорога на Січ". Він є голо-вним героєм повісті Данила Мордовця "Сагайдачний", драми Пантелеймона Куліша " Петро Сагайдачний", оповідання Адріана Кашенка "Про гетьмана Сагайдачного"; віршовано-го твору Юрія Буряка "Невольниця-українка: історична по-ема з часів гетьмана Сагайдачного".

Його ім'я згадується в багатьох народних піснях, думах, легендах, романах, повістях та історичних картинах... Зокре-ма, в пісні "Ой, на горі та жінці жнуть". Хоча, задля об'єктивності, слід згадати, що дехто з дослідників доводить: насправді в цій пісні йдеться не про гетьмана Петра Сагайда-чного, а про його однофамільника — Григорія Сагайдачного (рік нар. і см. невід.) , кошового отамана часів Івана Самойло-вича та Петра Дорошенка. Та оскільки це питання полемічне, то залишимо його на розсуд дослідників. Натомість скажу так...

Козацька шабля, селянський плуг і письменницьке перо – ось три ангели-хранителі, гідні нашої національної слави і національного герба. Ось три великі воїтелі, котрі ведуть наш народ від вогняної минувшини – до осяйної прийдешності; від чумацького воза – до космічного корабля; від чернечого літописання – до академічної науки і високого мистецтва...

Й у калиновому вінку цієї слави гідно і навічно вплетене ім'я визначного полководця, літератора і славетного гетьма-на, найвеличнішого птаха з кульчицького гніздів'я гетьманів, Петра Кононовича Конашевича-Сагайдачного.

НА СПИСАХ ПРАВЕДНОГО ГНІВУ

МАРКО ЖМАЙЛО

ГЕТЬМАН

НЕРЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА

1

Уперше ім'я козацького полковника Марка Жмайла (або Жмайла-Кульчицького, бл. 1570 — ?) зринає у вирі нетривалої, але кривавої Хотинської війни 1621 року. Ні-ні, якихось літописних відомостей про його безпосередню участь у боях проти турків чи ординців, на жаль, не виявля-но. Зате достеменно відомо, що, після перемоги під Хотином, коли перед Сагайдачним, як і перед усім козацтвом, постало питання: "На яких засадах їм співіснувати з королівською владою, військовим командуванням та польською шляхтою, яка має великі маєтності в Україні?", — гетьман спорядив посольство до польського короля. Й очолив це посольство Марко Жмайло. Звичайно ж, варто з'ясувати для себе: чому саме він?

Зрозуміло, що таке відповідальне посольство повинен був очолити старшина, який користується цілковитою довірою і самого Сагайдачного, і всього козацтва. А ще цей козацький офіцер повинен був мати певний досвід участі в переговорах, тобто володіти певними дипломатичними на-вичками, адже йому треба вести переговори, від яких у найближчі роки залежала доля всього реєстрового, та, влас-не, й усього городского козацтва.

Й ось тут зринає той факт, що, згідно з народними пе-реказами, Жмайло (або Жмайло-Кульчицький), походить із села Кульчиць, того ж села з-під Самбора на Львівщині, з якого походить і Сагайдачний. Він належить до старовинно-го, тисячолітнього роду Драго-Сасів, гербу "Сас", представ-ники якого становлять значну частину того сільського кутка, якого в селі називають Кульчицями Шляхетськими, на відмі-ну від Кульчиць Рустикальних, тобто селянських.

Автори всіх публікацій про Жмайла одностайні в тому, що рік народження його залишається невідомим. Спочатку я і сам так вважав, однак після знайомства з уже цитованим мною історичним романом самбірчанина Андрія Чайковсь-кого (1857-1935), думку щодо цього довелося відкорегувати, й ось чому. Більшість дослідників життя Сагайдачного схо-диться на тому, що Петро Сагайдачний народився орієнтовно 1570 року, і, зауважу, саме ця дата органічно вписується у хроніку його подальшого буття. Ви запитаете: а яке це має відношення до датування появи на світ Марка Жмайла? Без-посереднє!

Нагадаю, що в своєму історичному нарисі "Петро Са-гайдачний", а згодом - і в романі "Сагайдачний", істориком Михайлом Грушевським редагованому, Андрій Чайковський повідомляє, що, по тому, як батьки Сагайдачного загинули під час нападу на Кульчиці кримських ординців, трирічного Петрика взяв на виховання батько його

ровесника (зверніть увагу – ровесника!) Марка Жмайла. І що до шістнадцяти ро-ків, тобто аж до вступу до Острозької школи, Сагайдачний виховувався в родині Жмайлів. Отже, вони разом виростили в Кульчицях, разом навчалися і згодом разом служили в козац-тві. Досить сказати, що обидва лицарі ходили в морські по-ходи, а під час Хотинської війни Жмайло командував одним із козацьких полків армії гетьмана Сагайдачного.

Отож я вважаю, що віднині питання дати народження гетьмана Жмайла не існує. Слід вважати, що, як і Сагайдач-ний, він народився 1570 року; і тепер уже навіть не впевне-ний, що слід вживати оце застережливе визначення "близь-ко".

За підтвердженням факту "кульчицького походження" Жмайла звертаюся і до збірки статей "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів", упорядкованих, нагадаю, кульчинцем Іваном Волчко-Кульчицьким (Дрогобич, 1995 рік). Особливість цієї книги, присвяченої 700-річчю села та 1000-річчю роду, саме в тому і полягає, що в ній, серед іншого, віднаходимо і документальні та фольклорні свідчення приналежності гетьманів Сагайдачного, Жмайла, Сулими та Павлюка до сільської громади Кульчиць, до роду Драго-Сасів.

Ясна річ, добувати в наш час бодай якісь відомості про минувшину не те що селянських, а навіть шляхетських, родів надзвичайно важко. Щоб збагнути, чому так сталося, слід звернутися до процитованих у збірнику висновків професора Кузич-Березовського, який свідчив: " Про походження нашої шляхти ми майже не маємо ніяких даних, бо до XIII століття мало хто вживав родових прізвищ не лише в Галичині, але навіть і в Польщі. Коли батько звався Данило, то син ставав Даниловичем, і все. Щойно в кінці XIII століття польська і мадярська шляхта, а за ними, в XIV столітті, і наше боярство, починають звати себе від місцевостей, які посідали (напри-клад: с. Береза – Березовські, с Кульчиці — Кульчицький...

Друга причина нашого незнання про себе самих – те, що ми не любили і не любимо записувати ніяких подій. Коли б греки, араби й німці у VIII-IX століттях не записували про нашу чорноморсько-дунайську еміграцію, про наші міста в Галичині й широку торгівлю з ними, то ми до літопису Не-стора ("Повість минулих літ") ніколи нічого б не довідалися про себе".

Загалом я згоден з висновками професора Кузич-Березовського, зокрема, і в тій частині, де він говорить, що наші предки лінувалися будь-що будувати з каменя, в тому числі і вимуровувати кам'яні склепи та ставити кам'яні пам'ятники, чи хоча б кам'яні хрести на могилах; тому-то "за сто років після залишення цвинтаря ми вже мали дике цвин-тарище, де паслися коні і гуси...". Одначе хотів би зауважи-ти, що й літопису Нестора "Повість минулих літ", у тому об-сязі інформації, як ми її сприймаємо зараз, ми теж не мали б. Тому що безліч відомостей літописець наш запозичив з тих-таки давніх іноземних джерел, про які професор щойно зга-дував.

Свого часу я вже говорив з цього приводу: як часто до-водиться шкодувати, що предки наші були набагато охочі-шими до шаблі та плуга, ніж до пера. Якщо народ сам ліну-ється увічнювати власну історію в правдивих та мудрих письменах, за нього це

починають робити історики інших народів. Але тоді вже не доводиться нарікати, що роблять вони це, виходячи з власних уподобань і власного розуміння, підганяючи історію під свої національні інтереси, свою наці-ональну гідність. Вся відома нам історія України може слугувати найяскравішим прикладом такої наруги над минув-шиною народу.

А тим часом першу згадку про рід Жмайлів віднаходимо в "Історії Кульчиць..." завдяки статті доктора Миколи Ценка "Роля Бойківщини у збереженні національної спадщини", у якій представників цього відомого в селі, і за-галом на Самбірщині, роду названо серед перших поселенців Угорського кутка (сторони) Кульчиць; що могло свідчити про їх угорське етнічне коріння. Втім, у своїй ґрунтовній праці "Лицарство польське у середніх віках" дослідник Ф. Пекосинський уточнює, що "Назва "Драг" є від імені, а вся шляхта, котра ним послуговується, походить від молодших членів пануючої династії слов'ян Драгів", і додає, що "хоча рід і прибув з Угорщини, але є (там, в Угорщині – Б.С.) чужо-земним", тобто, додаю, слов'янським.

Щоправда, коментуючи відомості про рід Драго-Сасів, які є в "Історії Польщі" Яна Длugoша, цей-таки автор зазначає: " У Кульчицях є Гути, Пруси, Мільковичі – нащад-ки прусів, і Жигайли, Жмайли, Цмайли, Штокайли — нащадки ятвягів (плем'я балтської племінної групи, роди якого брали участь в етногенезі польського, українського, литовського та білоруського народів — Б. С.). Між іншим, у Жидачівському районі Львівської області є село Ятвяги".

Але для нас важливо, що автори книги визнають Жмайла, як і трьох інших гетьманів, вихідцями з Кульчиць. "Тільки за невеликий відрізок часу: 1605-1637 роки – Запорізька Січ дала для історії змагань українського народу чотирьох провідників – вихідців з нашого села Кульчиці: Петра Конашевича-Сагайдачного – гетьмана України; Марка Жмайла – гетьмана запорізького козацтва; Івана Сулиму – гетьмана Війська Запорізького Низового; Павла Бута (Пав-люка) – гетьмана українських козаків. Зокрема, серед чо-тирьох соратників Сулими був і його земляк-односелець, теж із роду Сасів, — Павло Гут".

Оскільки зайшлося про гетьмана Жмайла, то завважу, що в іншому місці своєї статті цей же автор несподівно ототожнює прізвище Жмайло зі Цмайлом. "Після Хотинської війни 1621 року, — пише він, — особливого розмаху набуло по-козачення, яке охопило цілу Україну. Для запобігання небез-печному розвитку подій, король послав влітку 1625 року кварцяне військо, на чолі з коронним гетьманом С. Конец-польським, до Білої Церкви. Коли на Січ дійшла вістка про початок каральної експедиції С. Конецпольського, гетьманом Коша було обрано Марка Жмайла (Цмайла), уродженця с. Кульчиці на Самборщині".

Й ось тут виникає певна неузгодженість. У збірнику, в переліку давніх родів, ці два прізвища – Жмайло і Цмайло – неодноразово виникали, незалежно одне від одного. Чому в цьому випадку автор вирішив, що насправді "Жмайло" це похідне від "Цмайло" — незрозуміло. Хоча мав би прояснити.

Щоб уже не повератися до цієї теми, зазначу, що факт походження Жмайла з Кульчиць засвідчено багатьма довідковими посібниками, зокрема, і такими поважними, як, скажімо, російськомовний, у Києві 2007 року виданий, "Путівник по Західній Україні", в якому, в статті "Кульчиці", читаємо, що з цього села "... походить не лише знаменитий полководець, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, але й гетьмани Марко Жмайло, Іван Сулима та Павло Бут (Павлюк), а також Юрій-Франц Кульчицький".

Однак повернімося до подій, пов'язаних з гетьманським посольством. З усього того, що мовилося вище, стає зрозумілим, що, вже будучи смертельно (після поранення отруйною стрілою) хворим, гетьман Сагайдачний посилав з петицією до короля Речі Посполитої не якусь там випадкову людина, а свого друга дитинства, земляка Марка Жмайла, на якого покладався, як на самого себе.

З нарису Володимира Сергійчука "Іменем Війська Запорозького", присвяченого міжнародним відносинам козацтва, впливає, що в подорожі Жмайла до Варшави його супроводжували козацькі офіцери Супрун Богун та Павло з Десни. Проте з "Історії села Кульчиць..." дізнаємося й про інші імена. У ній мовиться: "Марко Жмайло користувався авторитетом серед козацтва. Ще в 1621 році, разом з Павлом Левичем і Богданом Хоткевичем, він перебував у Варшаві як посол Війська Запорізького".

Можна припустити, що "Павло з Десни" насправді був Павлом Левичем. Що ж стосується Богдана Хоткевича, то залишається хіба що теж вдало зарахувати його до складу посольської делегації.

Ясна річ, петицію, з якою ці посланці повинні були домогтися аудієнції короля, гетьман вважав надзвичайно важливою. Як уже мовилося в есе, присвяченому Сагайдачному, до наших днів дійшов її текст, який засвідчує, що в цьому документі гетьман порушував принципові питання, пов'язані з подальшим співіснуванням королівства і козацтва, католицизму і православ'я, а відтак — польського й українського народів. В цьому ж есе опублікований і повний текст згаданого документа, повторювати який немає сенсу.

У королівській канцелярії петицію від Жмайла прийняли; мало того, король особисто вислухав із вуст полковника козацькі вимоги, проте письмової відповіді гетьманові не дав. Король пояснив, що вимоги треба вивчити й обговорити в уряді і на сеймі. Тому відповідь Сагайдачний мав отримати через певний час, від сеймових комісарів, які прибудуть в Україну. Та, поза це, усно Сигізмунд III все ж таки пообіцяв, що всі основні прохання гетьмана будуть задоволені. "Однак, як виявилось згодом, — пише В. Сергійчук, — король не виконав своїх обіцянок перед послами Війська Запорозького. Більше того, його інструкція комісарам передбачала домогтися зменшення козацького реєстру до однієї-двох тисяч, а всіх інших з сорокатисячного контингенту, що перебував під Хотином, повернути назад, у панську залежність. Це, звичайно, не могло задовольнити запорожців, і вони з початком 1622 року відправили з петицією до короля нове посольство, яке побувало у нього на прийомі 21 лютого 1622 року".

Як бачимо, друге посольство мало розмову з королем ще за життя Сагайдачного, який помер у квітні того ж року. Та, на жаль, не вдалося віднайти жодних джерел, які б свідчили, що й це посольство теж очолював Марко Жмайло. Втім, справа не в цьому. Давайте з'ясуємо для себе, які саме дії поляків обурили козаків після першого посольства. Це має принципове значення, оскільки непорядність короля і сенаторів по відношенню до козаків, героїв Хотинської битви, якраз і послужила поштовхом до спалаху повстання, яке згодом очолив гетьман Жмайло.

Ще не встигли загоїтися рани козаків, як виявилось, що вже 18 жовтня 1621 року польський сенат створив спеціальну комісію, яка мала повноваження "упорядкувати" реєстр, а по суті, різко скоротити його чисельність, примусивши усіх "виписників" негайно повернутися до панських маєтків. Збільшити платню реєстру поверх тих сорока тисяч золотих, які він отримував раніше, уряд Польщі теж не захотів. Зате було ухвалено постанову, згідно з якою кожен селянин чи ремісник, який намагатиметься втекти на Січ, або спробує переправити туди зброю чи порох, підлягав смертній карі.

Відмовили Сагайдачному і в проханні передати козакам реєстру місто Бориспіль; його поставили до відома, що це неможливо, тому що володаріє містом родина Жолкевських. А хіба король і сейм могли погодитися, скажімо, на скасування унії та поширення по всій Україні православ'я? А ще козаки вимагали узаконити їх, козацьке, судочинство, тобто за певні провини козаків мали судити козацькі суди, та за козацькими звичаями, а не суди польські. Надзвичайно глибоке політичне підґрунтя мала й вимога про те, щоб з території Київського воєводства було виведено всі польські війська, а їхнє місце посіли гарнізони українських козаків...

Відомо, що ще за життя тяжко хворий Сагайдачний передав свої гетьманські повноваження полковнику Оліферу Голубу, якого з цілковитим правом можна було вважати на-казним гетьманом. Але зрозуміло було, що повноправного гетьмана могла обрати тільки Велика козацька рада. Та в тім-то й річ, що боротьба за "овдовілу" булаву розгорнулася дуже вперта, причому вона викликала тривогу як у польському, так і в українському таборах.

"Смерть Сагайдачного, — правдиво мовиться з цього приводу в праці В. Голобуцького "Запорізьке козацтво", — значного військового і політичного діяча, була зустрінута в польських правлячих колах з тривогою і жалем. Відомий волинський магнат Юрій Збаразький писав королю: "Вчора отримав звістку — помер Сагайдачний, дуже вірний та відданий вашій королівській милості і Речі Посполитій гетьман запорізький; неважко зрозуміти, наскільки легше було б домовлятися з козаками за його влади. Бог знає, кого вони обериуть тепер собі за гетьмана; дуже правдоподібно, що, за звичаєм, найбільш свавільного". Відтак Збаразький рекомендував з великою обережністю підійти до кандидатури нового гетьмана, призначивши його обов'язково з осіб, які належать до реєстру, і радив обговорити це питання зі старшиною, яка залишається вірною урядові".

На жаль, ми не маємо документальних свідчень стосовно того, як саме відбувалися вибори нового гетьмана, та які старшини претендували на булаву. Але не треба бути

великим аналітиком, щоб збагнути, що ситуація навколо них складалася вибухонебезпечна. "Вибори нового гетьмана (рада відбувалася на річці Росаві - Б.С.) проходили в напруженій обстановці, — пише Голобуцький. - Польським комісарам не вдалося провести в гетьмани свою людину. Погрози козаків примусили їх залишити раду. Гетьманом реєстру було обрано Оліфера Остаповича Голуба, який, хоча і належав до заможного козацтва, зберігав, однак, зв'язок з козацькими низами. "Перемогла, як бачимо, — писав король київському біскупові, — сильна чернь, не згодна ні з волею нашою, ні з намірами Речі Посполитої, що ґрунтуються на колишніх постановах про козаків".

Відмовившись від подальшої боротьби за гетьманську булаву, Жмайло відійшов на Запоріжжя і захопився тим, чим захоплювався ще до Хотинської війни - морськими походами. Як вважають Михайло Грушевський та деякі інші дослідники, саме виходячи з його флотоводського досвіду, на початку 1624 року запорізькі козаки обрали Жмайла кошовим отаманом. Й одразу ж йому знадобився досвід дипломата, оскільки прибули послы від кримського хана Мухаммед-Гірея. Проте цього разу ні до погроз, ні до ультиматумів хан не вдавався. Навпаки, він хотів налагодити добросусідські взаємини між Кримським ханством і Військом Запорізьким Низовим. У договорі, якого вони підписали, обумовлено було, що, коли козакам знадобиться допомога, татари допомагатимуть їм. Але й козаки, в свою чергу, "повсякчас, як трапиться татарам пригода", повинні приходити на допомогу орді.

Навряд чи Жмайло вірив у те, що вони з татарами стануть військовими союзниками, проте, знаючи про воєнні приготування Польщі, волів заручитися бодай такою угодою з ханом. Тим паче, що польський король сам звернувся до татар з проханням не втручатися у "домові", тобто внутрішні, справи Речі Посполитої. До того ж, на морі козакам протистояв турецький, а не татарський флот, і нападати Жмайло теж мав намір на турецькі, а не татарські, міські гарнізони; але про це у договорі не мовилося ні слова. Тобто руки у козаків залишалися розв'язаними, тим паче що в цей час взаємини між Кримом і Туреччиною теж залишалися напруженими.

Навесні, спорядивши флотилію з "чайок", Жмайло здійснив рейд в гирло Дунаю, в район Кілії. Загалом напад виявився успішним, але коли козаки знову повернулися в море, на них чатувала турецька ескадра з сорока п'яти галер та великих, добре озброєних гарматами галеонів. Збройна перевага була на боці турецьких моряків, проте в битві, що відбулася в районі острова Зміїного, атаман Жмайло зумів використати всі переваги невеличких, маневрених "чайок" та морський досвід своїх "чорноморців".

Битва виявилася запеклою, але врешті-решт козаки зуміли десять галер потопити, і навіть підпалили штабний галеон, на якому перебував турецький адмірал. Змусивши турецький флот утікати в бік Стамбула, отаман Жмайло знову відвів козаків у гирло Дунаю, де вони зуміли відпочити, підлікувати рани та полагодити човни. Під час цього походу козаки втратили близько трьохсот своїх товаришів, однак повернулися на Січ у славі переможців і з військовими трофеями.

Дійшли до наших днів і відомості про весняний похід 1625 року, в якому, під своїм бунчуком, Жмайло зібрав понад двісті чайок. Поблизу Тендрівської коси їх намагалася зупинити турецька морська залога, проте козаки частково потопили, а частково розвіяли її по узбережжям, і подалися до турецьких міст — Синопа, а потім і Трапезунда. Винищивши більшу частину кораблів та спустошивши обидва порти і фортечні передмістя, козаки звільнили кілька сотень невільників і, посадивши їх на завантажені трофеями турецькі галери, подалися до дніпровського гирла.

3

Про те, наскільки болючим для Османської імперії виявився цей похід, свідчить хоча б той факт, що султан почав погрожувати Польщі війною, якщо вона не приборкає своїх козаків; і королю ледве-ледве вдалося владнати цей конфлікт дипломатичним шляхом. Самі ж поляки під час повстання, яке спалахнуло того ж року, почали вимагати, щоб повстанці видали їм керівника та інших організаторів морського нашестя на турецький берег. І ця реакція одвічних ворогів козацтва теж спрацьовувала на підвищення авторитету отамана Марка Жмайла як українського флотоводця.

Коли він повернувся на Січ, на підвладних Польщі українських землях уже визрівало нове велике повстання. Але це відбувалося "на волості". Що ж стосується власне запорізького козацтва, то в ньому знову проявився розкол. Частина козаків вважала, що зараз не час повставати, навпаки, спільно з поляками треба йти на турків і татар, аби раз і назавжди убезпечити свою землю від мусульманських орд.

Цю, відносно невелику, частину козацтва, яку очолював полковник реєстру Михайло Дорошенко, повстанці називали "угодовською". Протистояла ж їй основна маса козацтва, котра прагла війни з поляками, і котра вважала своїм вождем полковника нереєстрових козаків Марка Жмайла. Характерно, що свого часу обидва ці полковники були наближеними до Сагайдачного, обидва командували полками під час Хотинської битви, проте зараз вони виявилися по різні, скажемо там, боки булави.

Аналізуючи цю ситуацію, Голобуцький цілком справедливо зазначав: " У ході боротьби гору брала то одна то друга сторона, що проявлялося, зокрема, в частій зміні гетьманів. Спочатку гетьманом було обрано Дорошенка, пізніше, в той час, коли з'явилися коронні війська, ним став Жмайло. Всього козаків на Запоріжжі, після об'єднання тут реєстровців із запорожцями, нараховувалося близько шести тисяч. Запоріжці покликали собі на допомогу донських козаків. В разі поразки в цій війні з панами, вони мали намір перейти до Росії". До речі, про ці наміри стало відомо з донесення севських воєвод, складеного зі слів біженців з України.

Тим часом повстанці, через польських комісарів, передали королю та польському уряду свої вимоги, котрі, по суті, повторювали ті ж пункти, які висував ще гетьман Сагайдачний. Та, оскільки король і сенат уже відмовилися їх виконувати, і повідомили про це козацьке командування, то нову петицію король сприйняв як дипломатично замаскований ультиматум. І реакція його була передбачуваною: Сигізмунд III Ваза наказав недавно призначеному головнокомандувачеві польськими військами Станіславу Конєцпольському вогнем і мечем пройтися по українських землях, аби

приму-сити козаків підкорятися польським законам.

Як у будь-кого з військових, у Конецпольського до літа 1625 року справді з'явився досить сильний "дипломатичний аргумент" – близько тридцяти тисяч солдатів. Проте козаки-"випишки" та повстале селянство теж уже сформували дос-татньо великі загони, які базувалися здебільшого в районах Канева, Корсуня та Черкас. Інша річ, що організовані вони були слабко, не маючи ні достатнього озброєння, зокрема, артилерії, ні єдиного командування, яке б координувало їхні дії. Але тоді виникає питання, де ж у цей час, тобто влітку 1625 року, перебував Жмайло? Відповісти на нього неважко — все ще на Запоріжжі, продовжуючи боротьбу з угодовцями Дорошенка та формуючи запорізькі полки.

Коли Конецпольський привів свою армію до Канева, гарнізон якого нараховував усього три тисячі козаків, місцевий полковник погодився на переговори з ним, але за умови, що поляки зачекають, поки прибуде гетьман Жмайло. Проте польський головнокомандувач гаразд відав, що в таких випадках козацькі гетьмани самі не прибувають, вони приво-дять із собою кілька тисяч козаків. Тому на прихід Жмайла чекати відмовився. А козаки не мали стільки сил, щоб стати до бою, і відступили – спочатку до Черкас, в районі яких до канівчан приєдналися інші повстанські загони, а далі – до Крилова.

Із восьмого тому збірника документів "Жерела до історії України-Руси" знаємо про існування королівської інструкції, розісланої влітку 1625 року польським урядом у місцеві сей-мики, такі собі прототипи сучасних обласних рад. Нам теж варто ознайомитися з нею, оскільки тут виразно вчувається отой крик коронованої душі Сигізмунда...

" Домашня сваволя бере гору, і так завзялася, що і самим нам тяжко, і з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру і підданство, вони урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм (козакам). Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада — в козаків; за-хоплюють собі юрисдикцію, закони видають. Не згадуючи інших ексцесів, того року напавши на Київ, убили війта і кількох інших невинних урядників; іншим казали звеліли платити непомірний окуп. Не один шляхетський будинок споневірений, знещечений, скривавлений власними підданими під титулом козацьким.

Рік тому зважилися вони від власного імені укладати пе-ремир'я з султаном-калгою, трактати постановляти, прийма-ти обов'язки служби супроти нього. Сього року пересилалися посольствами й дарунками з Москвою. Своєю волею вирішують згоду і війну; порушують укладені Річчю Поспо-литою перемир'я. Сього року, знехтувавши королівською заборонаю, три рази ходили на море, і хоч дістали значну відправу від турецького флоту, однак завдали великої шкоди в далеких сторонах Турецької держави".

Якщо зневажити природний королівський гнів, яким пронизаний кожен рядок цього документа, залишається чи-мало важливої для нас інформації, котра дозволяє

оцінити і діяльність отамана Жмайла під час морських походів, і загальну ситуацію, що сформувалася напередодні очолюваного ним повстання.

А тим часом гетьман Жмайло збирав своє військо. Про наміри Конецпольського він дізнався ще тоді, коли коронний гетьман тільки ладнався до маршу в Україну. Але сталося так, що частина козаків вийшла в море, частина розійшлася по навколишніх степах. Крім того, Жмайло повів переговори з кримським ханом, сподіваючись на його підтримку. Проте, як свідчать хроністи, польському послові в Бахчисараї вдалося золотом підкупити хана, щоб той не втручався у "внутрішні справи Польщі". А щоб остаточно задобрити його, "в серпні 1625 року, — як повідомляє В. Сергійчук, — в Кам'янці шляхта виплатила хану "упоминки" (данину) за два роки... Священник Пилип (представник митрополита київського Іова Борецького – Б. С.) розповідав з цього приводу в Москві, що "с турським и кримським польський король перемир'я уклав, щоб з козаками запорозькими впоратися".

Втім, хан і сам не дуже квапився вирушати на допомогу козакам. Досвід усіх його попередників переконував: вар-то українцям завести якісь незгоди з Польщею, як їхні землі негайно стають легкою здобиччю орди. І потерпає від цього, передусім, Україна, бо до власне польських земель орда, як правило, не доходила. Тож Мухаммед-Гірей вирішив тихенько собі почекати, поки польсько-українські пристрасті не переростуть у справжню війну.

Скільки не скликали керівники повстання козаків та бунтівних селян, зібрати їм вдалося лише близько двадцяти тисяч, тобто на десять тисяч менше, ніж привів Конецпольський. До того ж, військо коронного гетьмана поповнювалося місцевими загонами польської шляхти та частиною реєстрових козаків, здебільшого заможних, яким не хотілося втрачати своїх володінь.

"В гирлі річки Цибульника, правого притоку Дніпра, в селі Таборище (нині Табурище Кіровоградської області), — повідомляє Голобуцький, — козаки зустрілися з запорожцями під орудою Жмайла, які йшли їм на допомогу. Жмайло віз із собою з Запоріжжя артилерію. У селі Таборище, в милі від Крилова, козаки заклали табір. Всього тут зібралося близько двадцяти тисяч повстанців".

Щойно Конецпольський наблизився до Крилова, він негайно направив до козаків свої парламентарів. Але складається враження, що коронний гетьман навмисне висунув такі умови, які козаки просто не здатні прийняти. Так, вони вимагали скоротити чисельність реєстру до п'яти тисяч шабель, видати на покарання організаторів морських походів; у присутності польських комісарів спалити всі "чайки", які були на Запоріжжі. Гетьман Жмайло зібрав козацьку раду, вислухав думку поважних козаків, а потім оголосив, що краще загинути в бою, ніж пристати на умови поляків і поступитися козацькою вольницею.

Саме з такою відповіддю і прибули на переговори з коронним гетьманом тринадцять обраних радою старшин. Природно, що Конецпольський був ображений відповіддю гетьмана і затримав усе посольство у своєму таборі, нібито для продовження переговорів. Насправді ж він навмисне за-тягував з відповіддю, щоб

приспати пильність повстанців і на світанку напасти на його табір. Саме так він і вчинив.

4

Відтворюючи, за "Мемуарами, що стосуються історії Південної Русі", перебіг битви, Голобуцький пише: "На сві-танку 25 жовтня Конецпольський кинув свої сили на козацький табір. Широкий степ, розповідає сучасник, весь вкрився військом. У середині рухалося коронне військо з Конецполь-ським, і загони посполитого рушення під начальством Збара-зьких. Правим крилом командував київський воєвода Фома Замойський, лівим – галицький каштелян Мартин Казановсь-кий. Наблизившись до козацького табору, польське військо накинулося на нього всіма своїми силами. Артилерія відкри-ла шалений вогонь по козаках. Проте козаки не лише витри-мали натиск ворога, але й нанесли удар у відповідь. Великих втрат завдала панам козацька кіннота, схована в яру. Розгор-нувшись у лаву, вона несподівано атакувала правий фланг противника. Битва продовжувалася увесь день. Впродовж усього наступного дня поляки готувалися до нового штурму. Вночі до козаків перебіг один польський жовнір, який повід-омив їм про цю підготовку. Тієї ж ночі козацьке військо не-помітно залишило табір біля Крилова, націлившись на схід, до озера Росоховатого.

Переправившись у двох місцях через це довге й вузьке озеро, вони зупинилися коло наступного – Курукового озера. Біля першої переправи, для прикриття, козаки залишили пів-тори, а біля другої –дві тисячі осіб кінноти і піхоти. Розташу-вавши свої вози на березі Курукового озера у вигляді півмі-сяця, вони стали шукати місце для табору. Найбільш придат-ним видався простір між озером та залишками старого горо-дища. До цього місця прилягало вкрите густою травою боло-то; воно могло служити пасткою для ворога".

Так, справді, досвідчений гетьман Жмайло одразу по-бачив, що місце, обране козаками на березі Цибульника, — невдале, отже треба було терміново закладати новий табір. Відбивши перші атаки поляків, Жмайло залишив у старому таборі лише полк козаків із кількома гарматами поблизу села Крюкового, на правому березі Дніпра, навпроти сучасного Кременчука, а основні сили відвів уночі до Корукового (Ку-рукового) озера. Полк прикриття виявив справжню доблесть і мужність. Не шкодуючи життя, він стримував поляків, щоб дати змогу Жмайлові закріпитися на нових позиціях. І відомо, що полякам так і не вдалося остаточно подолати цю залогу. Частині її пощастило пробитися крізь оточення і приєднатись до основних козацьких сил.

Завваживши новий табір козаків, Конецпольський чо-мусь вирішив, що він не такий уже й надійний, і мало не на марші, не закладаючи власного табору, кинув військо в на-ступ. Саме такого рішення козаки й чекали. Перші лави поляків вони просто поклали трупом чи порозганяли по навколишніх полях влучним гарматно-рушничним вогнем, а далі вдарили із засідок, про існування яких вороги навіть не здогадувалися.

Побачивши, що "бліцкріг" не вдався, Конецпольський розпочав тривалу облогу. Та в цей час прибули гінці короля, який вимагав швидше закінчувати війну з козаками, оскільки потребують негайного з'ясування стосунки зі шведами. До того ж, у цьому

з'ясовуванні, ой, як знадобляться козацькі шаблі! То чи ж варто мати їх за ворогів у власній державі? Зрештою, коронний гетьман і сам розумів, що затягувати війну з українцями нема рації. Тим більше, що діється все на Дніпрі, поблизу Січі, а звідти до Жмайла не сьогодні-завтра може прибути підмога – великий козацький загін от-от повернеться з морського походу на Дунай.

А як у цій ситуації поведився гетьман Жмайло? Він бачив, що військо його зазнало неабияких втрат. Продовольства, як кажуть, на денці. А коли саме надійде підмога з Січі, та чи зуміє вона пробитися до його табору або відтіснити від нього поляків, — хто міг про це знати?

Знову ж таки, користуючись "Мемуарами, які стосу-ються Південної Русі", Голобуцький так відтворює перебіг останніх бойових днів: "Переправившись з військом вбрід через Росоховате, Конецпольський вирішив з ходу вдарити на козаків і не дати їм можливості зміцнити свій табір. Під прикриттям артилерії він особисто повів військо в атаку на козаків. Але поблизу самого табору піхота і кіннота потрапи-ла в трясовину. Козаки відкрили по них вбивчий вогонь. "Від козацьких самопалів, — писав П'ясецький, — полягло чимало кінноти, а особливо – іноземної піхоти". Самі польські воєначальники – Конецпольський, Замойський і Казановсь-кий – ледве видобулися з болота... Через кілька днів, 1 лис-топада, випав перший сніг. Настали холоди..."

Одне слово, самі обставини змусили польського ко-мандувача і козацького гетьмана поновити переговори. Ко-нецпольський у цій ситуації повівся хитро. Він не хотів чека-ти, поки козаки надумають слати до нього парламентарів. Але й розпочинати переговори першим теж не бажав, адже так і гонор можна втратити... І послав до козаків представ-ника з... пропозицією, щоб козаки самі склали умови пере-мир'я і запропонували їх. Тобто, по суті, коронний гетьман провокував Жмайла розпочати переговори першим. Оскільки умови мав виставляти він, Жмайло погодився. Ось так і вийшло, що перемир'я нібито запросили самі козаки.

Інша річ, що умови січових лицарів для поляків прий-нятними не були. І почалося тривале змагання супротивників – за кожен пункт і кожне окреме слово. Зрештою, погодились на тому, що реєстр має зменшитись до шести тисяч козаків. Це дуже неприємно вразило все січове товариство, бо багато хто з нього, та й поза ним, позбавлявся козацького звання. Понад те, козакам заборонялося ходити в море й турбувати турків і татар, а свої чайки вони мали спалити в присутності польських комісарів.

Після такої угоди, 5 листопада, козаки скликали так звану "чорну", тобто без згоди гетьмана, раду, і позбавили Марка Жмайла булави, передавши її Михайлу Дорошенку. І повстанці, і, згодом, українські історики, докоряли Жмайлові за те, що він погодився на справді нестерпні умови Куруківського договору. Але прошу трішечки заспокоїтись і поглянути на ситуацію очима самого гетьмана Жмайла. Що він мав чинити за конкретних обставин? Їсти козакам нічого, коні голодні, набої для гармат і рушниць майже вичерпано, а в таборі повно поранених і хворих. Що далі? Прориватися? Поляки переб'ють у степу – їх бо набагато більше. Тримати оборону? Ну, якийсь тиждень, з

великими втратами, може, й протрималися б...

А щодо звинувачень стосовно умов договору... Чи справді козаки спалили всі свої бойові чайки, як того вимага-ли поляки? Певно, що ні. Зате гетьманові пощастило зберегти понад десяток тисяч козаків – ось що головне. А коли вони живі-цілі повернулися на Січ, то який там король міг позба-вити їх козацького звання? Хто, яка сила і яка влада, спромо-глася б перепинити козацькому війську дорогу до моря? Реєстр невеликий? Але ж польський уряд і тих козаків, що були вже в ньому, не утримував. Платні здебільшого не ви-давав, про одяг та зброю не дбав. Або ж робив це час від ча-су, коли з'являлася нагальна потреба в козацькій, бойовій і часто непереможній, силі – для допомоги у війні проти Московії чи Швеції.

Отож, нічим особисто ні перед козаками, ні перед історією України, гетьман Марко Жмайло не завинив. Угоду, яка в історичній літературі набула назви "Куруківського трактату", підписував уже Михайло Дорошенко, вірніше його писар Сава Бурчевський, оскільки гетьман виявився не-письменним. Ним було передбачено, що реєстр збільшується до шести тисяч шабел, що поляки не вимагатимуть видачі керівників повстання, оскільки всім оголошується амністія за минуле, а платня реєстровому війську збільшується на десять тисяч золотих.

Достеменно відомо, що після підписання цієї угоди Марко Жмайло з загоном вірних йому козаків повернувся на Запоріжжя, де спорядив флотилію чайок, з якою вийшов у море. Тож коли польські комісари прибули на Січ, щоб попа-лити бойові козацькі човни, їм підставили кілька десятків звичайних рибальських човнів, та старих, непридатних для плавання "чайок". Що ж стосується Жмайла, то, здійснивши похід в район турецьких фортець в пониззі Дунаю, він з пе-ремогою повертався до Дніпра. І хоча під час шторму козаки втратили кілька човнів, проте загального відчуття перемоги це не затьмарило.

На жаль, документально простежити подальшу долю Марка Жмайла поки що не вдається. В "Історії села Куль-чиць..." скупі згадки про кульчинця Жмайла обриваються такими інформативними рядками: "...Ставши гетьманом, М. Жмайло зібрав шеститисячний загін і вирушив назустріч польському війську. Козацькі полки його очолювали Михай-ло Дорошенко, Оліфер Голуб, Матвій Пирський. 3 жовтня 1625 року в битві біля річки Мошна 30-тисячне польське військо зазнало поразки. 11 жовтня поляки зайняли позиції південніше міста Крилова. 16 жовтня до 20-тисячного табору М. Жмайла прибули королівські комісари з вимогою видати організаторів богуславських, корсунських та інших виступів, встановити п'ятитисячний козацький реєстр, підкоритися тому, кого призначить С. Конецпольський. Козаки відхилили ці домагання.

Після жорстокого бою, який відбувся 19 жовтня, М. Жмайло відійшов 21 жовтня і зупинився табором поблизу Курукового озера. Зважаючи на завзяття та вмілість козаків, С. Конецпольський вирішив відновити переговори. Гору взя-ла поміркована група під проводом нового гетьмана (М. Жмайла скинули чи вбили) – Михайла Дорошенка".

Зверніть увагу, що, перераховуючи козацьких стар-шин-парламентарів, які прибули

до польського табору на переговори, автор статті, написаної здебільшого на основі тих матеріалів та публікацій, які виявилися в розпорядженні кульцинів-емігрантів, Іван Волчко-Кульчицький наголошує, що двоє з них, а саме Левко Бут та Іван Бачинський, належали до роду Сасів. З цього переліку – всього десять осіб — та-кож впливає, що Марка Жмайла серед парламентарів не було.

Слід припустити, що тривалий час він ще продовжував командувати козацькими флотиліями, які брали участь у походах до турецьких міст-фортець і, можливо, під час одного з них хоробро і мужньо, як і належить справжньому козакові-чорноморцеві, загинув.

ШАБЛЯ, ОСВЯЧЕНА РИМОМ
ІВАН СУЛИМА,
ГЕТЬМАН
НЕРЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА,
ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА НИЗОВОГО ЗАПОРІЗЬКОГО

Іван Сулима – один із тих
легендарних ватажків, слава і
безсмертя яких стають славою
і безсмертям нації.

Богдан Сушинський

1

Життєпис Івана Сулими (? — страчений 1636) – одна з тих романтичних сторінок історії, які поки що не набули ні достатнього осмислення, ні достатнього висвітлення в нашій історичній та художній літературі. Тим часом пригоди, яких подеколи зазнавав цей козацький лицар, просто-таки надзвичайні і здатні вразити будь-чию уяву.

Оскільки "хроніки часів Івана Сулими" ніхто не складав, і про біографію цього козацького полководця теж ніхто з сучасників не подбав, то буквально кожен відомий нам факт із його буремного буття підлягає полемічному осмисленню. Причому найбільше запитань викликає його походження. У присвяченій йому статті "Малой енциклопедії Українського козацтва" прямо зазначається, що гетьман нереєстрових козаків Іван Сулима "за походженням — дрібний шляхтич із Чернігівщини. Тривалий час був управителем маєтків Жол-кевських і Даниловичів поблизу Борисполя. Магнатські ути-ски змусили Сулиму зайнятися козакуванням".

Про "позакульчицьке" походження Сулими мовиться і в низці інших публікацій. Для прикладу, 1884 року в Києві побачив світ упорядкований істориком Олександром Лазаревським "Сулиміський архів". Щоправда, історія гербу "Сулимів" у ньому ведеться вже від гетьмана Івана Сулими, та через двох його синів; тобто ми майже нічого принципово нового не дізнаємося про предків нашого запорізького лицаря. Але все ж таки Лазаревський переконує нас, що догетьманський родовід Сулимів простежується від часів Київської Русі. І що шляхетства, а разом із ним – і кількох маєтків неподалік Кременчука, що на Волині, він набув, очевидно, ще з кінця XV або початку XVI століття.

За даними цього ж історика, батько гетьмана, Михайло Сулима, тривалий час перебував на адміністративній коро-лівській службі на Подніпров'ї, де виступав одним із заснов-ників нових поселень; із тих, мабуть, які повинні були залю-днювати землі, прикордонні з напівординським Диким По-лем. Що ж до місця народження майбутнього козацького полководця, то, на думку історика, ним слід вважати село Рогощу Любецького староства, розташованого неподалік Че-рнігова.

Проте автори "Історії села Кульчиць і роду Драго-Сасів" переконані, що Сулима походить з Кульчиць і нале-жить до шляхетського роду Сасів. "Тільки за невеликий відрізок часу: 1605-1637 роки, — стверджує упорядник цього збірника Іван Волчко-Кульчицький у своїй статті "На роз-путтях велелюдних", - Запорізька Січ дала для історії зма-гань українського народу чотирьох провідників"; і, поруч із Сагайдачним, Жмайлом та Павлюком, називає: "Іван Сулима - гетьман Війська Запорізького Низового".

Однак тут-таки стверджує, що Сулима - псевдонім цього чоловіка, який розшифровується таким чином: "Сули-ця" — металний спис із легким і тонким держакон довжиною півтора метра. Три і більше сулиць, які ще називалися "дже-рад", вкладалися в невеликий колчан - "джид". На родовому гербі Сасів стріла, як зменшена копія сулиці. Звідси - "сули-цю маю" на своєму гербі - "Сули ма - сулима".

Оскільки ні підтвердити, ні заперечити цю версію до-кументально неможливо, то слід визнати, що вона виглядає цілком вірогідною. Щоправда, вдавшись до витлумачення псевдоніму гетьмана, автор чомусь забув назвати, хоча б на рівні ймовірності, його... природне прізвище! Ні, справді, яким воно було? Мабуть, слід припустити, що належало до найпоширеніших у селі - Кульчицький або Сас?

Зокрема, до такого висновку доходжу, знайомлячись із твердженням Волчка-Кульчицького: " Доба Козаччини і гетьманської Української держави показала невмирущість закону спадковості і наступництва поколінь. Пам'ять роду Драго-Сасів, пам'ять лицарської крові зберегла прагнення до волі, до незалежності, до відновлення української державності. Усвідомлення українським лицарством, що во-ни "браття козацького роду", і привело Кульчицьких Сасів під знамена Запорізької Січі, в лави козацької вольності".

Відтак автори збірника впевнені, що в ті ж часи, що й Сагайдак, Жмайло та Сулима, серед козаків діяли інші пред-ставники року "Кульчицьких Сасів" — Левко Бут (Гут), Кос-тянтин Вовк, Іван Бачинський...". Як би там не було, а в славних Кульчицях, як і по навколишніх селах, до нашого часу живуть перекази про "кульчицького гетьмана Івана Су-лиму". З цього приводу, у збірнику, зокрема, читаємо: " У Кульчицях переповідали, що наш земляк Іван Сулима, коли повертався з Рима, заїжджав до рідного села".

Ну, про те, з якої нагоди Сулима опинився в Римі та що приховується за твердженням " повертався з Рима", ми ще поговоримо. А поки що важливо віздрачити, що зараз об'єктивно маємо дві історико-географічні версії походжен-ня гетьмана: "кульчицьку", тобто з конкретною прив'язкою до нині існуючого села; і "рогощинську",

або дещо узагальнину – "чернігівську", в яку вбирається поняття цілого краю. Й оскільки поки що документально ми не здатні підтвердити жодну з них, пропонуємо дотримуватися найвірогіднішої в даній ситуації версії: що походить він все ж таки із Кульчиць, або принаймні доля ще в дитинстві занесла його до цього се-ла, тому що стійкі, породжені родово-фольклорною пам'яттю, перекази про "кульчицького гетьмана Сулиму" просто так, безпричинно, на пустому місці виникнути не могли.

Втім, існує ще один варіант, котрого дотримувався український письменник-історик, священник, який більшу частину свого життя прожив в еміграції, Володар Буженко (псевдонім Володимира Зінька, 1922 – 2008), автор повістей "Пустельник на Зеленому Клині", "У степу Червоної землі", "Іван Сулима", монографії "Історія Церкви"... Так ось, у творі "Іван Сулима", якого він назвав "історичною повістю з козацьких часів" (Торонто, Канада, 1961 рік), якраз і йдеться про те, що в 1625 році, в розпал повстання під проводом Марка Жмайла та Михайла Дорошенка, майбутній гетьман Іван Сулима господарював у своєму маєтку в Кульчицях.

" У тому часі, — читаємо в повісті Буженка, — Сулима весь час жив у Кульчицях. Розвів порядну господарку. Часто бував у Львові та при тому вів культурну працю. Заснував у своєму селі школу для дітей і підготовлював молодь для братських шкіл і на Січ. Поступово Сулима проводив у життя свої погляди на унію. З часом переконався, що український народ, так би мовити, власною інтуїцією схиляється до єдності з Римом. Тепер залишилося йому ще з'ясувати при-чини тієї протиунівської пропаганди, що її вели деякі передові українці того часу".

На жаль, з'ясувати рік його народження; так само як і заклад, в якому він навчався, – це могла бути Львівська братська школа, або Острозька школа-академія, — дослідникам поки що не вдалося. Єдине, що можна припус-тити, що освіту він здобув непогану, бо керувати маєтками канцлера Речі Посполитої, головнокомандувача польських військ Станіслава Жолкевського – того, що свого часу при-душував повстання Северина Наливайка; тобто великими маєтностями великого магната, міг лише чоловік освічений і тямущий; який, до того ж, як сподівалися Жолкевські та споріднені з ними Даниловичі, відданий їм і Польщі.

До речі, в своїй історичній повісті Володар Буженко дакладно відтворює той життєвий шлях, який привів Сулиму в маєтки великих землевласників. Причому дуже важливо, що викладає він ці події, вдаючись до конкретного датуван-ня.

"Отак, при родинних справах, настала весна 1628 року Божого. Сулима у своєму кульчицькому господарстві слідкував за розвитком подій. І він бачив, що козацтво набирає щораз більшої сили та починає вже просто полякам диктувати. Це його дуже тішило, як теж і те, що справа унії на добрій дорозі. Хоч упав від сокири переслідувачів, засліплених білоруських братів своїх, полоцький архієпископ Йосафат 1623 року, проте кров його не була марно пролита. Минулого року на вернувся до католицької віри сам головний противник св. Йосафата єпископ Мелетій Смотрицький та почав акцію за з'єднання. За такий надійний хід справи кож-ного дня Іван із подругою життя та дітьми спільно молився перед іконою Пречистої Діви — за правдиве католицьке пра-вослав'я

українського народу".

Перериваючи цитування, хочу звернути увагу на характерну деталь: через увесь свій твір Володар Буженко, священник греко-католицької церкви, демонстративно проводить думку про те, що Сулима був палким прихильником греко-католицької, тобто уніатської, церкви. І це в той час, коли запорізьке козацтво в масі своїй завжди виступало проти уніатів та уніатства, як проти засобу ополячення та нищення істинно православної віри. Саме під цими гаслами запоріжці йшли в бій, під ними багатотисячні повстанські армії українців виступали проти польських визискувачів та їхнього ополячення в Україні.

Можливо, я не став би акцентувати на цьому увагу, як-би не подія, яка відбулася згодом, маю на увазі вручення йому золотого медальйончика з портретом Папи Римського. Ще один факт — автор точно датує перебування Сулими в Кульчицях: 1625-1628 роки. Й ось тут саме час з'ясувати, що ж, за версією Володара Буженка, сталося 1628 року; чому Сулима залишив свій кульчицький маєток?

"Однієї літньої неділі, — пише автор, — Сулими сиділи в садку та розмовляли, а дочки бавилися на веретці, коли у ворота постукав козак. Це був М'якошинський. Лишивши жінку та доньок, Сулима подався в хату з гостем. Говорили до пізньої ночі. У понеділок прибулий козак зник із Кульчиць, хоч за ним шукали польські вояки. Ще того самого дня Іван із родиною пішов на кладовище помолитися на гробах своїх батьків, бо й мати померла два роки тому, і, попрощавшись із ріднею, передав маєток своєму братові Остапові. Цей виплатив йому досить значну суму, а потім зробили акт купівлі-продажу перед королівським урядником у Самборі.

Про ці справи мало хто знав. А що Сулима кудись вибирається, то, крім брата та пан-отця, таки ніхто. Останню неділю в Кульчицях відсвяткували дуже врочисто. Заповіли Службу Божу за живих і померлих роду Сулимих та зробили малу гостину для вибраних гостей. Чогось дивно було гостям, що Параня мала заплакані очі... Коло півночі прокинувся Іван та легенько розбудив жінку. Обидвоє розбудили в сусідній кімнаті донечок. Помолилися спільно і скоро почали одягатись у дорогу. Сулима передав жінці портрет, а сам пішов на подвір'я. Осідлав коней і розбудив сусіда. Сусід Марко запряг коней у карету, і примістив подругу й дітей Сулими.

Тихо покотилася карета з поперецьязуваними соломою колесами в напрямі на схід. У Бучачі чекав на них М'якошинський та забрав Сулимих до свого зимівника біля Черкас. Там залишилася Параня з Марусею, Оксаною, Лесею та маленькою Софійкою. М'якошинський теж уже був кілька років одружений і мав трьох дітей, його пані Наталка була родом із Києва. Обидві жінки почали нове життя на зимівнику.

Знову ж Микита та Іван подалися на Січ. Тут запорожці повернулися саме з невдалого походу на Крим. Дотеперішнього гетьмана-невдахи Чорного скинуто, а на його місце вибрано Івана Сулиму. Але він там довго не побув, а в травні почав адмініструвати маєтки Жолкевських на Переяславщині. Там була й пані Параня з доньками. Так прожив Іван Сулима п'ять років у спокої, працюючи та виховуючи своїх діток. А ж знову одної днини виїхав з якимось козаком у степ, попрощавшись тепло з

дружиною і дочками".

У цьому уривкові найбільш інтригуючим є уривок з фрази: " Сулима передав жінці портрет...". Якби мовлено було: "передав ікону", запитань не виникало б. А до чого тут портрет, якого Сулима передає дружині, з котрею разом вирушає в далеку дорогу? І взагалі, про який портрет ідеться? На жаль, Буженко не завдав собі клопоту прояснити ситуацію, а головне пояснити суть цього дійства. Одначе відповідь проста – йдеться про вже згадуваний портрет Папи Римського. Напевне, Сулима не виключав того, що в дорозі поляки можуть заарештувати його, і сподівався, що в дружини цей портрет, слава про який давно гуляла Річчю Посполи-тою, нехай і дивом, але збережеться.

Що ж це за історія з появою в гетьмана медальйончика з портретом Папи? О, вона невід'ємно пов'язана з першим етапом козацького буття Сулими. В оповіданні "Над Кодаць-ким порогом" Адріан Кащенко підводить свого читача до цього періоду в такий спосіб:

" ...З Сагайдачним Сулима й Кафу турецьку здобував, і Трапезунд за Чорним морем аж двічі руйнував, і околиці Царгорода вогнем випалював, а нарешті під Хотиним, рятуючи Польщу, бився з турками у великому бойовищі, скільки ж менших походів та сутичок з ворогами відбув він, так того й не підлічити... Та тільки під час одного з морських походів, коли запорозькі чайки викинуло хуртовиною на турецькі береги, він попався туркам у бранці. Зрадивши, що захопили свого лютого ворога, турки віддали Сулиму на одну з воєнних турецьких галер...

Чимало літ пробув Сулима у такій тяжкій неволі і, можливо, що не визволився б з неї довіку, коли б галера, на котрій він плавав, не взяла участі у морському бої з італійцями у Середземному морі, біля грецьких берегів. Під час того бою, коли на турецькій галері зчинилися пальба й галас, а невольники лишилися без догляду, Сулимі пощасти-ло розбити на своїх кайданах замка, а вночі, коли турецька галера знову плила по морю, доглядачі ж поснули, він скинув свої кайдани й, підлізши нишком до галерського ключника, заколов його сонного та, одібравши ключі, одімкнув усіх товаришів-невольників. Одімкнуті невольники, озброївшись, декого з турків повбивали, а триста душ взяли в бранці та й попливли до італійських берегів.

Нарешті Сулима прибув у землю, що була тоді під владою римського папи, і подарував йому захоплену турецьку галеру, а разом із нею триста турків-бранців. Оповідання про цю подію розійшлися по всьому світу, і ймення Йвана Сулими вславилося всюди".

Ось така версія письменника, в якій, одначе, ні слова не мовлено про те, що, прийнявши в подарунок галеру з трьомастами бранцями-турками, понтифік Павло V Боргезе якраз і винагородив заслуги Сулими в боротьбі проти османів золотим медальйоном зі своїм портретом. Таким чином він став єдиним за всю історію українського козацтва отаманом, подвиги якого було відзначено такою високою ватиканською нагородою.

Одначе повернімося до його кар'єри адміністратора. На думку історика В. Модзалевського, яка, знову ж таки, ґрунтується на відомостях "Сулимівського архіву",

даних А. Стороженка, викладених в його "Очерках Переяславской старины, к биграфии казацкого гетьмана И.М. Сулимы" та інших дослідженнях, деє на початку 1629 року, наш гетьман "облишив політичну діяльність і жив в Україні, влаштовуючи, мабуть, свої родинні та майнові справи. Так, 1629 року він перебував на службі у "воеводини руської" Софії Даниловичевої, доньки Станіслава Жолкевського, і був у її маєтках помічником урядника Яроша Глоговського. Того ж року, за наказом Глоговського, брав участь у збройному нападі та розоренні села Тростянця, яке належало Пустельно-Нікольському монастиреві.

Жолкевський цінував Сулиму і подарував йому зі своїх володінь ділянку землі, на якій згодом були засновані три села - Сулимівка, Лебедин і Кучаків. Проте Сулима недовго жив в Україні. Є відомості (лист від 1675 року запорізького кошового Сірка до кримського хана), що в 1633 році Сулима з козаками виступав проти турків, причому йому вдалося по-грабувати й розорити Азов".

Ця оповідка впорядковує значний масив інформації, роз'яснюючи, зокрема, чому в деяких історичних джерелах, що стосуються адміністраторської служби Сулими в маєтках, поруч із прізвищем Жолкевського, чомусь з'являється прізвище Даниловичів. Причому історик підтверджує, що перша згадка про службу Сулими в Жолкевських датується багатьма роками раніше. Так, він пише, що Сулима, "за по-ходженням своїм належав, очевидно, до любецької шляхти і вперше згадується під 1615 роком, коли він служив у Станіслава Жолкевського, будучи одним з офіціалів у його маєтках.

Початок його історичної діяльності відноситься до 1628 року. В цей час запорожці були втягнуті в міжусобиці кримських ханів Джанібека та Мухаммеда, причому вони тримали бік Мухаммеда, тому що були підкуплені на його користь щедрими пожертвами брата - Шагін-Гірея. Беручи участь у конфліктах цих ханів, козаки кілька разів ходили на Крим, але ватажки, яких вони обирали, або ж гинули, або ж відсторонювалися від влади самими козаками, які вважали, що вибір їх виявився невдалим. У такий тривожний для запорожців час і був обраний гетьманом Сулима. В своєму листі Христифору Радзивілу від 29 грудня 1628 року Сулима іменує себе гетьманом і просить про представництво перед королем у справі взаємин козаків із Шагін-Гіреем. По тому Сулима облишив політичну діяльність і жив в Україні...".

Як ви вже зрозуміли, можна вдаватися до різних версій буття Сулими до того періоду, коли він здійснив основний подвиг свого життя - знищення польської фортеці Кодак. Але зрозуміло одне: господарська діяльність у власних маєтках, як і служба в маєтках родини Жолкевських, до козацької душі його не припала. Найімовірніше — через яск-раво виражену авантюрну вдачу. До того ж, перебуваючи в маєтках відомого польського полководця й політика, він чи-мало знав про події в світі, а особливо про те, що робиться в Україні та на Січі; його уяву полонили перекази й легенди про подвиги козацьких ватажків у степах, на морі та під стінами турецьких фортець.

Чи не романтика козацького лицарства, потяг до при-год і прагнення випробувати власну долю, а можливо, й якісь особисті причини, знову покликали Сулиму на Січ? Але так чи так, а козацька воля стала його стихією. Він бере участь і в степових

походах проти кримських татар, і в походах морем до турецьких фортець; у боях на північному та південному узбережжях Чорного моря...

Незабаром слава його як хороброго, мужнього і тямовитого вояка стала дуже гучною. Отож, під час воєн Польщі зі Швецією та Московією, коли багатьох козаків залучили до цих кампаній, всі інші, хто залишився пильнувати південних кордонів на Січі, обрали Сулиму своїм гетьманом. Під його проводом набагато побільшало морських рейдів проти османів. Тобто, по суті, в пору першого етапу свого гетьманування Іван Сулима став ніби морським гетьманом запорожців – здібним, енергійним і наполегливим у спробах ослабити Крим і Туреччину.

Як ми побачимо згодом, помітили це й у Європі. Та й взагалі, на відміну від багатьох інших українських гетьманів, які стояли при владі довше і битви вигравали гучніші, Сулимі судилось увійти не тільки в українську та польську історії, а й в історію католицького світу.

Давайте повернемося до того часу, коли, під час одного з морських походів, Іван Сулима потрапив у полон до турків. Оскільки він ще був молодим і фізично витривалим, турки не стратили його, а закували в кайдани і посадили веслярем на військовій галері. Деякі історичні джерела свідчать, що неволя його тривала близько п'ятнадцяти років. Важко сказати, скільки саме вона тривала насправді, проте п'ятнадцять років – явне перебільшення. Викроїти такий значний відтинок часу з хроніки буття козацького отамана просто неможливо. Безсумнівно лишається тільки те, що впродовж усього свого полону Сулима не втрачав надії визволитися з нього, і лишень чекав слушної нагоди.

Трапилась вона, як уже мовилося, в Середземному морі. А було так. Відчуваючи, що християнському світові загрожує ісламська експансія, Папа Римський Павло V, котрого підтримала світська влада Італії, спорядив флот, який брав участь у війні з Туреччиною. Тож коли корабель, на якому, серед невольників-веслярів, був Сулима, більш-менш наблизився до італійських берегів, український гетьман зміркував, що кращої нагоди не трапиться.

Невідомо, яким саме дивом, але йому справді пощастило завести в оману охорону й скинути кайдани, а потім поступово звільнити й своїх товаришів. Гуртом, якому, сказали б ми тепер, нічого було втрачати, окрім своїх пут, козаки, на відчай душі, захопили корабель. А що діялось усе це поночі, то близько трьох сотень зі членів екіпажу та солдатів, які перебували на борту, навіть не зчулися, як опинились у полоні – їх пов'язали сонними і використали потім як галерників.

Те, що відбувалося далі, показує: перед нами чоловік справді рішучий і кмітливий. Поплававши кілька днів на захопленому турецькому кораблі та уникнувши сутичок з іншими османськими галерами, Сулима наказав пришвартуватися в одному з італійських портів. Дізнавшись про одісею колишніх невольників, італійські можновладці вітали українських козаків, як своїх союзників, борців проти ісламської експансії в Європу; а відтак, допомогли одягом та продовольством...

Все це зрозуміло. А як повадився в Італії Сулима? Гідно. Роки щонайтяжчої каторги

не змусили його забути, що він залишається гетьманом запорізьких козаків, які невпинно виступають проти османів і кримської орди. А коли так, то йому є про що поговорити з Папою Павлом V, який уже не раз обіцяв організувати новий хрестовий похід проти Туреччини, та чомусь не дуже поспішав із цим заходом.

А слід пояснити, що на той час Папа Римський виявився центральною постаттю в антитурецькій боротьбі Європи, в її намаганнях визволити загарбані Османською імперією землі. До того ж, правляча європейська еліта вже добре знала про боротьбу та військову потугу українського козацтва, і високо цінувала його подвиги у кривавих змаганнях з турками і татарами; а головне, що Папа Римський дивився на нього, як на Божу силу, що тільки й здатна протистояти мусульманському світові.

Заручившись підтримкою декого з кардиналів, Сулима врешті решт домогся того, що Папа прийняв його, причому зробив це по-діловому, і дуже привітно. Розповіді про походи до турецьких берегів, битви з ординцями та османами; і нарешті про бунт бранців і захоплення корабля просто вразили понтифіка. Саме на хвилі цього захоплення, і на знак особистої прихильності, Павло V нагородив українського козака золотим медальйоном зі своїм портретом (на той час це була офіційна нагорода Ватикана) – за видатні заслуги в боротьбі проти ісламської експансії.

Успіх аудієнції підкріпило ще й те, що Папа виділив козакам кошти, яких вистачило, щоб щасливо повернутись додому. Відтак Іван Сулима увійшов в історію українського козацтва як єдиний з ватажків, кого Папа Римський удостоїв аудієнції та нагородив золотою папською медаллю. Природно, що, повернувшись на Січ у такій славі, Сулима знову формує козацьку флотилію і розпочинає нову хвилю морських походів. Й оскільки його авторитет і військові здібності видаються козакам незаперечними, то зрозуміло, чому 1628 року, після невдалого походу гетьмана Григорія Чорного в Крим, січовики відмовляють йому у праві на булаву (при цьому він залишається гетьманом реєстрового козацтва) й передають її Сулимі.

Новий гетьман визнав за найдоречніше розпочати своє правління з переговорів із польським урядом. Вирядив до Варшави делегацію на чолі з полковником Захарієм Остелецьким. Про що мало йтися? Передусім, про пом'якшення умов Куруківського договору, який надто вже обмежував права та вольності козацькі; про основи подальшого розвитку відносин між Польщею та Січчю і всією Україною.

Однак король і сейм не визнали Сулиму за гетьмана, оскільки його обрали без згоди Варшави. А відтак – сейм відмовляється розглядати умови договору, які запропонував Сулима. Це неабияк загостило стосунки між Річчю Посполитою та козацтвом, і виникла загроза нової великої війни. З одного боку, невідворотність її стала очевидною по тому, як 1634 року між Польщею і Туреччиною було укладено мирний договір, одним із пунктів якого поляки зобов'язувалися остаточно очистити від козаків усі дніпровські острови. З іншого — реальність її визначалася ще й тим, що на Січ поча-ли прибувати тисячі біженців, які не просто втікали від дедалі дошкульніших шляхетських утисків, а й прагнули прилучитись до козацької справи і козацької слави.

Втім, небажання Польщі визнавати його за гетьмана особливого враження на

Сулиму не справило. Він робить своє. Організовує кілька походів у турецько-татарські володіння, а 1633 року споряджає велику військову експедицію до Азова. Слід сказати, що до Сулими українські козаки Азова не штурмували. Зробив був (1599 року) спробу пробитися до тих місць гетьман Скалозуб, але йому дуже не пощастило. Спочатку ескадра зазнала втрат від лютого шторму поблизу південних берегів Криму. Потім у Керченській протоці турецькі кораблі напали на козацькі чайки, частину їх потопили вогнем із гармат, а частину за-гнали в бухту, де козакам довелося зазнати всієї гіркоти тяжкого, безнадійного бою. При цьому чимало їх потрапило у полон...

Дізнавшись про це, січове товариство негайно обрало своїм гетьманом Самійла Кішку, а той об'єднав запорожців та реєстровиків і вирушив на пошуки загону Скалозуба. Врятувати свого попередника Кішці не вдалося (як стало відомо згодом, він загинув ще під час бою в Керченській протоці), але туркам помстився жорстоко. Захопивши значні трофеї, він навіть привів до Дніпра кілька турецьких кораблів, на яких було чимало невільників.

Знаючи, що місто це надзвичайно багате, наш гетьман вирішив утілити в життя ідею Скалозуба і здійснити давню мрію козацтва. Хоч і пам'ятав: азовська фортеця надзвичайно міцна, дехто навіть вважав її неприступною. До того ж, добуватися до неї морем дуже непросто, адже доводиться пробиватися через захоплений турками Дніпровський лиман, огинати Крим, поблизу берегів якого постійно рейдував турецький флот; проходити Керченську протоку і потім пливти через усе Азовське море, береги, як і води, якого теж перебували під контролем ворога. Однак все це вже не могло стримати Івана Сулиму.

Щоправда, памятаючи, яка доля спіткала в поході на далекий турецький Азов їхніх попередників, Сулима попросив січових лірників, аби на прощання проказали "Думу про Скалозуба" товариству, яке вирушає в похід до того ж таки міста, під стінами якого запорожці так досі й не побували. І співці примусили струни лір співати...

... А на Тендрі-острові Семен Скалозуб

З військом на заставі стояв

Та на тую галеру поглядав,

До козаків словами промовляв:

... Козаки, панове-молодці!

Що сая галера: чи блудить,

Чи світом нудить?!

Чи много люду козацького має,

Чи за великою здобиччю ганяє?..

Як ви розумієте, сюжет думи виявився повчальним. Однак цього разу українська ескадра щасливо подолала всі перешкоди, добулася Азова і, висадивши десант, розпочала облогу та штурм міста. За даними дослідників, самої фортеці козаки не чіпали: з них досить було й міста з передмістями. Порубавши турків, які пробували їм протистояти, та захопивши велику здобич, козаки з тріумфом узяли курс на гирло Дніпра. Але тут розвідка Івана Сулими доповіла, що поблизу Очакова на його ескадру

чатку цілий турецький флот: султан жадав помсти за ганьбу Азова.

Проте Сулима був занадто досвідченим мореплавцем, щоб погодитись на відкритий бій, у якому турки могли його й подолати. Дочекавшись ночі, він заскочив ворожий флот несподіванкою і завдав чимало шкоди: кілька кораблів пустив на дно, ще більше зробив непридатними до мореплавства, а решту розкидав по морю. І лиш після цього спокійно переплив лиман та зайшов у Дніпро.

До наших часів дійшов текст листа Івана Сірка, адресованого кримському ханову. Так ось, у ньому Сірко нагадує, що "року 1633-го Сулима, гетьман Війська Низового Запорозького, в моносилах, від Січі по Дніпру, потім по Чорному морю, через увесь Босфор Кімерійський в Меситицьке озеро (тобто через Керченську протоку в Азовське море) запливши, здобув найміцніший в Азії град Азов".

Проте на цьому він не зупинився. Нібито маючи намір помститися за невдачі свої попередників та позбавити азовську фортецю ореолу неприступності, наступної весни, маючи всього тридцять чайок, Сулима знову ввійшов в Азовське море. Могло здатися, що, ведучи таку незначну кількість воїнів і зовсім не маючи важкої, осадної артилерії на подібний похід здатен зважитися тільки божевільний. Але Сулима все ж таки зважився.

Щоправда, він розраховував на підтримку донських козаків. Хоча військовий круг, виходячи з власних інтересів та інтересів Московії, тимчасово заборонив донцям нападати на Азов та інші турецькі міста, проте, порушуючи наказ круга, отаман Олексій Лом зумів привести йому на допомогу сотню козаків. Так, всього лише сотню, але все ж таки. Припускаю, що з собою вони привезли кілька гармат, адже з тогочасних джерел випливає: чотириденна облога міста тривала з використанням козацької артилерії, хоча відомо, що легкі козацькі фальконети, які чорноморці везли з собою на чайках, мало придатні для підтримки штурмових лав.

Зрозумівши після чергового наступу, що сили занадто нерівні, отамани зняли облогу і подалися спочатку до гирла Дністра, де напали на Аккерман, а потім пройшлися придунайськими містами – Кілією та Ізмаїлом. Похід виявився вдалим, проте повертатися на Січ гетьман Сулима не захотів; або ж просто дізнався, що в Дніпровському лимані на нього чатує турецький флот... Словом, як би там не було, а відомо, що зиму з 1634 на 1635 роки українські козаки ночували в донських станицях, контрольованих гостинним отаманом Ломом. Підтвердженням цієї інформації слугує донесення севського воєводи, який, посилаючись на розповідь нереєстрового українського козака Лавріна Лепляєва, повідомляв Посольському приказові, що "козацький отаман Сулима з запорозькими козаками ходив із Запоріжжя на море, під турецькі міста, й до Азова підступав, а після походу прийшов зимувати на Дон".

Інформація про те, що, після нападу на Азов, Сулима залишився зимувати на Дону, надзвичайно важлива. Скориставшись із того, що на Дону зі своїми козаками виявився, після невдалої спроби підняти повстання, і Тарас Федорович (Трясило), Сулима вирішив об'єднати сили і ще раз пройти турецьким узбережжям.

Ну а далі події розгорталися таким чином... "20 квітня 1635 року, — як повідомляє

В. Сергійчук, — 34 струги донців, на чолі з отаманом Олексієм Ломом, і 30 чайок Івана Сулими, вийшли в Азовське море, де з'єдналися ще з 20 човнами запорожців. Є свідчення, що протягом весни і літа п'ять разів здійснювали сміливі вилазки на турецьке узбережжя. На зворотному шляху, повертаючись на Дон, козаки не змогли взяти Азов, оскільки турецький султан зміцнив тутешній гарнізон. Запорожці вирішили піднятися Дінцем, а тоді, перетягнувши чайки в Самару, дістатися на дніпровські острови. Однак, поки вони перебували на морі, польський уряд спорудив біля впадіння Самари в Дніпро фортецю Кодак, що мала зашкодити розвитку морських походів запорожців.

Враховуючи те, що польський король зайнятий війною зі шведами, довго триматиме на Балтиці своє військо, у складі якого було півтори тисячі реєстровиків "добре із морем обізнаних", Сулима вирішив напасти на Кодак".

До цього варто лише додати, що рейди під стіни Азова та здобуття цілої низки турецьких міст надзвичайно вразили і турків, і поляків. Усім стало ясно, що Україна має ще одного талановитого полководця-мореплавця, і, поки він стоятиме на чолі козацтва, спокою жодній із сусідніх імперій не буде. А щоб ніхто в цьому не сумнівався, Іван Сулима якраз і вирішив зруйнувати польську фортецю Кодак, поява якої неабияк загрожувала новим задумам гетьмана, адже будь-якого човна, що мав необережність з'явитися поблизу Кодака, міг дістати постріл із кількох гармат. Поляки не дозволяли навіть рибу ловити поблизу фортеці і практично перетнули основний шлях, що ним Січ підтримувала зв'язок із Черкащиною та Київщиною.

Відповідно до рішення польського сейму, в 1635 році, в рекордно короткі терміни, цей фортечний замок було споруджено за проектом французького інженера Гільома Лева-сера де Боплана, який перебував на службі у коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конецпольського. Поляки дивились на цю, споруджену на високому правому березі Дніпра, — поблизу Кодацького порога, де ріка стрімко повертає на південний-захід, утворюючи різкий вигин, — фортецю, як на південний форпост імперії. Отримавши з державної скарбниці сто тисяч золотих, Конецпольський, якому було доручено контролювати будівництво, потурбувався, щоб на нього було зігнано тисячі так званих "вибранців" із поміщицьких володінь, та полонених татар.

Як стверджував у своїй праці "Кодак, причини спорудження та занепаду твердині" (Львів, 1926) польський історик А. Чоловський, безпосередньо самим будівництвом керував французький офіцер на польській службі, капітан Жан Маріон, який, як стверджують, крім усього іншого, ще й чудово знався на артилерії. Саме його коронний гетьман і призначив згодом комендантом степової твердині, підсиливши волю і владу француза комісарською твердістю польського офіцера Пшияловського.

Про те, якими темпами відбувалося спорудження Кодака, свідчить той факт, що рішення про будівництво його сейм ухвалив лише в лютому 1635 року. Ним було велено "спорудити фортецю на Дніпрі, там, де гетьманам нашим (коронним) видасться найбільш зручним, і поставити туди необхідний гарнізон з піхоти і кавалерії, забезпечивши його амуніцією". Так ось, ґрунтуючись на цьому рішенні, будівництво

розпочали на початку березня, а наприкінці липня фортеця вже прийняла гарнізон. Ось так, уміли старожитні майстри зводити подібні твердині, не вдаючись до набридливих довгобудів. Від дня свого заснування, фор-теця набула слави нездоланої. Її залюга могла відбити будь-який напад і витримати якнайдовшу облогу. Принаймні так стверджували її будівники та офіцери гарнізону.

Посилаючись на французькі джерела, Голобуцький та-Ким чином відтворює вигляд і можуть польської твердині: " Кодацька фортеця, розташована на узвишші, становила со-бою чотирикутник з виступаючими назовні бастіонами. В окружності фортеця мала 900 саженив (близько 1800 метрів). З трьох сторін її оперізував глибокий рів. З західного боку стіни фортеці стрімко височили над Дніпром. Звідси підступитися до неї було неможливо. Через один із рвів (рови були настільки глибокими і широкими, що нагадували безодні), навпроти єдиних воріт, було перекинуто підйомний міст, по якому проходили та проїжджали у фортецю. Спуск до ріки з північного боку, ще крутіший та урвистіший, до того ж, від підніжжя до самої вершини, був усяний великими кам'яними брилами. Через зроблений тут прохід, звивистою стежиною, що пролягала поміж камінням, спускалися до Дніпра по воду. Південна сторона, звернена до степу, природного захисту не мала.

Щоб затруднити підхід ворога з цього боку (головним чином кінноти), на великій відстані були розкидано металеві шипи. У дно фортечного рову з цією ж метою було вбито за-гострені дубові кілки. Всередині фортеці розташовувалися землянки (для гарнізону), з віконницями, затягнутими пузи-рями; дерев'яний, укритий тесом, дім і підвали для пороху та продовольства. Один із підвалів служив темницею".

Про те, з яким невдоволенням сприйняли в козацькому середовищі появу цієї фортеці, свідчить одна з козацьких, саме їй присвячених, дум...

Не хотіли пани-ляхи
Попустити ї трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Тай через пороги, —
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю
Щей послали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю...

Чи знав Сулима, якого, після повернення на Січ, нереєстрові козаки обрали гетьманом, що становить собою ця фортеця, який її потенціал і в чому полягають слабкі місця? Відповідь на це запитання може бути такою: гетьман збирав будь-яку інформацію про кодацький замок, яку тільки вдава-лося зібрати. Існують відомості, що, ризикуючи життям, Су-лима, в супроводі полковника Бурляя та кількох козаків, сам виїжджав на розвідку, коли поляки ще тільки завершували спорудження фортеці.

Як стверджує Голобуцький, гарнізон фортеці складав-ся всього з двох сотень іноземних найманців, драгунів (тобто солдат, які вміли воювати і в кінному, і в пішому строю). Але важко повірити, щоб гарнізон фортеці, в якій було чимало гармат, і яка, до

того ж, постійно розсилала роз'їзди по на-вколишніх степах, складався всього з двохсот осіб. І це при тому, що вона була розрахована на тисячу людей. Так само важко з'ясувати, скільки ж бійців перебувало під командуванням Сулими. Якщо вірити щоденнику шляхтича білоруського походження Філіпа Обуховича, їх було всього вісімсот, у той час як у "Львівському літописі" мовиться про три тисячі.

Знову ж таки, важко повірити, що гетьман наважився б штурмувати таку цитадель, маючи всього вісімсот козаків. Я схильний думати, що з восьми сотень складався загін запорожців, а понад дві тисячі набралось селян-повстанців, утікачів із волості. Не слід покладатися і на свідчення автора про-екту фортеці та її інженера-будівника Боплана, який історію взяття фортеці викладає досить спрощено: "Вождь бунтівних козаків Соліман (Сулима), повертаючись з моря, побачив, що цей замок не дає йому вернутися додому, і здобув його..."

Одного погляду досить, щоб збагнути, що в Боплана все занадто вже спрощено. Сулимі ще слід було зібрати новий загін, розвідати обстановку...

Так от, маючи під своїм проводом до тисячі досвідчених козаків та значний загін повстанців, Сулима вночі наблизився до Кодака. Його розвідники познімали вартових. Обвідний рів козаки теж тихенько позакидали в потрібних місцях в'язками хмизу. Одне слово, поки поляки отямилась та вийшли на стіни, щоб боронити фортецю, козаки вже були там. Увесь гарнізон у нічному бою поліг.

Ось як описує цей штурм у своєму історичному оповіданні "Над Кодацьким порогом" Адріан Кащенко: "Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближались козаки до окопів з боку Дніпра і з боку байраку; з поля Сулима тільки оддалеки поставив три сотні вершників, щоб переймати втікачів. Чують польські вартові, що за окопами почали погукувати сичі, та й дивуються, звідкіля їх така сила налетіла, а того й не гадають, що то не сичі, а гасло передавалось од куреня до куреня навкруг окопів. Враз по тому гаслові у рівчаки полетіли в'язанки хмизу, і кожний курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу... І поки вибухнув з польського боку перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й бурхливими потоками посунули на шанці..."

Прокинувся полковник, посхоплювалися й жовніри, але, поки всі з несподіванки прочуняли та вбралися й узброїлися, козаки вже лізли через стіни. Маріонові не пощастило упорядкувати свій полк, і він похапцем посилав на окопи жовнірів купками, хто скоріше узброївся... Та вже не допомоглося, бо Сулима з двома куренями дерся на фортецю з північного боку, а з півдня вже лізли запорожці, що прибули з Бурляєм..."

Як ви вже зрозуміли, це — дещо олітературена версія подій. А ось як викладає їх у своїй суворій, далекій від ліричних відступів, монографії "Запорізьке козацтво" В. Голубуцький: "Темним вечором 3 серпня 1635 року козаки на чолі з Сулимою підійшли до фортеці. Дочекавшись півночі, коли все життя в фортеці завмерло, кілька смільчаків підкралися до сонних вартових, які не чекали нападу, і зняли їх. Проте один із вартових устиг подати сигнал тривоги. Прокинувшись, драгуни взяли за зброю. Але було пізно: по приставних драбинах козаки вже проникли до фортеці. Незабаром гарнізон

Кодака було повністю винищено. Вціліло лише п'ятнадцять людей, які знаходилися в роз'їзді. З темниці козаки визволили двадцятьох невільників".

Одначе козакам мало було здобути фортецю, Сулима наказав знищити її, зрівняти з землею. Відтак, за його нака-зом, усі гармати і вся інша зброя були вивезені з Кодака на Січ, а по тому всі рови козаками були засипані, все, що мог-ло горіти – було спалене, а склад з порохом висаджено в повітря. Вибух виявився настільки сильним, що каміння з фортечних будівель долітало до Дніпра.

Я переконаний, що знищення такої могутньої фортеці, розташованої, по суті, в самому центрі запорізьких козацьких територій, слід вважати стратегічною помилкою Сулими. Так чи інакше, а основним методом боротьби повстанців з поля-ками був, так би мовити, "табірний метод", тобто при наближенні поляків, вони негайно споруджували табір з возів та земляних валів, "окопів", і намагалися утриматися в ньому. Але в такому випадку, який сенс був у знищенні фортеці, спордуженої під боком у Січі? Навпаки, її слід було фортифікаційно, а також людьми та гарматами зміцнити і перетворити на свою базу для вишколу повстанців і молодих козаків.

Сама наявність під контролем гетьмана такої фортеці викликала б у повстанців відчуття впевненості. Мало того, поруч можна було спорудити ще й традиційний польовий табір, який би прикривав фортецю з боку степової рівнини. Ми ж, — якщо покладатися на провідну версію науковців, — бачимо, що спочатку Сулима вщент зруйнував цю фортецю, а потім почав влаштовувати на її руїнах свій табір. Абсурд!

Так ось, залишивши неподалік руїн фортеці, у плавнях, сотню козаків, Сулима, за одними відомостями, відійшов на Січ, за іншими подався до Кременчука, щоб підняти на пов-стання тамтешніх козаків та населення. На мій погляд, ці версії не суперечать одна одній. Сулима справді міг побувати на Січі, щоб відзвітувати перед січовим лицарством та пере-дати йому частину трофеїв, особливо гармат, а потім виру-шити до Кременчука, і взагалі "на волость", піднімати пов-стання.

А вдаватися до цього слід було; розрахунок на те, що на зруйнування фортеці Польща відреагує дуже мляво, тому що коронний гетьман Конецпольський з основними силами армії перебуває в Прибалтиці, готуючись до війни зі Швецією, не справдився. До війни справа взагалі не дійшла, мало того, вже 12 вересня 1635 року, тобто через місяць після падіння Кодака, між цими країнами було укладено мирну угоду. Не виправдався і розрахунок на те, що поляки не на-важаться так одразу перекидати військо в південні степи, а коли й наважаться, то на це знадобиться багато часу.

Адам Кисіль, який виконував у цей час обов'язки ко-ронного гетьмана в Україні, проблему формування караль-ного корпусу вирішив просто, і для польської влади майже традиційно. Спільно з переяславським старостою Лукашем Жолкевським, вони виробили дуже простий, але дієвий план. Якщо чекати коронного гетьмана з військом, роздмухається справжнє велике повстання. А навіщо доводити до цього? Нехай українці винищують українців, козаки – козаків, тільки реєстрові – нереєстрових та повстанських. Як поясню-вав згодом цю ситуацію сам Адам Кисіль, етнічний українець за походженням, "поки Річ Посполита послала б сюди своє військо, ми б (тобто поляки

та вірні королеві українці) тут, в Україні, всі загинули".

Зрозуміло, що в Варшаві знищення такої могутньої фортеці, та ще й упродовж однієї ночі; фортеці, яка проіснувала всього лиш місяць, викликало справжнісінький шок. Коли ж трохи оговтались, зрозуміли: козаки вирішили воювати на два фронти – і проти них, і проти турків. Але чи стане їм на це сили?.. Так чи інакше, а мерщій, мало не на-швидкуруч, замирившись зі своїми, донедавна непримиренними, ворогами – шведами, король Владислав IV кинувся особисто з'ясовувати, що воно таке діється на південних кордонах володінь...

У ролі "інспектора" виступив сам коронний гетьман, тобто головнокомандувач польських військ, Конецпольський. Одразу слід сказати, що, крім поляків, до його війська входило й кілька підрозділів реєстрових козаків на чолі з полковниками Ілляшем Караїмовичем та Іваном Барабашем. Їх і використав безпосередній виконавець наказу "інспектора", польський комісар в Україні Адам Кисіль, щоб придушити, як він сподівався, ще в зародку, повстання Сулими.

А повстання розпалювалось. Об'єднавши загін, що штурмував Кодак, з іншими запорожцями та загонами повстанців, які вже почали сходитися з навколишніх країв, Сулима повів усіх їх на Чигирин, далі на Черкаси. Здобув сильно укріплений Корсунь. Армія його зростала день у день. По-стало питання: що далі? Київ? І – велика Визвольна війна з Польщею?

Можливо, так воно й сталося б. Іван Сулима був справді талановитим, розумним і досить авторитетним гетьманом та полководцем, щоб зрушити і повести за собою весь український народ. По суті, він уже розпочав ту справу, яку потім довершив Богдан Хмельницький.

Та, як уже мовилося, Адам Кисіль не збирався розгорнути якихось бойових дій з повстанцями, воліючи вдатися до тактики хитрощів. Однієї ночі до табору Сулими прийшли Караїмович і Барабаш зі своїми козаками, завели балачку про кривди од поляків, питали поради, як перейти на бік повстанців. Сулима знав цих людей особисто, і йому й на думку не спало, що вони можуть бути польськими емісарами. Прийняв їх як товаришів – гостинно. Частував щедро. Та коли всі – у тому числі і Сулима та його заступник Павло Павлюк, разом з іншою старшиною, що була за столом, – поснули, зрадники пов'язали їх і привезли до польського табору.

Але це загальна канва подій. А ось як змальовує їх в уже відомому нам оповіданні "Над Кодацьким порогом" Адріан Кащенко (1858-1921), якому, згадаймо, належать документальні оповідання та історичні нариси: "Гетьман Сагайдачний"; "Кость Гордієнко-Головко – останній лицар Запорозжя", "На руїнах Січі"...

"... Конецпольський урочисто дав присягу, що й волос не спаде з голови Сулими, бо він і сам, мовляв, шанує такого великого вояку й оборонця святого хреста. Тоді дехто з козацької старшини, а між ними й Ілляш та Барабаш, пішли до запорозького табору й упевнили Сулиму, що реєстрові козаки, як і під час повстання Тараса Трясила, хочуть перейти на бік запорожців. Сулима дуже зрадів, цілувався з реєстровими та просив скоріше переходити з козаками до його табору, щоб тоді разом ударити на поляків.

Другого дня всі шість тисяч реєстрових козаків увійшли і табір запорожців, гадаючи, що вони справді стають із запорожцями до спілки; старші ж реєстровики робили своє діло. Вони ввечері пили та їли разом із Сулимою, а вночі, ко-ли той уже спав, заткнули йому рота, зв'язали руки й одвезли до Конецпольського, а той зразу ж, під великою вартою, ви-рядив його до Варшави. Кинулися ранком запорожці гетьма-на, аж його нема. Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, і Сулима був уже далеко.

Хотіли запорожці битися з реєстровими козаками за їхню зраду, але ті ні в чому не були винні, старшина ж їхня, зробивши своє діло, не вернулася більше до запорозького табору. Довго держали поляки славного запорозького геть-мана у варшавській в'язниці. Королеві шкода було карати його смертю, як засудив сейм, бо в ті часи боротьби християнських народів з бусурманами Сулима був красою і славою цієї боротьби; проте польське панство вимагало у короля смерті козацькому гетьманові за те, що через нього повстанці-селяни поруйнували їхні маєтки, і нарешті король мусив скоритися панам".

Але, знову ж таки, це дещо олітературена версія. А як відтворює ці ж таки події у своїй монографії історик Голо-буцький? Ясна річ, тут маємо певні відмінності, проте зверніть увагу: науковець підтверджує, що повстанці справді влаштували свій табір на руїнах Кодацької фортеці. "Пус-каючи в хід обіцянки та підкуп, — читаємо в цій праці, — Кисіль підговорив частину реєстрової старшини, і вона пода-лася з реєстровими полками до Кодака. Та ще до виступу старшина послала до Кодака купку зрадників, котрі під ви-глядом утікачів повинні були проникнути в Кодак і сприяти захопленню фортеці. Зрадники наблизилися до фортеці і по-чали вмовляти запорожців впустити їх, оскільки за ними же-неться погоня - "ляхи хотять бити". Вони говорили: "прийміть нас до себе, щоб ми могли боронитися разом". Підозріваючи зраду, запорожці спочатку не повірили їм, а потім, піддаючись їх проханням та клятвам, все ж таки впус-тили до фортеці.

Незабаром до фортеці прибула реєстрова старшина з військом. Розпочалася тривала облога. Запорожці мужньо захищалися, відбиваючи один приступ за другим. Реєстровці втратили тисячу осіб убитими. Тим часом розпочалася зима. В фортеці не вистачало не тільки продовольства, пороху і свинця, але навіть дров. Захисники жорстоко страждали від голоду і зимових холодів. У цей важкий для них час поси-лили свою діяльність зрадники. Вони організували змову, схо-пили Сулиму та п'ятьох інших ватажків і видали реєстровій старшині.

Закувавши Сулиму та його товаришів у кайдани, старши-ни, які раніше обіцяли зберегти їм життя, відправили всіх до Варшави, панам на розправу. Інших запорожців поляки кара-ли на місці: їх спотворювали, відрізали носи та вуха і засила-ли на роботи в маєток Конецпольського - до Гадяча. Кодак потрапив до рук реєстровців, напевне, в самому кінці 1635 року".

Різними виданнями гуляє інша версія останньої битви Су-лими. Вона відрізняється тим, що свій табір повстанці нібито влаштували не в кодацькій фортеці, а на одному з дніпровських островів. Але, якщо це так, тоді зовсім по-іншому мала б виглядати сама

битва, адже, перш ніж брати табір в облогу, реєстровцям треба було б форсувати Дніпро. Згідно з іншою версією, Сулиму нібито ніхто в повстансько-му таборі по-зрадницьки не захоплював, просто офіцери-реєстровці вмовили його піти до табору противника на пере-говори, а вже там...

Саме такої версії дотримується, наприклад, В. Сергійчук, який у праці "Іменем Війська Запорозького" стверджує, що офіцери реєстру підмовили оточення Сулими, переконуючи: "якщо не видасте Сулиму, всі загинете". А далі він пише: "Довідавшись про ці умови, гетьман разом із своїми найб-лижчими побратимами, зваживши, очевидно, всі обставини, передусім сили вірних козаків, вирішив добровільно здатися, одержавши від реєстровиків запевнення в тому, що їм гарантується життя. Насправді ж Сулиму з п'ятьма найближ-чими сподвижниками відіслали до Варшави, інших покарано на місці. Польський хроніст Окольський свідчить: "Вуха об-тято і послано в Гадяч насипати вали".

... Втім, які б версії ми не осмислювали, безперечним фактом залишається одне: "похмілля" для гетьмана виявило-ся найтяжчим із досі знаних – просто жахливим. Сулиму, Павлюка та кількох інших учасників "товариського" бенкету Конецпольський справді відіслав до Варшави. Якийсь час король не наважувався стратити Сулиму, оскільки той мав нагороду від самого Папи Римського і завжди носив при собі отой медальйончик із портретом Павла V. Але опосередкова-не заступництво Папи не врятувало гетьмана. На його лихо, у Варшаві саме перебували турецькі й татарські послы. Вони палали такою ненавистю до Сулими, а найбільше, як стверд-жував літописець Самійло Величко, не могли пробачити недавніх нападів на Азов, що зажадали від Польщі негайної – і то лютої – кари для нього. Інакше – війна.

Характерний штрих. Козацькі старшини реєстру Іван Ба-рабаш та Ілляш Караїмович, котрі привезли Сулиму до Вар-шави на страту, наче іуди – свої тридцять срібних, намагали-ся випросити за це для реєстровців певні поступки від поль-ського уряду — виплати заборгованої їм за чотири роки платні; дозволу поповнити реєстрове військо новими козака-ми, замість загиблих та вибулих за станом здоров'я; покаран-ня декого з польських чиновників, які вдавалися до утисків козацтва. Проте нічого, крім стриманих, крізь зуби проці-джених, обіцянок від короля та канцлера, вони так і не до-моглися.

Втім, про послуги самих цих зрадників у Варшаві не забу-ли. Вже наступного року Караїмовича було призначено пол-ковником переяславським, тобто, кажучи сучасною мовою, козацьким військовим губернатором, а полковий осавул Ба-рабаш, до речі, етнічний вірменин, з часом отримав булаву гетьмана реєстру. Нагадаю, що в квітні 1648 року обидва во-ни очолювали загін реєстрових козаків, направлений корон-ним гетьманом М. Потоцьким для придушення повстання під проводом Богдана Хмельницького, й обидва загинули від ко-зацьких шабел у районі Кам'яного Затону

Литовський князь Альбрехт Радзивілл, який виявився свідком суду над Сулимою та його товаришами, а також їхньої страти, згодом писав: "Сумним явищем постає те, як змінюється фортуна: цей чоловік, який стільки разів настав-ляв свою шию ворогам і

рука ворожа його не діткнула, тепер мусив протягти шию катові". Так, справді, фортуна – дама підступна, проте Сулима знав, на що він ішов.

До речі, стратили не всіх шістьох ватажків. Одного з них, Павла Бута (Павлюка) було помилувано. Якщо вірити московітському послові у Варшаві Василеві Родковському, то впливає, що своїм заступництвом його врятував канцлер Польщі. І що просив за нього сенатор Томаш Замойський.

Ніхто не здатен пояснити, чому так сталося, але можу припустити, що Замойський, із роду засновника Замойської академії, міг піти на цей крок, із прагнення врятувати життя товаришеві та землякові гетьмана Сагайдачного, якого в роду Замойських дуже шанували. Зауважу, що Львівський літопис говорить про помилування двох соратників Сулими, тобто не лише Павлюка, але й Якова Жадика. Може, й так, але в нашій оповіді це нічого не змінює. В літописі, зокрема, читаємо: "Оковавши, їх одвезли до Варшави, до короля на сейм. І стя-то їх четверо". Нагадаю: із шести.

Безпосередній свідок тих подій польський офіцер Ф. Обуховський арешт і покарання Сулими відтворював у таких фарбах: "Пізніше він був з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові (Кодаку) обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми і відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувся на початку 1636 року. Там же йому і ще кільком таким же негідникам відрубали голови і посадили їх усіх четвертями на кіл (четвертували)".

На перший погляд, ніякої свіжої інформації це свідчення не подає. Але тільки на перший погляд... Річ у тім, що і "Мала енциклопедія Українського козацтва", і чимало інших видань, роком загибелі Сулими вважають 1635 рік, тобто рік, коли повстання під його проводом було придушене, а самого гетьмана заарештовано. Та, як бачимо, шляхтич Обуховський стверджує, що двотижневий сейм, за рішенням якого судили козацького гетьмана, відбувся на початку 1636 року. Слід прислухатися й до аргументів відомого історика Володимира Голобуцького, який у своїй монографії "Запорозьке козацтво", хоча й не називає дати загибелі Сулими, а проте зауважує: "Кодак потрапив до рук реєстровців, мабуть, в самому кінці 1635 року. Підставою для такого припущення може слугувати та обставина, що сейм у Варшаві, під час якого туди привезли Сулиму та його товаришів, відбувся на самому початку 1636 року".

Отже, дозволю собі впевнено стверджувати, що роком смерті гетьмана з Кульчиць Івана Сулими слід вважати 1636. Ще й тому наголошую на цій даті, що не лише в "Малій енциклопедії Українського козацтва", але і в "Хронологічній таблиці історії села, на підставі архівних документів та спогадів старожилів", опублікованій у відомій нам "Історії села Кульчиць і роду Драго-Сасів", страту земляка її авторів гетьмана Івана Сулими теж, на жаль, помилково датовано 1635 роком!

Вважаю, що під час перевидання "Історії Кульчиць..." авторам її слід відмовитися і від занадто спрощеного подання суті основного подвигу Сулими та подій, які розгорталися після падіння Кодацької фортеці. Ось як виглядає здобуття фортеці Кодак у тлумаченні творців "Хронологічної таблиці історії села...": "1635 рік. У серпні,

повертаючись із морсь-кого походу, Сулима з козаками побачили нову фортецю на правому березі Дніпра, навпроти гирла річки Самари, острова Княжого і першого Кодаського порога, й дуже здивувалися з її швидкої побудови. Несподівано кинулись на неї, винищили польський гарнізон, вбили полковника Маріона, а фортецю зруйнували. Піднявшись вище Кодака, Сулима почав склика-ти до себе всіх невдоволених польським урядом і готуватися разом із ними до боротьби з поляками, але незабаром його підступно схопили і відправили до Варшави...".

Гадаю, що потреби в якихось докладніших коментарях цього повідомлення авторів "Хронологічної таблиці" села Кульчиць – не виникає. Його однозначно слід, якщо й не роз-ширити, то принаймні суттєво уточнити.

Існує також версія, що, бажаючи врятувати собі життя, Сулима викликався прийняти католицьку віру. Та коли хтось із суддів пояснив, що на рішення суду це не вплине, він у своєму "останньому бажанні" попросив покласти медальйон з портретом Папи в його труну. І волю цю було виконано.

Хоча Владислав IV і був ревним католиком та дуже ша-нував Папу і його відзнаки, проте помилувати Сулиму не захотів, або просто не наважився. Після жорстоких катувань, котрі Сулима витримав цілком достойно, як і годилося козакові, йому відтяли голову, а потім, уже мертве тіло, четвертували... Але тепер, з височіні ХХІ століття, маємо всі підстави засвідчити: так, його скарали на смерть, але віді-йшов він не в небуття, а в вічність...

Обізвався серед Січі

Курінний Сулима:

"Гей, давайте, хлопці, зварим

Вражим ляхам пива!"

Обізвавсь Павлюк-хорунжий:

"Допомоги дати,

Щоб ту людську перепону

Нащент зруйнувати!"

Через кілька століть по тих подіях земляк гетьмана Іван Волчко-Кульчицький у своїй статті "На розпутьях велелюд-них", уміщеній у збірнику "Історія села Кульчиць і роду Дра-го-Сасів", писав: "Існують припущення, що відвідання Су-лимою Рима могло статися після повстання невільників на одній з галер в Середземному морі. У Кульчицях переповідали, що наш земляк Іван Сулима, коли повертався з Рима, заїжджав до рідного села".

Вірмо цьому народному переказові. Саме так воно і ста-лося: після повернення з Рима прославлений козацький ота-ман просто не міг не побувати у своєму гетьманському гніздів'ї – Кульчицях.

ПОВСТАНСЬКИЙ ВОЖДЬ

ПАВЛО ПАВЛЮК

ГЕТЬМАН НЕРЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА,

КОМАНДУВАЧ КОЗАЦЬКО-ПОВСТАНСЬКОГО

По-справжньому козацький старшина Павло Павлюк (Бут, р. н. невід. — 1638) зринає на ниві українського національного буття 1635 року, коли він виявився одним з організаторів повстання під проводом гетьмана Івана Сулими. Він же був і серед тих козацьких ватажків, які навесні 1635 року готували козацько-селянські загони до нападу на польську фортецю Кодак. А згодом — командував одним із полків під час відчайдушного нічного штурму фортеці, після якого, здійснюючи разом із Сулимою рейд поближніми містами "волос-ті", намагався підняти городове козацтво, селян і міщанство на велике повстання, яке дозволило б протистояти каральній експедиції корпусу українських реєстрових козаків, котрі перебували на королівській службі. І саме він виявився серед тих п'яти ватажків повстання, яких, разом із Сулимою, відправили до Варшави, на суд і страту.

Але, як я вже писав у нарисі, присвяченому гетьману Сулимі, сталося диво: вже засудженого на початку 1636 року польським судом до страти, Павла Павлюка, або Павлюгу, як іменує його автор "Історії русів" Георгій Кониський, було помилувано. Сам факт подібного помилування був настільки рідкісним, що негайно став сенсацією і в козацькому середовищі, і в іноземних дипломатичних колах.

Якщо покладатися на свідчення московітського посла у Варшаві Василя Родковського, своїм особистим заступництвом його врятував канцлер Польщі. А клопотався про його помилування сенатор Томаш Замойський. Ніхто не здатен пояснити, чому так сталося. У присвяченій йому статті "Малої енциклопедії Українського козацтва", одна з версій порятунку Павлюка викладається з таким ось, суто енциклопедичним лаконізмом: Павлюк "протягом багатьох років брав участь у козацьких походах проти турків і татар. Під час виступу запорожців і зруйнування Кодацької фортеці у 1635 разом з Іваном Сулимою був схоплений і відправлений до Варшави. Існують різні версії щодо скасування винесеного йому сеймом смертного вироку. Очевидно, шляхетський уряд прагнув у майбутньому використати впливову особу Павлюка серед козаків для придушення визвольного руху в Україні".

Якщо зважити, що повстання Сулими полякам вдалося придушити винятково шаблями українських реєстрових козаків під командуванням полковників Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича, то неважко погодитися, що й подібна версія теж має право на існування. Але дозволю собі припустити, що Замойський, із роду засновника Замойської академії, міг піти на цей крок, із прагнення врятувати життя товаришеві та землякові гетьмана Сагайдачного, якого в роду Замойських, як уже мовилося, дуже шанували.

Зауважу, що Львівський літопис говорить про помилування двох соратників Сулими, тобто не лише Павлюка, але й Якова Жадика. Може, й так, але в нашій оповіді це нічого не змінює. І ще один факт. Із деяких давніх польських джерел випливає, що ініціатором помилування Павлюка виступив турецький посол у Польщі. З інших джерел дізнаємося, що турецькі послы, які були присутні на суді, просто не наполягали на

тому, щоб Павлюка було страчено.

До речі, львівський літописець стверджував, що двох за-суджених на смерть козацьких ватажків "турки випросили для себе". То виходить, що вони випросили двох козацьких ватажків "для себе", аби помилувати їх? Й ось тут постає пи-тання: з якого це дива турки виявляють таку поблажливість? По деяких публікаціях дебатується версія про те, що в жилах Бута-Павлюка текла не лише словянська, але й турецька кров, або ж, можливо, кров так званого "литовського татари-на". Так само, як у жилах гетьмана Івана Барабаша – текла вірменська кров; у полковника Філона Джалалії – кров кримського татарина, а в Ілляша Караїмовича – караїмська. Саме цим, мовляв, пояснюють і псевдоніми Павла Павлюка "Полурус", "Баюк"...

Але якщо вже зайшлося про псевдоніми, то привертає увагу і така обставина... Автор статті в "Історії села Кульчиць..." — "На розпутьях велелюдних" Іван Волчко-Кульчицький спробував пояснити появу псевдоніму "Пав-люк", вважаючи, що справжнім прізвиськом цього гетьмана, який походить із Кульчиць, слід вважати Тулюк-Кульчицький. Ось що він з цього приводу пише: " Павло Ту-люк-Кульчицький заховав свій придомок за двома складни-ками: перший, з імені Пав, а другий, від кінцевого складу придомку – люк, і одержимо псевдонім – Павлюк. Серед інших його псевдонімів є: Павло Бут, Карпо Павлюк, Павлю-га, Баюк, Гудзан, Полурус. Цікавим є останній псевдонім, за яким, імовірно, зашифровано – "Павло русич".

Припущення є припущеннями, заперечувати їх немає сенсу. Тому я теж цілком припускаю, що козацького псевдоніма "Павлюк", майбутній гетьман витворив собі шляхом нескладної філологічної операції – поєднавши першу частину свого імені "Пав" із закінченням першої складової свого прізвища "Тулюк-Кульчицький". Але, захопившись, автор статті забув пояснити собі і читачам – а чому він впев-нений, що справжнім прізвиськом гетьмана слід вважати саме таке – Тулюк-Кульчицький? На чому ґрунтується це тверд-ження? Хоча погоджуюсь, як жоден інший з козацьких вождів, Павлюк мав багато прізвись і прізвиськ, які, подеколи викликаючи плутанину, гуляють по різних джерелах та дослідженнях. Щоправда, зустрічати серед них згадане в "Історії Кульчиць..." прізвище Тулюк-Кульчицький мені, як, мабуть, і багатьом іншим історикам, не доводилося.

У вже цитованій вище думі, присвяченій здобуттю ко-заками польської фортеці Кодак, натрапляємо на такі відомості. По тому, як курінний отаман Сулима кинув клич: "давайте, хлопці, заварим вражим ляхам пива!", першим обізвався "Павлюк-хорунжий". Оскільки в тогочасному козацтві військових звань не існувало, були тільки посади – сотник, полковник, полковий осавул, курінний..., то постало питання: чому автор цієї думи називає Павлюка "хорун-жим"? Невже тільки для ритму і рими? Виявляється, ні, у думі все відтворено правильно. Підтвердження цього знахо-димо в "Історії русів", автор якої Георгій Кониський пише: "На місце скинутого Перев'язки, року 1633-го (рік, виходячи з того, що далі йдеться про події під Кумейками, названо по-милково – Б. С.) обрали від козаків та чинів їхніх гетьманом хорунжого генерального Павлюгу".

Одразу поясню, що, в перекладі на сучасну армійську термінологію, це означає, що

Павлюк був офіцером генерального штабу, в данному випадку штабу реєстрового козацтва, що перебувало на королівській службі за контрактом. Саме ця висока посада й дозволяла йому висувати свою кандидатуру на посаду гетьмана реєстру. Але якщо він посідав таку значну посаду в реєстровому козацтві, то яким чином опинився в лавах повстанців-сулимівців?

Грунтуючись на історичних документах та матеріалах, Володимир Голобуцький з цього приводу повідомляє таке: "Наростання гніту спонукало населення, як і раніше, до втечі на Запоріжжя. Низи реєстрового козацтва зі свого боку прагнули, як писав Л. Жолкевський в липні 1636 року, об'єднання з запорожцями. В їхньому середовищі все частіше лунали голоси, які вимагали забрати артилерію і йти на Запоріжжя.

Невдоволення в середовищі реєстровців одверто три-вожило правлячі кола. Адам Кисіль, сеймовий комісар з козацьких справ, намагався вплинути на козаків та православне духовенство. Для залякування козаків Кисіль сфабрикував, від імені короля, універсал, який погрожував їм, у разі непокорі, позбавленням усіх прав. Однак ні погрози Кисіля, ні вмовляння старшин реєстру – Василя Томиленка (обіймав у цей час посаду старшого реєстру) і військового писаря Онушкевича – не дали бажаних наслідків. Серед реєстровців почалися хвилювання. Частина їх, разом із Мавлом Михновичем Бутом (Павлюком) подалася на Запоріжжя. Павлюк, який належав до заможних прошарків реєстрового козацтва, брав участь разом із Сулимою у штурмі Кодака".

Проте після помилування його як одного з організаторів повстання Сулими, Павлюка виключили з реєстру, відправили до його маєтку, або, як пише автор "Історії русів", було наказано "Павлюгу, виключивши з війська, залишити в спокої у його маєтку". На жаль, ніде не зазначається, в якому саме. Чи не в кульчицькому?

Проте вічному бунтареві Павлюку в маєтку не сиділося, отож, переcheкавши кілька місяців, поки в Варшаві пристрасті дещо вгамуються, він подався на Запоріжжя і незабаром був обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва.

2

Зараз уже ніхто достеменно не знає, коли саме він прибув туди, і як відбувалося обрання; як невідомо й те, прибув він на Січ сам, чи вже в супроводі хоча б невеличкого загону однодумців. За версією Голобуцького, події розгорталися таким чином: "Для того, щоб утримати в покорі ту частину реєстру, яка залишилася на волості, Адам Кисіль і польний гетьман Микола Потоцький призначили на початку травня 1637 року раду на річці Росаві. На раді Кисіль і Потоцький провели "чистку" реєстру. В списки вносили тільки тих, за кого поручалася старшина і підстарости. Тут же реєстровцям було роздано платню, яку вони вже давно не отримували. "Нарешті, — з polegшенням писав Кисіль, — військо очищене і зведене в реєстр".

Та щойно Кисіль і Потоцький поїхали з ради, як їм повідомили, що реєстровці хочуть скинути старшину і податися слідом за Павлюком на Запоріжжя. Кисіль і Потоцький отримали тривожну звістку: населення продає волів і коней і купує зброю – самопали. У цей час, наприкінці травня 1637 року, Павлюк, із загonom запорожців та

реєстровиків, раптово з'явився у Черкасах, захопив реєстрову артилерію і знову подався на Запоріжжя. Із Запоріжжя, де він був обраний гетьманом, Павлюк звернувся до українського народу з універсалом. Він закликав усіх іти на Запоріжжя, вступати до козацького війська, а панам та урядникам погрожував жорстокою розправою, якщо вони добровільно не відмовляться від влади над тими з підданих, котрі проголосять себе козаками.

Верхівка реєстру дорікала Томиленкові в потуранні Павлюку і позбавила його посади старшого. Старшим було обрано переяславського полковника Саву Кононовича. Повідомляючи коронному гетьману про відхід Павлюка і козаків на Запоріжжя, старшина просила направити в район Черкас коронне військо і покарати родини бунтівників... Ко-нецпольський, побоюючись, аби й ті реєстровці, котрі ще залишилися, не подалися за Павлюком, наказав Кононовичу зібрати реєстр і прибути з ним до Південного Бугу, де знаходилася головна квартира коронного гетьмана. Проте старшина не встигла виконати цього розпорядження. В перших числах серпня 1637 року козацьке військо під проводом Павлюка виступило з Запоріжжя і пішло на волость".

Отже, ще одне масштабне криваве повстання... Чи на часі воно було? Історія людства знає чимало прикладів, коли та чи інша громада вдавалася до стихійного бунту, до якого призводили спалах емоцій, вулканічне виверження люті, неминучість насильства як акту помсти. Проте цього разу все виглядало не так. Ясна річ, невдоволення і бродіння настроїв в окупованій поляками Україні тривало постійно, але Павлюк явно належав до тих отаманів, які не стільки використовують повстанську ситуацію, скільки самі створюють її.

Павлюк свідомо провокував чергову повстанську війну з Польщею, незважаючи на те, що лише нещодавно затих буревій повстання Івана Сулими, і що він чудово розумів: бо-йові дії доведеться вести уже пізньої осені та взимку, долаючи негоду, бездоріжжя, морози і відсутність продовольства, оскільки два останні роки видавалися неврожайними. А головне, новоявлений гетьман не міг не розуміти, що, виводячи своїх повстанців на волость, він змушений буде воювати не стільки проти поляків, скільки проти реєстрових та інших городових козаків, які ще тільки оговтувалися від жорстоких репресій, породжених недавнім невдалим повстанням.

Всі ці обставини Павлюк мав би врахувати, проте не врахував, і вороття назад, у мирне співіснування з Польщею та з реєстровим козацтвом уже не було. Судячи з усього, він мав намір розгромити сили реєстрового козацтва ще до підходу коронного польського війська, і в такий спосіб заволодіти Лівобережжям України, з її переяславськими, полтавськими та іншими козацькими територіями. Перетворивши на свою штаб-квартиру та на місце збору повстанських сил слабко укріплений Крилов, він сформував рейдовий корпус під командуванням полковників Карпа Скидана та Семена Биховця, і наказав йому захопити гетьманську столицю реєстрового козацтва Переяслав, а також приєднати до себе повстанські загони Лівобережжя.

Розрахунок виявився правильним: поява трьотисячного загону запорожців на лівому березі призвела до виникнення нових бунтарських територій, але вже тоді і

Скидан, і сам Павлюк, відчули: масового всенародного повстання не ви-святиться. Так, селянські загони ладні громити місцеві поміщицькі маєтки, але дуже неохоче погоджуються на те, щоб вирушати на правобережжя, в далекі чужі краї і ставати до бою з професійним польським військом.

Скориставшись підтримкою частини реєстрових коза-ків, рейдовий корпус досить легко здобув Переяслав, і всіх реєстровиків, які не мали наміру підтримувати повстання, козаки винищили, а кілька десятків старшин, на чолі зі стар-шим реєстру Кононовичем, до речі, московітом за національ-ністю, та військовим писарем Онушкевичем, взяли в полон і привезли на Правобережжя, до Чигирина. Рішення козацької ради було жорстким: усіх полонених стратити, як зрадників.

Але цілковитого відчуття перемоги на реєстровцями Скидан не зазнав. Річ у тому, що найзапекліший ворог повс-танців переяславський реєстровий полковник Ілляш Караїмо-вич із групою вірних старшин зумів утекти з Переяслава. Са-ме він, як засвідчував польський хроніст, домініканський че-нець Симеон Окольський, що служив капеланом у польсько-му війську, прибув до Бара, цитадель якого стала штаб-квартирою коронного гетьмана. І це він своїми розповідями про жахливі злочини, які чиняться повстанцями по містах і селах, по маєтках польської шляхти, збуджував ненависть поляків і до повстанців, і взагалі, до українців, до православ-ного люду.

Під враженням від його розповідей, коронний гетьман Конецпольський звернувся зі спеціальним універсалом до старост, до польських урядовців та власників маєтків, яким наказував усіх причетних до повстання, всіх бунтарів за-арештовувати і направляти до Бара. Історики вже не раз ци-тували ту частину універсалу, в якій коронний гетьман велів польським урядовцям карати жінок та дітей повстанців, а "будинки їхні знищувати, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж розмножувалися зрадники його королівської милості і Речі Посполитої".

Розстрілявши Кононовича, козаки віддали булаву реєстрового козацтва Павлюкові, завдяки чому він став геть-маном не тільки повстанської армії, але й усього українського козацтва. Ну а помічника-заступника він знай-шов в особі Василя Томиленка, який ще недавно сам був гетьманом реєстру.

Про серйозність намірів козацьких вождів свідчить уже хоча б той факт, що почали вони не з бойових дій, а з універсалів, тобто спеціальних послань, що поширювались по всіх навколишніх територіях. Як поставилося до них населення? Чимало охочих відгукнулося; формувалися та, чим могли, озброювалися, нові повстанські полки. Одначе і повстанців ще було замало, і зброя сяка-така. То ж чимало новобранців так і не встигли пройти хоч якогось там військового вишко-лу. До того ж, заходилося на зиму.

Розпалювати повстання взимку – річ сама собою май-же безнадійна. А тут ще й ватажок його припустився серйозної помилки: замість того, щоб відвести повстанців ближче до Січі, де на допомогу йому завжди могли прийти козаки, які ще не приєдналися до бунтівників, і де на будь-якому з островів можна було витримати натиск поляків, він спорудив табір поблизу села Кумейки під Чигирином. До то-го ж, як

з'ясувалося з подальших подій, і місцину було обра-но невдало, і сам табір виявився не дуже надійним.

А тим часом, як повідомляє історик Голобуцький, "В Барі почали спішно готуватися до походу на Задніпров'я. Ілляшу Караїмовичу було доручено поїхати до Білої Церкви і зібрати тих реєстровців, котрі не приєдналися до повстання. Конецпольський стягував до Бара з навколишніх місць частини коронного війська. Проте жовніри збиралися неохоче. Сміливі перед беззбройним населенням, вони тепер, коли йшлося про боротьбу з козаками, згадували про Курукове та Ведвежі Лози, і про те, що "війна з цими повстанцями не така вже й легка"... Лиш приблизно через три місяці, 7 листопада 1637 року Конецпольський зміг виступити з Бара. Коронне військо, яке, разом із надвірними частинами магнатів та загонами шляхти, нараховувало близько шести тисяч осіб, рухалося на північний схід чотирма колонами, з тим, щоб зійтися під Білою Церквою, розташованою поблизу зони повстання. Командування військом було доручене Миколі Потоцькому".

Відтепер війна вже була неминучою. Та перш ніж перейти до розповіді про перебіг повстання, згадаймо, що ще перед ним, за гетьманування Томиленка, Павлюк зібрав загін козаків і повів його у Крим. Ні, не для того, щоб воювати з кримчаками, а щоб допомогти ханові у його боротьбі проти буджацьких татар. Чому я згадую про це? Та тому що, допомігши свого часу ханові впокорити Буджак, гетьман Павлюк тепер мав усі підстави сподіватись на допомогу орди в його боротьбі з поляками. Він і сподівався, але даремно... Та й чекати на татар слід було не під Чигирином.

Може, саме тому, щойно Скидан зі своїм рейдовим корпусом прибув до Чигирин, гетьман, зробивши його своїм заступником, доручив йому командування військами, а сам, із невеличким загоном, подався на Січ. Формально – для того, щоб взяти там певну кількість гармат, але не виключаю, що, ще до свого прибуття туди, він послав гінців у Крим, до хана. І, можливо, розраховував, що вже на Січі дочекається прибуття якщо не самого ординського війська, то хоча б ханських послів. От тільки ні татарських загонів, ні ханських послів так і не дочекався.

Слід віддати належне Скиданові: почувуючись повно-правним керівником повстання, він почав розсилати по навколишніх краях гінців з текстом універсалу, в якому про-понував усім повстанським загонам прибути під містечко Мошни, що неподалік Черкас, де 29 жовтня мав намір про-вести раду отаманів. Керуючись цим наміром, Скидан і сам подався зі своїм корпусом під Мошни і розташувався табором на річці Вільшанці, за п'ятнадцять кілометрів від злиття її з Дніпром, яким, як він чекав, із Січі мало прибути підкріплення.

Проте Павлюк прибув суходолом, маючи з собою лише вісім гармат. Запорожців він привів небагато, тому що близько чотирьох тисяч із них воліли залишатися на Січі, на випадок нападу татар. "З приходом Павлюка козацьке військо збільшилося до десяти тисяч осіб, — читаємо в монографії "Запорізьке козацтво". — Одначе озброєні були козаки дуже погано. "Не всі мають рушниці, — занотовував Окольський зі слів очевидця, — деякі озброєні рогатинами, косами та сокирами". Великої нужди

зазнавали повстанці і в продовольстві – упродовж кількох років у Придніпров'ї три-вала засуха, причому вигоріли не лише хліба, але й трави... Реєстровців та запорожців було не більше чотирьох тисяч... Зупинившись у Мошнах, Павлюк та Скидан чекали підходу повстанських загонів із Задніпров'я. Протее козаки, що зібралися там під проводом Остряниці (понад восьми тисяч), а також загін отамана Кизима, який прибув з-під Києва, не поспішали з переправою на правий берег".

3

З приводу того, чому саме Остряниця не поспішав з'єднуватися з військом Павлюка, можна розпочинати цілу полеміку: і ріка почала братися кригою, але ще занадто тон-кою; і селяни-повстанці не хотіли залишати рідні краї, та ще й напередодні лютих морозів; та й, не виключено, що Остряниця міг очікувати, чим завершаться перші битви між право-бережними повстанцями і поляками, бо ж і сам він претендував на гетьманську булаву...

Зрозуміло, що розгортати цю полеміку ми не будемо. Зараз цікавить інше: чому, так і не здобувши підтримки Остряниці, гетьман Павлюк повів своє слабко озброєне, значно менше за чисельністю від польського, військо під Ку-мейки, аби штурмувати добре укріплений, оснащений артилерією табір поляків? Якою логікою, яким розрахунком він при цьому керувався?

А слід зауважити, що табір свій Потоцький завбачливо розташував у дуже зручному для оборони місці, адже з одного боку він прикривався великим болотом і річкою, а з трьох інших – возами, поставленими аж у десять рядів. Тобто про-битися через таку загорожу, не зруйнувавши її осадною артилерією, було практично неможливо. Тим паче, що, як свідчить хроніст, одразу за возами стояли добре озброєні во-гнепальною зброєю піхотні полки та гарматні батареї, а за ними чекала свого часу закута в панцирі кіннота. Не кажучи вже про те, що Потоцький мав на п'ять тисяч вояків більше, ніж Павлюк.

Чому я так докладно зупиняюся на цьому? Та тому що мистецтво війни має свої закони, один із яких попереджає, що при спробі здобути будь-яке укріплення, штурмуючі повинні мати щонайменше втричі більше людей. Так, згоден, траплялися випадки, коли штурмуючі здобували перемогу, не маючи цієї переваги. Але на що розраховував Павлюк, ведучи слабко озброєних повстанців на цей конкретний, чудово захищений польський табір, у якому вдосталь було всього: і захисних бар'єрів, й артилерії, і кінноти – збагнути важко. Ось як описує цей наступ хроніст-капелан Окоцький:

"Наступ селян становив собою досить вражаюче видо-вище: вони йшли табором, вишикуваним у шість рядів, з чо-тирма гарматами попереду, двома — по боках і двома — позаду, а всередині між ними йшло військо.., правильно поділене на полки та сотні. Повстанцям не можна було дорікнути у відсутності кмітливості та майстерності. Козаки йшли з роз-горнутими прапорами. Біля самого ворожого табору шлях їм перегородило болото. Козаки змушені були зупинитися. До того ж, сильний вітер, який віяв з боку Кумейок, підпалених самими жителями, ніс козакам у вічі дим і гарячий попіл. Павлюк

наказав відступати. Свій відхід козаки прикривали пальбою з гармат і самопалів.

Потоцький вирішив не дозволити козакам закласти табір та окопатися під Кумейками і негайно кинув проти них свою кінноту. Зупинившись на рівному місці, козаки встигли нашвидкоруч оточити себе шістьма рядами возів. Проте їм не вистачило часу зміцнити свій табір, котрий виявився вразливим у багатьох місцях... Тільки з четвертого разу загону поляків під командування сина польного гетьмана Петра Потоцького вдалося увірватися в табір. Але через певний час козаки зуміли закрити пролом, і загін П. Потоцького виявився в оточенні.

Микола Потоцький намагався виручити сина, який потрапив у біду, і полки за полками кидав на козацький табір. Окозький пише, що поляки "підступали до нього зі свіжими полками до самого вечора". Потоцькому підвезли п'ять нових гармат. Значних втрат завдавала козакам польська кіннота, тому що "у козаків, — за словами П'ясецького, — кінноти було мало, та й та була поганою". Становище козаків ставало важким. Жовніри П. Потоцького підпалили в козацькому таборі вози з сіном і соломою та висадили в повітря склад з порохом.

Щоб заготувати нові запаси їжі, Павлюк з невеликим загonom подався вночі до Чигирини, на околицях якого знаходилися селітрові варниці. Разом із гетьманом для набору підмоги вирушив і Скидан. Начальство над табором прийняв талановитий і невстрашимий козацький ватажок Дмитро Тимофійович Гуня. Під його керівництвом битва з наступаючим ворогом тривала до пізньої ночі. Під час битви П. Потоцькому з залишками жовнірів вдалося вирватися з козацького табору. Лише біля третьої ночі битва почала вщухати. На світанку козаки стали відходити до Мошнів. Деякі воєначальники радили Н. Потоцькому перслідувати їх, проте він не погодився".

Оскільки цей переказ було сформовано на основі свідчень очевидців, то давайте проаналізуємо, що ж саме відбувалося там, під Кумейками? В чому причина значних, непоправних втрат, яких зазнали у цій битві повстанці, котрі, слід зазначити, трималися дуже мужньо, билися самовіддано і врешті-решт зуміли відстояти свій табір?

Як бачимо, вишикувавши своє військо, Павлюк парадно, ефектно повів його на ворожий табір. Але це тільки він так вважав, що веде козаків на табір, тому що насправді він — із розгорнутими прапорами, під прикриттям возів, — повів їх... у болото! З'ясувавши це для себе, гетьман під артилерійським та рушничним вогнем противника, та під насмішки польських офіцерів, теж відстрілюючись, почав відступати...

Тобто зрозуміло, що будь-який досвідчений командир мав би спочатку розвідати місцевість навколо ворожого табору, або хоча б порадитися щодо неї з місцевими жителями, а вже тоді вести все своє військо у наступ. Уже сам той факт, що на ділянці, на яку він націлювався, табір був укріплений меншою кількістю возів, мало б насторожити гетьмана, але ж не насторожило!

Відомо, що, після чеських "гуситів", до формування "походних таборів", або "рухливих фортець" стали вдаватися в багатьох арміях світу, проте всі знали, що ефективними вони бувають тільки на марші, або під час відступу. А ось як Павлюк

збирався використовувати " рухливий табір", ведучи в ньому все своє військо в наступ на сильно укріплений стаціонарний ворожий табір – залишається загадкою.

Мало того, з'ясувалося, що Павлюк не лише не потурбу-вався про розвідку та про ефективні способи атаки, але й про створення власного табору. І це при тому, що він майже не мав кавалерії, здатної прикривати піхоту, артилерію та обоз під час його закладки.

Тобто вже під час цього безглузлого наступу на болото, а потім відходу і закладки табору, під час котрої будь-яке військо втрачає дисципліну і боєздатність, повстанці зазнали значних, а головне, невинуватених втрат. І потім, чим можна було керуватися, щоб у розпал битви, пізнього вечора, обид-ва командувачі повстанцями, разом із двома загонами козаків, могли залишити своє військо напризволяще, пояс-нюючи це необхідністю набору нових повстанців та пошука-ми пороху?!

Повстанцям, тепер уже під проводом Гуні, дуже пощас-тило, що Потоцький не кинув військо їм навздогін. Тому що тоді мало хто з них дійшов би до Мошен. Проте польний гетьман розсудливо вирішив: бійці стомлені, запаси куль і пороху майже вичерпані, багато поранених... Та й взагалі, навіщо знову втрачати солдатів у відкритому бою, адже й так втрати великі? І наказав війську відпочивати та готуватися до наступних боїв. Туди ж, під Мошни, без пороху і без будь-якого серйозного підкріплення, і прибули незабаром Павлюк та Скидан. Хоча більшість повстанців уже, мабуть, не сподівалися побачити їх у своєму новому таборі.

Коли рейдовий загін поляків під командуванням полков-ника Лаща наблизився до Мошен, козаків там уже не було, вони відійшли до Черкас. Коли ж той-таки авангардний загін добувся полкового центру, виявилось, що повстанці підпалили його з усіх кінців; причому пожежі були такими, що поляки навіть не наважилися входити в місто. Та в цьому вже, власне, й не було сенсу. Оскільки в цей час до армії По-тоцького приєдналися кілька тисяч реєстрових і просто вірних Польщі козаків, під командуванням корсунського та білоцерківського полковників, то тепер коронний гетьман уже не поспішав. Він розумів, що далекі польові мандри по-серед грудня виснаженого, майже знекровленого повстансь-кого війська остаточно деморалізують його; чимало повстанців уже зараз полишають полки Павлюка і розбігаються.

Потоцький зі своїм хоругвами ще тільки перепочивав у селах під Черкасами, як надійшла звістка від непогамовного Лаща, який доповідав, що Павлюка з двома тисячами повстанців оточено в містечку Боровиці, розташованому на Дніпрі, на північний захід від Чигирини. І що на озброєнні у повстанців усього три польові гармати і шість легких гарма-ток-гаківниць. Та найважливішою виявилася звістка про те, що повстанці розділилися, і майже всі запорожці та чимало реєстрових козаків подалися разом зі Скиданом на Січ.

Насправді ж уже на другий день повстанцям стало зрозуміло, що довго протриматись на грудневому морозі, під вітром, у широкому полі, без харчів та набоїв, не вдасться. Сили ж для того, щоб розбити поляків, чи хоча б прорвати оточення, бракує... Отже, табір доживає останні години. Отоді-то, посеред ночі, полковник

Скидан та ще кілька відомих козацьких старшин, сформувавши невеличкий штурмовий загін, зуміли пробитися до Дніпра і кригою перейти на лівий берег. Тільки так вони і врятувались, негайно відступивши до Січі.

4

А що ж діялось по цьому в ставці Павлюка? Під його командою залишилася тільки частина реєстрових козаків, що мало коли додержувались послідовності в боротьбі з поляками; але, крім них, під рукою були лише недисципліновані та ще гірше озброєні, не вельми боєздатні повстанці. Тобто після відступу – чи краще сказати втечі – найбоєздатнішої частини запорожців на чолі зі Скиданом, Гуною та Филоненком, у таборі гетьмана почалася агонія. І сталося те, що найчастіше в таких випадках буває: на вимогу поляків, реєстровики і повстанці пов'язали своїх вождів – Павлюка, Томиленка, Летягу, Шкураю та ще кількох – і здали ворогові. Тільки за таку ціну всі інші здобули собі право на життя.

Але, знову ж таки, це лише одна з версій, якої, з різними варіаціями тлумачення, дотримуються автор "Історії України-Русі" Микола Аркас; автор "Історії русів" Георгій Кониський та кілька інших істориків. Що ж до автора статті "Павлюк" в "Малій енциклопедії Українського козацтва" В. Щербака, то він відтворює дещо іншу інтерпретацію: "Скориставшись із ситуації, коронний гетьман С. Потоцький запропонував розпочати переговори. Після тривалих суперечок козаки вмовили Павлюка погодитись на зустріч із урядовими комісарами. Ватажок повстанців був по-зрадницьки схоплений і відправлений до Варшави, де невдовзі його стратили".

Що ж, неважко припустити, що й суперечки між козаками були, і якась частина старшин умовляла Павлюка розпочати переговори з комісарами... Але принагідно зауважу, що такого "коронного гетьмана С. Потоцького" в природі не існувало. Насправді ж коронним гетьманом у той час був Станіслав Конєцпольський, а безпосередньо командував каральною експедицією польний гетьман (тобто заступник головнокомандувача польськими військами) Микола Потоцький, якого було призначено на посаду великого коронного гетьмана Речі Посполитої значно пізніше за повстання Павлюка, аж 1646 року... Одним із командирів його війська був син польного гетьмана Петро Потоцький, який мало не потрапив у полон до Павлюка. У ці ж часи діяв і брат польного гетьмана брацлавський воєвода Станіслав Потоцький, але коронним гетьманом він ніколи не був. Як не був ним і син Миколи Потоцького Стефан, який на час повстання Павлюка був ще занадто юним для коронного гетьмана, і загинув у травні 1648 року, в битві з військом Б. Хмельницького під Жовтими Водами.

Відтак існує версія полону Павла Павлюка, якої дотримується історик В. Голобуцький. Виходячи з його трактування, польний гетьман Микола Потоцький відправив на допомогу авангардному загоні Лаща п'ятьсот драгунів, при двох гарматах, а згодом прибув і сам, з основною частиною армії. Проте кидати на місто полки з розгорнутими прапорами він не поспішав. Навпаки, наказав оточити містечко окопами, відрізавши шлях і для відступу, і до Дніпра, тобто до води, і відбувалося все це 20 грудня, в сильні морози.

Слід погодитися з Голобуцьким, який, посиляючись на свідчення очевидців, так відтворює становище загону Павлюка: "Повстанці виявилися в облозі. Становище їх було дуже важким. Містечко палало, підпалене ворожими ракетами. Не вистачало води і продовольства. Не дивлячись на все це, козаки чинили ворогові рішучий опір; вони відстрілювалися і під ворожим вогнем споруджували укріплення.

Не сподіваючись зломити козаків силою зброї, Потоцький тієї ж ночі запропонував їм розпочати переговори. Для ведення їх до польського табору подалися Павлюк, Томиленко і троє інших старшин. Потоцький і комісар у справах козацтва А. Кисіль обіцяли їм життя і свободу, якщо вони припинять опір. Враховуючи тяжкий стан обложених, старшина погодився на капітуляцію. Та щойно козаки вийшли з міста, як польське військо оточило їх. Майже одночасно Павлюк і деякі інші козацькі ватажки, які брали участь в переговорах, були... закуті в кайдани і під сильним конвоєм відправлені до Варшави".

Жахливий досвід цього повстання ще раз показав, наскільки воно страшно — розпочинати велике бойовисько, виходячи тільки з власних амбіцій, не подбавши про належну всенародну підготовку, а покладаючись лише на могутність і традиції Січі.

Павлюк розпочав повстання взимку, тобто дуже непридатної для цього пори року. До того ж, із 23 тисяч його воїнів 17 тисяч не мали бойового досвіду, а головне — жодної зброї, окрім вил та кіс, а дехто йшов у бій з палицею. За кілька годин бою лише під Кумейками полягло понад шість тисяч повстанців. Ще кілька тисяч загинуло під Боровицею, або було страчено після розгрому повстання.

Деякі дослідники твердять, що, зрозумівши, скількох людей він привів до загибелі своїми квапливими й непродуманими діями, Павлюк покався перед козацько-повстанським колом і сам попросився до рук поляків. Попросився й пішов, — поклавшись на слово честі православного сенатора від України Адама Кисіля, який запевняв, що в сеймі висловлено намір стратити лише керівників повстання, а всім іншим буде дароване життя. Однак каяття виявилось запізним, а слово честі сенатора — нічого не вартим. Після жорстоких катувань, Павлюка, як уже мовилося, стратили.

То що ж, можете запитати ви, треба було не повставати, терпіти? Повчати пращурів — річ марна. Але висновки робити треба навіть із фактів минулого. І тут висновок однозначний: якщо повстання не підготовлене, воно переростає в криваву, трагічну братовбивчу провокацію. Той, хто не погодиться з цим, нехай зазирне до історії. Він довідається, що криваве повстання Павлюка й Остряниці (навколо нього згуртувалися рештки повстанців) саме й призвело не лише до величезних людських втрат, а й до тривалого занепаду козацько-повстанського руху.

Польські офіцери, мабуть, були впевнені, що Потоцький накаже винищити оточених козаків. Проте польний гетьман прийняв рішення, яке потім вразило багатьох його сучасників своєю поміркованістю і м'яккістю. Припинивши бій, він оголосив оточеним козакам і селянам-повстанцям своє рішення. Полягало воно в тому, що козаки і всі повстанці мали повернутися на місця свого проживання; крім того, козаки повинні

були " залишатися в спокої і порядку" і за першим наказом бути готовими виступити в похід. Найближчою метою реєстрового козацтва оголошене знищення Січі і вигнання з Запоріжжя всієї черні, тобто селян-утікачів, яких слід повер-нути в панські маєтки.

Та найцікавіше, — що прямо тут, у таборі оточених, він оголосив увесь командний склад реєстру. Згідно з його нака-зом, старшим реєстрового козацтва було призначено Ілляша Караїмовича, який, водночас, знову став полковником пере-яславським; а військовим писарем – Богдана Хмельницького. Були також названі імена суддів, військових старшин та полковників адмінполків. Й ось тут одразу ж виникає питан-ня: на чиєму ж боці воював під час цього повстання майбутній гетьман України Богдан Хмельницький? А й справді?

Посилаючись на припущення польського історика В. Ко-ховського, наш, український історик Іван Крип'якевич у монографії "Богдан Хмельницький" доводить, що він нібито перебував у війську Павлюка. На підтвердження цієї здогад-ки він нагадує, що серед кількох новопризначених вищих старшин реєстру виявилися й учасники повстання. І це прав-да, Микола Потоцький пішов і на такий експеримент. Але навряд чи польний гетьман наважився б призначати військовим писарем, тобто начальником штаба реєстру, пов-станця; та й Караїмович навряд чи погодився б на таку співпрацю. І потім, призначення Караїмовича — прогнозоване і вмотивоване; а ось, чому при призначенні військового пи-саря вибір припав саме на повстанця Хмельницького – сказа-ти важко. Одначе аналіз ситуації, яка склалася після приду-шення повстання, – це вже тема іншої розмови.

Загальновідомо, що люто скатованого Павлюка пере-везли до Варшави і скарали на смерть. Удруге за нього вже ніхто не заступився: чудеса не повторюються. Але стосовно того, як саме його було страчено, єдності не існує. З "Історії русів" ми дізнаємося, що "уряд польський...повелів живцем зідрати з голови шкіру і набити її гречаною половою, а стар-шинам його повтинати цілком голови і разом із чучелом гетьманської голови відіслати на позорище до міст малоросійських. За сим повелінням виставлено було голови тієї на палях у Ніжині, Батурині, Умані та Черкасах, а чучело гетьманської голови – в Чигирині; а згодом спалено всена-родно під час ярмарків".

Виглядає дуже жорстоко, але незрозуміло, на які відомості автор опирається у їх відтворенні. Звертаю на це увагу, оскільки своєю версією Микола Аркас цілковито спростовує версію "Історії русів". "Павлюка і Томиленка, — пише він, — привезли у Варшаву, і на сеймі, було, рішили: Павлюкові, за те, що він хотів бути самостійним, незалежним од Польщі українським гетьманом, надіти на голову розпече-ну залізну корону, а в руки дати розпечену залізну палицю, немов булаву. Але Кисіль став говорити, що не годиться так робити, бо козаки оддалися по добрій волі, і він, Кисіль, по-ручився, що Річ Посполита не позбавить їх життя, — а то вони були б не оддалися живі. Але не зважали поляки на мову Кисілеву і таки поклали скарати їх, та тільки король не доз-волив так знущатись над Павлюком, і йому та його товари-шам одтяли голови і повстромляли їх на списи".

У Миколи Костомарова теж мовиться про те, що козаки реєстру, змовившись,

видали гетьмана Павлюка полякам, і що у Варшаві йому було стято голову. Іван Крип'якевич у своїй "Історії України" та В. Голобуцький у монографії "За-порозьке козацтво" взагалі уникають теми страти. А в одно-му з давніх літописів мовиться: "1637. Гетман Павлюк, кото-рій на Кумейках знашно ляхов побіждав, потом его ляхи пой-мав, у Варшаві голову отсікли и на паль забили".

А в який спосіб відтворюють трагедію повстання під проводом свого земляка, гетьмана Павла Бута (Павлюка), його земляки, автори "Історії села Кульчиць і роду Драго-Сасів"?

5

Перш ніж вдатися до цитування фрагменту їх короткої довідки, яку віднаходимо в "Хронологічній таблиці історії села на підставі архівних документів та спогадів старожилів", зупинюся на цікавій родово-психологічній колізії, яку закладає у своєму нарисі " На розпуттях велелюдних" упо-рядник цього збірника Іван Волчко-Кульчицький. Ось що він пише:

" До фактів, пов'язаних з Павлом Тулюком (Павлю-ком) Кульчицьким маємо ще деякі уточнення. В історичній повісті Володимира (Юліана) Радзикевича "Полум'я"... час-то згадується дружина вбитого поляками гетьмана Павлюка, Анна, її рідний брат Адам Кисіль та син Павлюка й Анни – козацький сотник Богдан Павленко. Відомо, що історичні повісті, незважаючи на певні художні відступи, опираються на достовірні джерела. Знаємо, що дрібна українська шляхта (в своїй масі) твердо дотримувалася засади незмішування шляхетської крові з простолюдинською. Переважно одружувалися і виходили заміж тільки за шляхтянок і шляхтичів. В Українському державному музеї образотворчого мистецтва у Києві зберігається написаний невідомим художником XVIII століття портрет дружини гетьмана Павлюка – Анни Кисіль-Кульчицької. Напис на портеті це яскраво стверджує. Істори-чні дані свідчать, що воевода Адам Кисіль був головною осо-бою, яка сприяла захопленню поляками гетьмана Павлюка з його однодумцями".

Задум автора нарису, який виклав цю інформацію, зро-зумілий – опосередковано довести, що Павлюк теж був шляхтичем, і що він справді мав родинні зв'язки і з Кульчицями, і з родиною польського аристократа українського походжен-ня, сенатора, представника волинської шляхти у польському сеймі Адама Кисіля. Того відомого державного діяча Польщі Адама Кисіля, який був випускником елітної Замойської ака-демії, учасником битв з турками під Цецорою і Хотиним (де відзначився своєю хоробрістю); зі шведами — під Гневом та з росіянами — у російсько-польській війні 1634 року.

Але мене особисто зацікавили інші аспекти цього по-відомлення. Виявляється, гетьман повстанців Павло Павлюк, ворог польської корони, був одружений на рідній сестрі Адама Кисіля, того самого, якого призначено королівським комісаром при війську Миколи Потоцького, і посередником у переговорах польного гетьмана з повстанцями. Якщо так, тоді стає зрозумілим, чому з гурту козацьких старшин-повстанців, яких, на чолі з Сулимою, було засуджено сеймо-вим судом до страти,

Павлюка, одного з очільників повстан-ського руху, несподівано помилували. І після цього навіть не посадили до в'язниці, а просто відпустили.

Як я вже писав, намагаючись віднайти пояснення цьо-му добродієству, і наші, і польські історики "грішать" то на якусь особливу зацікавленість турецького посла в Польщі, то на котрогось із senatorів, але ніхто не згадує в цьому зв'язку про Адама Кисіля. Я переконаний: формально за гетьмана міг заступатися хто завгодно – чи турецький посол, чи котрийсь із senatorів... Але за тим заступником неминуче мала про-глядатися постать Адама Кисіля, який і сам, мабуть, робив усе можливе, аби врятувати свого родича.

Але тоді виникає питання: чому ж він не врятував Па-влюка 1637 року? Упевнений, що це вже було поза його впливом і поза його можливостями. Буквально через рік після першого помилування Павлюк очолив нове повстання. Яке могло бути виправдання цьому в очах польського короля та senatorів? Тож Кисіль домігся тільки того, щоб гетьмана скарали більш гуманним способом – тобто без розпеченої корони на голові та розпеченої булави в руках. Що ж до пор-трета дружини гетьмана, вмішеного в збірці, то під ним упо-рядником написано "Анна Кисіль-Кульчицька-Павлюк", а в верхній частині самого портрета зберігся напис польською: "Анна Кульчицька. Фундаторка цієї церкви", який вказує на те, що портрет було написано спеціально для церкви, або ж подаровано котрійсь із церков.

І ще одне зауваження, адресоване вже упоряднику збі-рника та автору статті, в ньому вміщеної. Як я вже цитував, Іван Волчко-Кульчицький пише: "В історичній повісті Воло-димира (Юліана) Радзикевича "Полум'я"...

Проте, визначаючи автора цієї повісті, Волчко-Кульчицький мав би знати, що Володимир Радзикевич (1886-1966) і Юліан Радзикевич (1900-1968) — це різні люди, різні письменники, хоча і рідні брати, теж галичани, родом із Го-роденківщини, що на Івано-Франківщині. І що автором вида-ної 1963 року в діаспорі повісті "Полум'я" став саме Юліан Радзикевич. Володимир ніякого відношення до неї не має!

А тепер поглянемо, що в цьому збірнику мовиться про боротьбу та страту гетьмана Павлюка. "Обраний гетьманом українських козаків, Павлюк написав 11 жовтня універсал до всього українського козацтва, міщанства й поспільства, за-кликаючи всіх іти проти "неприятелів народу руського хри-стіянського і давньої грецької віри". Коли в кінці 1637 року польська армія під проводом польного гетьмана Миколи По-тоцького виступила проти козаків, вони сміливо рушили на відсіч і дали бій під селом Кумейки (в околицях Черкас). Козаків було 23 тисячі, й вони мали добру артилерію. Бились хоробро, а їх провідники виявили дуже добру стратегію. Од-нак усе вирішила польська кіннота, і козаки потерпіли страшний погром. Близько п'яти тисяч козацьких трупів залишилось на полі.

Та козацькі ватажки не втратили голови. Провід узяв на себе старий полковник Дмитро Гуня. Він зумів замкнути табір і почав відступати в порядку. До козаків підійшли свіжі сили, і вони поблизу Черкас, коло села Боровиці, дали новий бій. Але і цей бій програли. Тоді, знеохочені і зневірені в успіхові, козаки вирішили капітулювати.

Вони видали свою старшину з Павлюком на чолі, виявили повну покору, прийняли нову, призначену їм старшину й склали присягу на вірність полякам. 1638 рік – страта у лютому, у Варшаві, Павлюка, Томиленка і чотирьох інших ватажків повстання".

Гадаю, що не варто аналізувати ці відомості, суть не в інформативних тонкощах, а в тому, що сучасні Кульчиці па-м'ятають свого земляка і всіляко вшановують його. Як вшановує – історичними розвідками та народними піснями і вся Україна:

Повернувся Павлюк додому,
У Січ низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилу.
Знайшов Павлюк побратима –
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровіцю...

Минають віки, змінюються покоління, але, скільки існуватиме Україна, скільки народ український зберігатиме свою національну пам'ять, — стільки в цій пам'яті, в самій душі нації нашої, зберігатимуться образи народних месників, славетних витязів козацтва, його талановитих полководців Сагайдачного, Жмайла, Сулими, Павлюка...

КАВА ПО-КОЗАЦЬКИ
ЮРІЙ КУЛЬЧИЦЬКИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК,
ГЕРОЙ ОБОРОНИ ВІДНЯ ТА ЙОГО РЯТІВНИК,
ПЕРЕКЛАДАЧ, РОЗВІДНИК, ЗАСНОВНИК
КАВОВОГО БІЗНЕСУ В ЄВРОПІ

1

Якщо це правда, що життєвий шлях кожного з нас Не-беса формують ще в тому проміжку існування, котрий вміщується між зачаттям і народженням, то слід визнати, що долю галичанина Юрія Кульчицького (1640-1694) вони ви-творювали за якимось карколомним пригодницьким сценарієм, герой якого самим буттям своїм розмивав грані між етносами і мовами, країнами і континентами; між ликами воїна, дипломата і комерсанта.

Народжений у селі Кульчиці, у тій його частині, що колись вважалася окремішнім поселенням Кульчиці Шляхет-ські (Шляхотські), цей, християнського сповідання дворянин, належав до знаного відгалудження роду Кульчицьких, гербу "Сас", яке причисляло себе до сімейства Кульчицьких-Шелестовичів. Свого часу парох села отець Дмитро Гординський чимало попрацював, досліджуючи і спогади та перекази своїх односельців, і документи й матеріали з церковних, приватних і державних архівів.

Так ось, нашому священнику та його послідовникам якраз і вдалося не лише підтвердити, що герой оборони Відня справді належав до роду Кульчицьких-Сасів, але й з'ясувати, що давні предки його, ще за часів великого князя Галицького Лева I, сина короля Данила Галицького, прийшли на Самбірщину з землі племені ятв'ягів. І що

відбувалося це переселення у проміжку між 1264 і 1289 роками.

Відомо також, що макрорід, як би я назвав його, Кульчицьких поступово — задля кращого громадського та юридичного вирізнення — дробився на мініроди: Цмайлів, Гутів, Дашковичів, Шелестовичів, Тулюк-Тарасовичів, Густів, Колод-чаків, Окіпських...

Ці відомості важливі ще й тому, що одні дослідники, зокрема, польські, вперто доводять: Юрій Кульчицький, без-сумнівно, був етнічним поляком, оскільки ніким іншим бути просто не міг. Чимало зарубіжних видань і справді визнають його поляком, але тільки на тій підставі, що він був підданим польської корони; інші ж намагаються довести, що за походженням він нібито був сербом, ще інші — валахом, угорцем чи молдаванином. А відтак час від часу зринало питання: чи справді він належав до гербу "Сасів"?

Річ у тім, що писемна згадка датує село Кульчиці 1264 роком, а, згідно з досить переконливими даними польського історика Людвіка Виростека, оприлюдненими ним 1932 року в Кракові, в праці "Руд Драгув-Сасув на Венгжех і Русі Галіцкой", перші документально відомі представники роду Драго-Сасів з'явилися в Україні лише в 1365 році. Їх привів молдавський воєвода Сас, син воєводи Драги; разом із своїм сином Стефаном Сасовичем. А першими геральдично відомими Сасами-Кульчицькими стали шляхтичі Андрій та Григорій із родини Сметанків.

Й ось тут виникає колізія: польські дослідники майже однастайні в тому, що герой оборони Відня справді належить до гербу Сасів, і до тих Кульчицьких, рід яких започатковувався на галицькій Самбірщині, в Кульчицях Шляхетських, але саме тому його слід вважати етнічним поляком. Це, мовляв, підтверджується і його другим іменем — Франц, яке могло з'явитися тільки в католика. На що прихильники православної віри Кульчицьких помірковано погоджуються: так, схоже на те, що батько Юрія, за певних життєвих обставин, перейшов із православ'я в католицтво, але нічого дивного в цьому немає: родин, які переходили з православ'я в католицтво, або в уніатство, і знову поверталися в православ'я, у ті часи в Україні з'являлося тисячі.

Й оскільки насправді так воно й було, то ми з вами не будемо шматувати образ цього лицаря між трьома конфесіями, а сприйматимемо його, як й належить християнам сприймати християнина. Тим паче, що більшу частину свого життя він присвятив протистоянню з мусульманським світом, обстоюючи віру Христову.

Ще навчаючись у Самбірській церковній школі, Кульчицький почав виявляти хист до вивчення мов, у тому числі і до тюркської. За однією з версій, інтерес до філологічних пізнань, як і до комерційної діяльності, зародився у Юрія, завдяки спілкуванню з перекладачем зі східних мов, зокрема, арабської і турецької, при варшавському дворі шляхтичем Держком, який доводився йому родичем по материнській лінії.

Річ у тім, що Держко часто виступав у ролі тлумача під час укладання торгівельних угод з підданими турецького султана. Отож розповіді про мандри цих купців, які прибували не лише з самої Туреччини, але й підвладних їй земель Кавказу, Балкан, Північного Причорномор'я, не могли не зваблювати кмітливого, авантюрної вдачі

юнака, який від самого дитинства захоплювався романтикою далеких країв та оповідями про тривалі мандри і великих воїтелів.

Не виключено, що саме Держко заклав в освітньому цензі племінника і певні основи знань турецької та угорської мов. Зважаючи на те, що польську, як і українську, юний Куль-чицький знав мало не з колиски, а латинську та німецьку на-певне ж, вивчав у школі. А вже з часом, з того переліку мов, знання яких приписують Юрієві, він опанував сербську та румунську.

Якщо вже зайшлося про цю неординарну постать – Держ-ка, то, згідно з "Історією села Кульчиць і роду Драго-Сасів", до якої ми ще не раз звертатимемося, варто послатись на зна-ного польського історика та геральдиста Бартоша Папроцького, який про засновника перекладацької династії Держків повідомляв таке: "Кшиштоф Держко був посланий королем Августом II в юному віці, зразу зі школи, до Туреччини, вивчати мови й арабське письмо. Жив у Стамбулі шість років. Окрім турецької і арабської, вивчив татарську, персь-ку, італійську, французьку і німецьку мови. Враховуючи його здібності, турки різними обіцянками домагалися, аби він за-лишився у них, але юнак вистояв і повернувся додому".

З інших польських джерел дослідники дізнаються, що за короля Зигмунта-Августа Держко переміг в оголошеному конкурсі бажаючих вивчати східні мови, і спочатку він пере-бував у Стамбулі, під опікою секретаря султанової канцелярії, поляка за походженням Ібрагіма Бей Страша, а по його смерті — під опікою писаря султанового двору Селігура. Повернувшись до Польщі, він постає не лише в іпостасі пе-рекладача, але й дипломатичного представника, який виїжджає з дорученнями до Стамбула та Москви. Згодом він стає воєводою галицьким та подільським, має в своєму володіння зо два десятки сіл і навіть набуває графського ти-тулу.

Та це, повторюю, ішлося про особу, яка, за польськими джерелами, вважається засновником цілої династії Держків-перекладачів. Отож, Юрій Кульчицький, який в 1640 році тільки народився, під його вплив підпадати не міг, інша річ, що він міг виявитися під впливом Держка Другого (історики нумерують членів цієї династії, оскільки не знають їхніх імен), який володів маєтностями у Волинському воєводстві; або ж Держка Третього, засланоного 1657 року за якусь прови-ну до Галичини. Та, зрештою, залишмо цю історію на розсуд істориків чи краєзнавців.

Значно важливіше для нас, що в Кульчицях, цьому гніздів'ї гетьманів, гніздів'ї козацького лицарства, в якому, саме в роки юності Юрія, громадська пам'ять живилася розповідями про подвиги їхніх славетних земляків — Петра Сагайдачного, Марка Жмайла та Івана Сулими, просто не-можливо було не захоплюватися козацьким фольклором, а відтак – і козацькою славою та вольницею.

На жаль, дослідникам так і не вдалося з'ясувати, коли са-ме Юрій Кульчицький і собі захотів випробувати козацьку долю; здебільшого посилаються на звістку, що на Січ він по-дався у юнацькому віці. На мій погляд, це, орієнтовно, могло статися в 1659 – 1660 роках, тобто вже по тому, як йому ви-повнився дев'ятнадцятий. Жодних подробиць його козаку-вання до наших часів не дійшло, проте відомо, що під час одного

з походів, очевидно, морських, він потрапив у полон до турків. Для когось іншого роки полону стали б лише роками неволі, проте Кульчицький, якому первісне знання мови та звичаїв дозволяло налагоджувати контакти з турками, і ці роки зумів прожити з користю для себе – вдосконалюючи знання турецької мови, глибинніше пізнаючи звичаї і традиції османів і татар, їх бойове мистецтво...

Очевидно, полон його тривав недовго, бо вже за якихось два-три роки Юрій стає перекладачем білгородської філії австрійської "Orientalische Handelskompagnie", тобто "Орієнтальної (східної) торгівельної компанії". Існують відомості, що Кульчицький саме тому й потрапив і до Білгорода, і до колективу співробітників згаданої фірми, що був викуплений з османської неволі білгородськими купця-ми. Та коли в 1678 році розгорівся політичний скандал, пов'язаний зі звинуваченням працівників компанії у шпигунстві на користь Австрійської імперії, Кульчицький тільки тому й не був виселений з Білгорода, що зумів пере-конати турецьких чиновників у своїй підлеглості... польській короні. Проте й далі залишатися в Білгороді він все одно не наважувався; скористався заробленими в компанії грошима і незабаром відкрив у Відні власну торгівельну фірму, що спеціалізувалася на золотих і срібних виробах, килимах та шовкові.

Про те, що це була за "Орієнтальна торгівельна компанія", дізнаємося зі статті віденця українського походження Бориса Ямінського "Герой відня – українець Юрій Франц Кульчицький", опублікованій у збірці "Українець Юрій Кульчицький і козаки", виданій 1983 року, у Філадельфії, США, з нагоди 300-річчя битви за Відень.

"Орієнтальну торгівельну компанію" заснували віденські купці під патронатом цісаря Леопольда I, щоб розвинути торгівлю з південно-східною Європою та Близьким Сходом, з чого очікували великі фінансові здобутки. Завдяки цій діяльності Кульчицький уперше мав контакт з Віднем. Свою працю в "Орієнтальній торгівельній компанії" він залишив перед 1678 роком. Того ж року став імпортером орієнтальних речей у Відні. І цілком можливо, що вже тоді Кульчицький був кур'єром, що перевозив листи цісаря Леопольда I до його посольства в Туреччині. Доказом цього може бути той факт, що Кульчицький в 1684 році, тобто вже по битві під Віднем, коли кур'єрська служба була майже неможлива, ще і далі підписувався як "цісарський придворний кур'єр у Туреччині".

Закінчивши цитування, одразу ж хочу зауважити: дехто з дослідників вважає, що йдеться не про той Білгород (Белг-рад), який нині є столицею Сербії, а про Білгород-Дністровський на Одещині. І навіть дозволяє собі називати цю філію "Аккерманською", за турецькою назвою українського Білгорода, яка залишалася вживаною до сорокових років XX століття.

Певна логіка в подібному припущенні існує; вже хоча б тому, що цей, український, Білгород розташований значно ближче до Стамбула й інших османських чорноморських та азовських портів, аніж сербський. Але, по-перше, уже в ті далекі часи філія компанії мала б іменуватися "аккерманською", а не "білгородською". Крім того, сербський Білгород розташований значно ближче до штаб-квартири, до Відня; а

ще він перебував на перехресті тодішніх торгівельних шляхів, та головне, що вже тоді він поставав значно більшим і розвиненішим містом, ніж Аккерман; столицею цілого народу, цілого краю.

2

Все, що дослідники знають про головний подвиг життя Юрія Кульчицького, вони запозичують із його, під свіжими враженнями написаних, мемуарів, котрі, у вигляді брошури, побачили світ у Відні-Зальцбурзі 1684 року, і в оригіналі ма-ли виразну та вельми "лаконічну" назву в стилі тих часів - "Wahrhafte Erzaehlung, welcher Gestalt in der aengstlichen turk. Belagerung etc. Durch das Feindliche Lager gedrungen, und die erste Kundschaft zuruck gebracht worden". Що в перекладі прочитується як " Розповідь очевидця, який у турецькій оде-жі перейшов через ворожий табір і, повернувшись назад, пе-ршим приніс звістку". Я ж кажу, що вміли в ті часи літерато-ри давати назви своїм творам - у яких водночас вміщувалася й анотація, і торгівельна реклама. Та, як би там не було, а спогади його користувалися шаленим успіхом, тобто, кажучи сучасною мовою, його книжечка негайно стала бестселером.

Інша річ, що з цих нотаток читач мало що міг дізнатися про дитячі та юнацькі роки автора, як і про його козакування і турецький полон, оскільки Кульчицький, мабуть, вважав, що австрійців такі екскурси в його українське минуле не за-цікавлять. А дарма, хоч би про дослідників подбав... Значно скупішу згадку про подвиг Кульчицького віднаходили сучас-ники і в мемуарах "Жорстока облога цісарської резиденції міста Відня...", яка, за авторством одного з віденських чино-вників, побачила 1684 року світ у Гамбурзі. Але й із її сторі-нок образ козака-галичанина постає у всій своїй суворій величч.

Обставини, якими було зумовлено подвиг хороброго укра-їнця, набували в той час всеєвропейського, а відтак — і все-людського цивілізаційного значення. У липні 1683 року май-же двохсоттисячна турецька армія під командуванням вели-кого візира (посада, подібна до голови уряду) Кара Мустафи наблизилася правим берегом Дунаю до Відня і, розташував-шись півколом, взяла столицю австрійської імперії в облогу. Сили виявилися безнадійно нерівними. Адже всій цій орді начальник оборони Відня граф Ернст Штаргемберг міг про-тиставити всього лиш шістнадцять тисяч солдатів та шести-тисячний корпус слабко навчених і так само слабко озброє-них міських ополченців.

Після майже безперервних триденних обстрілів із гармат, які межувалися із штурмами віденських передмість, турки вночі на 17 липня зуміли захопити стратегічно важливі для оборонців райони Леопольштадт і Пратер, відтіснивши в та-кий спосіб австрійців від Дунаю, перервавши зв'язок з його лівим берегом, а отже, взявши місто тепер уже в кругову об-логу. Коли мовиться про зв'язок із лівим берегом, то мається на увазі той, нехай і нетривкий, зв'язок, який підтримувався між графом Штаргембергом і командувачем невеличкої авст-рійської армії герцогом Лотаринзьким, воїнство якого чекало підкріплень у польових таборах під містечками Штільфрід і Ангер.

А щоб зрозуміти, яких же саме і звідки підкріплень чекав герцог, слід згадати, що

від початку вторгнення турків в Австрію, їм мала протистояти армія Священної Ліги, яка замислювалася Ватиканом, як об'єднання військових сил усієї христинської Європи. Проте насправді вона виявилася своєрідним військово-політичним міфом. А реальна збройна потуга Ліги складалася з польського війська під командуванням короля Яна III Собеського та австрійського, під командуванням герцога Карла V Лотаринзького. Ще по кілька тисяч солдатів зорганізували деякі їх союзники, але докладніше про це згодом. Що ж до Ватикану, то, до певної міри, він узяв на себе фінансування збройних формувань Ліги, а також їх морально-духовну та дипломатичну підтримку.

Якраз фінансова підтримка Папи Інокентія XI, який через свого посла в Польщі передав кошти королеві, дозволила полякам сформувати тритисячний загін українських козаків, який одразу ж набув назви "Папського козацького корпусу". З нагоди 300-річчя перемоги під Віднем в італійській газеті "Оссерваторе Романо" з'явилася стаття історика українсько-го походження Василя Лосічка "Українські козаки в обороні Європи під папськими прапорами". Особливість цієї історичної розвідки в тому, що вся вона ґрунтується на документах із ватиканського архіву.

" Дня 23 червня 1683 року, — читаємо в ній, — апостольський нунцій з Варшави повідомив Рим, що всі труднощі в організації військового корпусу козаків були переборені, особливо, що король дав свою згоду, і тому нунцій вже виплатив суму 90 тисяч флоринів відповідному комісарові, призначеному до організації, що був уже в дорозі до Львова, де розміщено генеральну квартиру для тієї мобілізації...

В місяці липні 1683 року апостольський нунцій Польщі передав королеві Яну Собеському певну суму грошей на організацію й утримання тритисячного відділу козаків, що його негайно мали вислати в похід проти турків, щоб відвернути увагу Туреччини від Угорщини та Австрії, а також відкликати татарів до оборони Криму. У Варшаві і Відні практично не було жодного готового війська до оборони, і жодних засобів, щоб його зорганізувати на скору руку...

Ватиканська дипломатія робила великі зусилля, щоби погодити Варшаву і Відень відносно способу застосування козацьких сил проти турків. Польський король бажав ужити ті сили в Криму і на Чорному морі, натомість австрійський цісар бажав бачити ті сили на кордонах Угорщини. Та поки втрачався час на дискусії, турецькі війська бурхливим маршем прямували на Відень.

До свого листа від 7 липня варшавський нунцій долучив докладний опис організації козацького корпусу, одягів і ко-нечної плати того ж таки походного корпусу... Корпус мав складатися з трьох тисяч чоловік і став першим ядром більшої козацької армії для оборони християнства. Було в ньому сім полковників, з яких двоє мали під командою по п'ятьсот чоловік, а інші п'ятеро – по чотириста... 8 вересня апостольський нунцій писав до Рима: "Збираються щораз нові козаки, що їх скоро висилається до королівського обозу, уповаючи, що це найкраща піхота, що її можна мати проти турків. Дня 9 лютого 1684 року варшавський нунцій інформував Рим: "Козаки здобули велику перемогу проти татар і турків... Із-за цієї перемоги відспівано вчора святково "Тебе, Бога,

хвалим" з потрійним пострілом із гармат".

Але до переможних днів цієї вікопомної битви ми ще по-вернемося. А тим часом в обложеному турками Відні ситуація ставала все складнішою і складнішою: не вистачало продовольства і питної води, шпиталі були переповнені пораненими; військо і городян викошували епідемія дизентерії та інші хвороби; завершувалися запаси пороху та набоїв; від масованих артилерійських обстрілів, запальних стріл та ракет, у місті тривали величезні пожежі, які вже не було ні сил, ні змоги гасити. Відтак, із кожним днем захисники столиці все більше втрачали віру в те, що обіцяна королем підмога справді надійде, і що їм вдасться вистояти перед османською навалою. Тим паче, що вони вже знали: на листи, надіслані Папою Римським християнським монархам Європи, майже ніхто, крім польського короля, реальною військовою силою не відгукнувся.

Намагаючись хоч якось морально підтримати захисників столиці, граф Штаргемберг звернувся до воїнів і жителів міста з посланням, у якому закликав мужньо протистояти ворогові, нагадуючи, що в 1592 році турецька армія під проводом султана Сулеймана вже брала Відень в облогу, проте здобути його так і не змогла. А якщо тоді ми вистояли, мовилося у посланні, то чому не здатні вистояти зараз?

Щоб збагнути, в якому скрутному становищі опинилися віденці, досить познайомитися з найаргументовнішим документом, який дійшов до наших днів, — листом командувача австрійськими військами графа Штаргермберга та президента політичної ради графа Каплірза, з яким вони зверталися до австрійського імператора Леопольда I.

"Високодостойний, наймогутніший, непереможний римський цісарю, королю Мадярщини, Чехії і т.п. Ми знову ризикуємо, тож цього разу може скластися щасливіше, ніж із попередніми листами, які перехопив ворог, й одного з них навіть, стрілою, знову "вкинув" до міста. Не можемо описати, якою силою наші обороняли передмістя і будинки, до яких вже в перший день облоги ворог став аж на шістдесят кроків перед мурами. Наші люди билися дуже хоробро. Але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, ми вже не маємо ні гранат, ні відповідної зброї, ні вишколених вояків, яких тепер так потребували б, щоб протиставитися ворогові. Бракує нам багатьох речей, що тепер нам конечні. Команда оборонців з дня на день зменшується. У списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1.902 мертвих і поранених; із старшин поранені... (подані імена); чотири полковники, і численні капітани впали; червінка (дизентерія – Б.С.) сильно панує між вояками і громадянами. Де князь Лотаринзький тепер — не знаємо, бо не дістали жодної відповіді на численні листи, які до нього написали, адже зв'язок перерваний. Залишаюся для Вашої непохитної цісарської ласки з запевненнями підданості.

Дано 12 серпня 1683 року у Відні. Залишений у Відні генерал і радник міста.

Р. С. Сьогодні, 12 серпня, ворог висадив у повітря частину нашої фортеці й одразу ж після того атакував; нам вдалося відбити його, але ми втратили п'ятдесят вояків убитими і пораненими, між ними — двох лейтенантів та одного фенріха; проте ми не

перестаємо робити те, що належить чесним лю-дям; досі ми робили все, що було в межах наших можливос-тей, щоб боронити кожен крок нашої території від ворога; але ми боїмося ворожих мін, тим паче, що не маємо ніяких контрамін проти ворога. Також мусимо користуватися людь-ми, які не мають ніякого досвіду в тих справах і відходять, як тільки чують, що ворог готує міни під мурами, а не наступає на них. Я, граф Каплірз, послухний слуга Вашої величності, повинен також звітувати Вам, що вже кілька днів наш комен-дант хворіє на червінку, яка його дуже ослаблює і він, не зважаючи на те, ніяк не піддається".

До цього можна лише додати, що імператор Леопольд залишив столицю ще до наближення до неї турків і, загалом, не дуже переймався її обороною та долею країни; але це вже тема іншої розмови. Зате саме час з'ясувати: а де жив і чим займався під час облоги Юрій Кульчицький? Зрозуміло, що, оскільки імператор з усім своїм двором залишив столицю, то і перекладач імператорського двору та імператорський кур'єр, в одній особі, залишився без роботи. Для комерцій-ної діяльності, до якої тяжів наш галичанин, теж настали не найкращі часи.

3

Відомо, що в ті дні Кульчицький жив у передмісті Відня Леопольдштадті і квартирував у капітана Амбросія Франка, який був одним із офіцерів, котрі формували загони ополче-нців. Причому його ополченський загін виявився специфічним – у ньому гуртувалися місцеві ресторатори та підприємці. Природно, що одним із ополченців став і хороб-рий козак Юрій Кульчицький, якому було про що нагадати туркам, і який чудово розумів, що, воюючи проти знахабнілої османської імперії, він обстоює весь християнський світ, в тому числі й Україну.

З капітаном Франком взаємини у Кульчицького склалися досить приязні. В одному з боїв Юрія було поранено, і капітан зробив усе можливе, щоб допомогти йому швидше одужати. До речі, коли Юрій лежав у нього в домі, доглядала його австрійка Марія Урсула (з інших джерел — Леопольдіна Мейєр), очевидно, родичка або давня знайома капітана, якій невеселі обов'язки сестри-жалібниці не завадили закохатися у веселого, дотепного українця. Та обставина, що 33-річний Юрій був одружений і мав сина, Марію не зупинила.

До речі, не виключаю, що згадувана в деяких публікаціях Леопольдіна Мейєр насправді могла бути першою дружиною Кульчицького. А ще відомо, що, коли галичанин повернувся з розвідницького рейду на лівий берег Дунаю, то дізнався, що рідні його загинули під час вибуху турецького ядра. Як це нерідко трапляється в подібних випадках, трагедія в родині Юрія відкрила Марії Урсулі шлях до особистого щастя, адже одразу після війни вони побралися.

Щоправда, існує інша версія – що нібито Юрія було по-ранено вже дванадцятого вересня 1683 року, під час звільнення Відня, і що заліковувати рану йому довелося по тому, як турків погнали від міста. Але вона видається невірогідною, й об'єктивно жодними ознаками не підтверджується.

Отож, іще хворіючи, Кульчицький дізнався, що граф Штаргемберг шукає

відчайдухів, яких можна було б використати в розвідці проти османів, а головне, для того, щоб відновити зв'язок зі штаб-квартирою герцога Лотаринзького, а через нього – з імператором Леопольдом. Звернувшись до капітана Франка, козак попросив звести його з графом і належним чином відрекомендувати; при цьому його не зупинив той факт, що всі розвідники, які досі намагалися пройти з листами графа через бойові порядки і табір османів, потрапляли до рук ворога і гинули в страшних муках.

Франк не сумнівався, що Кульчицький – саме та людина, яка здатна виконати покладену на неї місію порятунку Відня. Принаймні важко було уявити собі, що в австрійській столиці віднайдеться ще один такий сміливець, який би і досвід війни з турками мав, і побував у них у полоні, завдяки чому чудово оволодів їхньою мовою, звичаями та військовою субординацією; а до того ж – тривалий час був перекладачем з турецької та купцем. Одне слово, капітан так і доповів графові, що кращого розвідника-гінця їм просто не знайти. Тим паче, що Кульчицький уже й напарника собі підшукав – колишнього слугу австрійського посла в Стамбулі, а нині комерсанта, етнічного серба Юрія Михайловича. Який теж не погано володів турецькою мовою. Тож коли Франк і Кульчицький постали перед графом Штаргембергом, у того очі засвітилися надією: а раптом цей чоловік справді зуміє пробитися на лівий берег Дунаю?!

Що ж до відтворення того, як саме відбувався рейд Юрія Кульчицького та його супутника Михайловича бойовими порядками і тилами турецького війська, то варто знову покластися на знавця австрійської столиці, сьогоденного віденця Бориса Ямінського. Й ось як він це подає:

"13 серпня, між десятою та дванадцятою годинами ночі, Кульчицький пішов у дорогу з листами, які мав передати герцогові (в оригіналі – "князеві", але в реальності він мав титул герцога – Б.С.) Карлові Лотаринзькому, і з грамотою, яка на християнському боці мала забезпечити йому якнайбільшу підтримку; супроводив його товариш Юрій Михайлович, який перед тим був на службі в цісарського резидента (амбасадора) Казанова в Константинополі. Він також володів турецькою мовою і знав турецькі звичаї. Обидва були одягнені та озброєні по-турецькому: Кульчицький видавав себе за турецького купця, а Михайлович – за його слугу. З того приводу в деяких публікаціях Михайловича називали "слугою Кульчицького".

Один із ад'ютантів коменданта міста супроводив їх крізь браму при Шоттентораж аж до останнього ряду палісадів. У темну захмарену ніч ішли вони попри горбок Шотенгігель і, не зустрічаючи нікого, дісталися аж до так званого Нового Шпиталю при Верінгерштрассе (тепер це дев'ята дільниця Відня). Раптом вони завважили, що знаходяться між турецькими наметами, і вже не знали якою дорогою їм іти. Тим часом зірвалася буря і сильний дощ та цілковита темрява не дозволили їм рухатися далі, тому вони сховалися в якійсь ямі і чекали поки буря пройде і настане день.

Коли почало світати, Кульчицький і Михайлович пустилися в подальшу дорогу. В турецькому таборі вже панував щоденний рух. Вони пішли прямо поміж турецькими наметами і співали веселу турецьку народну пісню, щоб у турецьких вояків не

викликати підозріння. Один ага (турецький офіцер), який стояв перед своїм наметом, зауважив їх і спитав, звідки вони йдуть і в кого перебувають на службі? Кульчицький зовсім сміливо розповідав, що він — купець з Білгорода, і тепер займається постачанням харчів для турецького війська. Оце хоче дістати собі винограду з близької околиці.

Ага, якому сподобався веселий спів, поспівчував тим двом промоклим співакам і запросив їх до свого намету, де почастував кавою, яка їм дуже смакувала. Щасливі, що вийшли з тої небезпечної халепи, вони знову опинилися в полі... і пішли в напрямі Каленбергердорфу.

На протилежному боці, на острові посеред Дунаю, вони помітили людей, між ними й жінок, які прали білизну, з чого Кульчицький дійшов висновку, що це — християни. Як він із своїм супровідником Михайловичем наблизився до берега, їх обстрілювали з острова, вважаючи турками. Кульчицький ледве зумів порозумітися з людьми на острові та переконати їх, що він — християнин, і бажає, щоб його перевезли на другий берег Дунаю. Нарешті він дістав відповідь і вказівку піти трохи далі, а тоді спуститися через прибережний схил.

Він і його супровідник так і зробили, і їх взяли в човен. Перед вйтом Нусдорфу (тепер дев'ятнадцята дільниця Відня), який із мешканцями цієї місцевості сховався від турків на цьому острівці посеред Дунаю, Кульчицький виказався як посланець міста Відня до герцога Лотаринзького. І їх радо перевезли на лівий берег Дунаю.

Там їх зустрів цісарський патруль, який одразу ж завів Кульчицького до полковника Доната фон Гайслера, якого він поінформував про своє доручення. Полковник Гайслер доручив дати коней Кульчицькому й Михайловичеві, щоб вони якнайшвидше дісталися до головної квартири герцога Лотаринзького, який зі своєю армією таборував над рікою Марх, між місцевостями Ангern і Штільфрід. По дорозі туди, в Штаммерсдорфі, Кульчицький запалив вогонь, і для віденців це був домовлений знак, що він щасливо пробився через турецький табір. Вранці 15 серпня 1683 року Кульчицький передав листи герцогові Карлові Лотаринзькому, який дуже ласкаво прийняв посланців Відня і запевнив, що "такого важливого міста як Відень він ніколи не віддасть ворогові".

Про це герцог написав і в листі, якого розвідникам після дводенного відпочинку довелося нести в обложений Відень. Переправившись 16 серпня ввечері через ріку, кур'єри почали наближатися її правим бурегом до турецьких позицій.

"Рано вранці 17 серпня, — переказує, зі спогадів самого Кульчицького, історію їхнього повернення Борис Ямінський, — вони йшли через Росау в напрямі Альзенгрунду (тепер дев'ята дільниця Відня). Раптом помітили, що за ними йдуть турки. Побоюючись, щоб перед завершенням їх справи не потрапити до рук турків, які їх уб'ють, вони сховалися в підвалі якогось будинку. За декілька хвилин почули вони, що хтось відкриває двері до підвалу. Довго не думаючи, Кульчицький крикнув по-турецьки: "Хто там? Ходи сюди!". Після цього невідомий відійшов.

Залишатися в підвалі видавалося вже недоцільним. Вони вийшли і, ховаючись між руїнами будинків, опинилися на дорозі, яку, аж до палісадів перед мурами, вони

пробігли, постійно вигукуючи перестороги турецькою мовою, щоб урятуватися під обстрілами. Так вдалося їм повністю викона-ти важливе завдання і крізь браму Шоттентор повернулися щасливо до міста".

Щойно про їх появу дізналося командування гарнізоном, ракетами, випущеними з вежі святого Стефана, а також гус-тим димом з веж, воно дало знати про це герцогу. Граф не бажав робити з подвигу Кульчицького таємниці. Навпаки, вже в надобідню пору всі солдати і жителі Відня знали його подробиці. Детальніше про цей рейд, а також про зміст листа герцога Лотаринзького, в столиці дізналися зі спеціальної листівки, яку було розмножено значним тиражем і позпов-сюджено. Зрозуміло, що, після такого оприлюднення, навко-ло подвигу Кульчицького та його супутника вже почали за-роджуватися легенди, та й сам українець став постаттю ле-гендарною. Відтепер віденці знову почали вірити, що армія союзників прийде їм на допомогу і віджене турків від їхнього міста. А головне, що міська рада не стала розглядати на своєму засіданні питання про капітуляцію перед турками, хоча прихильники такого рішення на той час уже з'явилися.

Між іншим, коли графу Штаргембергу знадобилося ще раз послати гінця на лівий берег, він зупинився на постаті серба Михайловича. Чому тільки на його, не залучаючи до рейду ще й Кульчицького – невідомо. Не вірю, щоб Кульчицький відмовився, швидше за все подорож під зливою позначилася на його здоров'ї, адже на той час він уже хворів на сухоти, тобто на туберкульоз. Як би там не було, але цього разу Ми-хайлович вирушив у дорогу сам, і назавжди зник. Лише через певний час, після завершення війни, з турецьких джерел ста-ло відомо, що безстрашного розвідника було викрито і, після жорстоких тортур, страчено.

До слова, той факт, що супутником Кульчицького у його рейді турецьким табором став серб Михайлович, для декого з дослідників слугував додатковим свідченням того, що й сам козак насправді був... сербом. А ще вони доводили, що по-ходить розвідник не з українського Самбора, а з заселеного сербами мадярського Цомбора.

Полемізуючи з цього приводу, Борис Ямінський писав: "У деяких непоінформованих тогочасних публікаціях нази-вають Кульчицького "райцом" або "греко-православним сер-бом", в інших знову – поляком, а один автор книжки вважав його навіть за вірменина. Справді, була південно-мадярська місцевість Цомбор, яка тоді належала до турецької держави і в якій помітні впливи турецької, мадярської, сербської і румунської мов. Також відомо, що Кульчицький, крім турецької, говорив також мадярською і румунською мовою та бував у товаристві купців з південної Мадярщини і Сербії. Однак проти погляду, що Кульчицький був сербського по-ходження і родом з південно-мадярської місцевості Цомбор, свідчить той факт, що в цій місцевості ніколи не жила шля-хетська родина Кульчицьких із гербом "Сас".

Стосовно того, як саме відбувався наступ союзної армії під загальним командуванням польського короля, існують версії та потрактування, відтворювати які немає сенсу. Якщо ж зупинитися на узагальненому викладі подій, то виглядати-ме він

приблизно так. Відомо, що тридцятого липня 1883 ро-ку король Ян Собеський з польським військом, значну части-ну якого становили українці з Галичини, прибув на Дунай, в район містечка Тульни, кілометрів за п'ятдесят на північний захід від австрійської столиці. А вже за добу він почав пере-праву на правий берег ріки. Оскільки це відбувалося на значній відстані від розташування турецьких сил, то дводен-не перекидання польської піхоти і кавалерії пройшло без будь-яких військових зіткнень.

Але якщо в середині липня поляки вже були в Австрії, то чому наступ на османські позиції розпочався лише дванадця-того вересня, коли гарнізон Відня був остаточно знесилений? Відповідь на поверхні: тому що 30-тисячна козацька армія українців під командуванням полковника Остапа Гоголя прибула в Австрію лише десятого вересня 1863 року. На той час ситуація у Відні виявилася настільки критичною, що українцям навіть не дали кілька діб на відпочинок. Вже на-ступного дня, за наказом графа Штаргемберга, вся артилерія міста ударила по позиціях турків, а всі бійці гарнізону, що перебували не передових позиціях, відкрили рушничний во-гонь і почали запускати в стан ворога ракети. Скориставшись із цього, польске й українське війська пішли на зближення з ворогом. Ну а загальний наступ на османів українці, поляки та австрійці розпочали вранці дванадцятого вересня. Разом із ними пішли в атаку і захисники Відня.

Учасниками тих подій засвідчено, що козаки, які перебу-вали під загальним командуванням полковника Остапа Гого-ля, розташовувалися на правому крилі, якраз навпроти штаб-квартири великого візира Кара Мустафи, яку прикривали тисячі добірних турецьких вояків. Але турки віддавна психологічно важко сприймали козаків у якості супротивників на полі бою, а якщо казати правдивіше, то здебільшого панічно боялися їх. Не слід забувати і про те, що під Віднем дався взнаки фактор раптовості. Оскільки розвідка їхня вчасно не спрацювала, то сама поява під Віднем цілої козацької армії шокуюче вразила турків. Бо й справді, скільки цих козаків прибуло, і, взагалі, звідки вони тут взялися?!

У бій українців повів полковник Гоголь, а коли його пора-нило в бою, командування взяв на себе легендарний, в ба-гатьох історичних піснях і думах оспіваний Семен Палій (Гурко). І це вже під його проводом козаки розгромили головні сили османів і захопили дуже примітний намет вели-кого візира Кара Мустафи. Сам візир, під прикриттям яничарів, панічно втікав з поля бою, залишивши у вигляді трофеїв чимало награбованих коштовностей, зброї, продо-вольства і спорядження.

Проте, на честь козаків, вони не збиралися затримуватись в османському таборі, а кинулися наздоганяти загарбників. І саме вчасно. У битві під угорським містечком Паркани, по-близу якого турецька армія мала намір переправитися на лівий берег, козаки наздогнали ворога і знищили понад де-сять тисяч його вояків, значна частина яких просто втопилася в Дунаї. Причому там трапився цікавий випадок. Коли п'яти-тисячний корпус поляків розпочав штурм передфортечних укріплень, турки контратакували і змусили поляків, на чолі з генералами Синявським та Яблоновським, відступати.

І сталося так, що серед останніх, хто відступав під ударами турків, опинився, всього лише з кількома особистими охоронцями, польський король Ян Собеський. Мало того, він міг загинути, якби один із охоронців не кинувся під удар турецького списа, щоб ціною життя врятувати його. І лише через два дні, коли підійши козацькі полки, місто було здобуте штурмом. А вже 28 жовтня козаки, за підтримки поляків, взяли в облогу і змусили капітулювати фортецю Гран, після чого, всього лише впродовж тригодинного бою, степові лицарі полковників Палія та Іскри здобули фортецю Щетин.

Знаючи про складні взаємини українських козаків з поляками, і взагалі з католицьким світом, ватиканський нунцій писав 13 лютого 1684 року з Кракова: "Козаки - це немов розбурхане, неспокійне море, що кидається припливами і відпливами то в одну, то в іншу сторону, раз у розгоні припливу, то знову у нійнижчому відпливі, але й тоді козацтво завжди є в стані надати найвищу допомогу християнству".

Однак повернімося до подій під Віднем. Деталізуючи їх, Іван Волчко-Кульчицький у збірці "Історія села Кульчиць і роду Драго-Сасів" повідомляє: "Ян Собеський з нетерпінням очікував на козацькі полки, покладаючи на них великі надії... Ще перед генеральною битвою козаки, разом з драгунами, трошили турецькі загони, забирали великі табуни худоби, чимало яничар взяли в полон.

У кінці серпня польське військо прибуло під Тулну, де зібралися армії: австрійська (18 тис.), баварська (10,5 тис.), франконська (9,5 тис.), саксонська (9 тис.). 2 вересня на військовій раді полководців союзних військ, згідно з договором між Австрією і Польщею, головнокомандувачем було обрано Яна Собеського і затверджено його план військових операцій. 8 вересня 74-тисячна армія здійснила дуже важливу переправу через Дунай і швидким маршем почала наближатися до Відня. 10 вересня до Відня прибули головні козацькі сили на чолі з кошовим С. Гоголем... 11 вересня Собеський зайняв гору Каленберг (за милом від Відня), що височіла над турецьким табором і з якої він мав намір атакувати противника.

У неділю, 12 вересня 1683 року, на світанку, 30-тисячне військо яничарів розпочало штурм Відня, а друге - 90-тисячне військо турецької армії йшло в атаку проти союзних військ Яна Собеського. Завзятий порив турків спочатку потіснив ліве крило, яким командував князь Любомирський. Але австрійські полки перейшли в наступ по всьому фронту. Собеський заатакував намети Кара Мустафи. Атаці сприяла та обставина, що табір був безладно розкиданий на декілька кілометрів і практично не мав оборонних окопів, бо Кара Мустафа вважав себе господарем ситуації і знехтував укріпленням табору.

Проти Собеського кинувся, рятуючи великого візира, 30-тисячний загін яничарів. Але вже ніщо не могло зупинити наступу союзних військ. Першою покинула поле бою 40-тисячна татарська орда. О четвертій ранку турки почали безладно відступати. Візир Кара Мустафа так поспішно тікав, що покинув у своєму розкішному наметі все добро, навіть бунчуки і "Знаменно пророка". 13 вересня король зайняв намети Кара Мустафи.

Головний намет мав такі розміри: п'ятдесят сажень довжини і сорок ширини. В ньому були: скарбниця, аптека, лазні, фонтани, цілий зоопарк...

Залишене "Знамено пророка", цю ісламську святиню, ко-роль відіслав Папі Римському на доказ перемоги над турка-ми. Папа потоптав знамено ногами, а потім звелів повісити у Ватиканському соборі, як знак перемоги християнства над ісламом... Для відзначення цієї перемоги, Папа Інокентій XI встановив свято Діви Марії, яке святкується 12 вересня щороку".

Перш ніж продовжити розповідь, змушений вдатися до кількох зауважень. По-перше, "С. Гоголь", який командував козацьким корпусом у битві за Відень, був не кошовим ота-маном Січі, а гетьманом правобережних українських козаків, і насправді звали його... Остапом. По-друге, майже в усіх публікаціях з приводу віденської облоги повідомляється, що під час битви він загинув, а тому командування прийняв Семен Палій. Насправді ж його було тяжко поранено, але козаки зуміли переправити свого гетьмана в Україну, і помер він уже на рідній землі та похований у Межигірському монасти-рі.

До речі, саме цей Остап (Євстафій) Гоголь вважається ро-доначалником династії Гоголів, яка дала світові талановитого українського письменника Миколу Гоголя.

Жодних відомостей про те, як поведився Юрій Кульчицький під час битви за деблокування Відня, до нас не дійшло, але можна не сумніватися, що він перебував серед тих опол-ченців капітана Франка, які брали участь в очищенні від во-рога столичних передмість.

Ну а після розблокування Відня, на хвилі відбудови міста, почала розгортатися ще одна місія "рятівника Відня" — запо-чаткування в Австрії, та, власне, майже у всій Європі, кав'яр-ного бізнесу. Розпочався він із того, що, одразу після визво-лення Відня, Юрій Кульчицький мав зустріч з комендантом міста графом Штаргембергом. Скориставшись нагодою, граф ще раз подякував українцеві як істинному рятівникові міста, і, природно, поцікавився, в який спосіб може віддячити йо-му. Відповідь не могла не здивувати коменданта.

Виявляється, серед трофеїв, які все ще залишалися в туре-цькому таборі під охороною солдатів, Кульчицький накинув оком на мішки з зернами кави, яких, за одними даними, на-раховувалося в обозі понад двісті, за іншими -щось близько трьохсот. Граф сказав, що йому доповіли про величезні запа-си якихось сиво-зелених зерен, проте ніхто так і не зміг пояс-нити, що це таке, до якого вжитку призначене. Отож ніхто поки що й не забрав ті мішки, бо не знав, що робити з самим товаром. Хтось навіть переконував, що ці зернята слугували кормом для верблюдів, і що їх слід затопити в Дунаї.

Почувши це, Кульчицький всміхнувся, пояснив, що це — какові боби, з яких турки готують чудовий, духмяний напій, котрий збуджує, звеселяє, але не п'янить. І попросив віддати ці мішки йому. Крім того, він попросив, щоб міський магіст-рат надав йому приміщення і дозвіл на відкриття в ньому ка-в'ярні. Оскільки, так чи інакше, а магістрат повинен був від-дячити рятівникові міста, героєві його оборони, то вітці Від-

ня наділили його помешканням у будинку на Гайдгассе, 8, в районі Леопольдштадта, в якому він уже тривалий час най-мав житло у капітана Франка; а також виділив йому солідну суму грошей і надав статусу почесного громадянина міста.

За житло Юрій, звичайно, подякував, оскільки мав намір одружитися з красунею Марією Урсулою; але так само нага-льно потрібне було і приміщення для кав'ярні, якого йому поки що не надали.

Ну, а розпочинав він свій кавовий бізнес із того, що про-давав невідомий австрійцям гіркуватий напій прямо на вули-цях міста, від будинку до будинку носячи горнятка на де-рев'яній таці. Заняття, що й казати, не дуже гідне уславлено-го розвідника, рятівника Відня, а, можливо, й усього христи-янського світу, але так вже склалися обставини його життя. День при днєві, Кульчицький, разом із дружиною, смажили ті кавові зернята, потім товкли їх і заварювали у невеличких горнятках. У будь-якій країні Сходу, або в Єгипті, звідки в 1517 році кавові боби султан Селім I завіз до Стамбула, — цього виявилось б досить, щоб кава користувалася успіхом, адже напій швидко набув популярності в усіх краях і країнах мусульманського світу.

Щоправда, існують відомості, що, на час відкриття україн-цем першої віденської кав'ярні, подібні заклади вже існували в Лондоні, Бостоні, Оксфорді і в Парижі. Та все ж таки по-справжньому масоване поширення кави в Європі розпочало-ся 1683 року, з віденської кав'ярні Кульчицького. До того європейцям кава видавалася занадто гіркою і неприємною на смак, отож бізнес погрожував Кульчицькому цілковитим фі-нансовим крахом.

Мабуть, так би воно й сталося, якби про героя оборони не згадали при дворі імператора Леопольда. Але там усе ж таки згадали, і вже в січні 1684 року Кульчицького призначають на посаду "особистого перекладача імператора з турецької мови", а також "імператорського придворного кур'єра у Ту-реччині". Та оскільки виявилось, що особливого завантажен-ня по службі українець не мав, то це дозволило йому знову поринути у кав'яне підприємництво. Між іншим, у цьому бізнесі на нього теж чекали приємні зрушення.

Випадково до чашки кави потрапила невеличка грудочка цукру, і Кульчицький відкрив для себе, що підсолоджена ка-ва набула зовсім іншого смаку, іншого сприйняття. Та він пішов далі: відцідивши горнятко кави від залишків зернят, він не лише посолодив свій напій, але й додав до нього певну кількість молока. Ось тоді вже не тільки йому, але й багатьом покупцям, напій справді видався ангельським, породжуючим рецепт "кави по-віденськи". Хоча, на мій погляд, нам, украї-нцям, годилося б називати каву, рецепт якої винайдено коза-ком, — "кавою по-козацьки".

Щоб дати своєму бізнесові новий поштовх, Кульчицькі продають дароване їм містом помешкання на Гайдгассе, до-дають зароблених грошей і купують скромний особнячок на вулиці Бішофсгоф, тепер це Домгассе, 6. Так, справді, скром-ний – невеличкий, як описують його сучасники, приземкува-тий, а проте в центрі міста, де будиночок слугував їм і кав'ярнею і житлом. Поступово ставав популярним не лише кавовий

напій, але й сама кав'ярня, як місце, в якому завсід-никам її і діловим людям можна було збиратися, щоб обговорювати останні новини, ділитися поглядами на розвиток міста і країни, і навіть проводити ділові зустрічі.

Саме це перетворення кав'ярні на своєрідний клуб шанувальників кави, і викликало потребу відкрити нове кафе, цього разу на вулиці Шльоссєргєссєн (нині Шток ім Айзен Пляц, 6), у людному кравецькому ряду неподалік собору, яке набуло назви "Hof zur Blauen Flasche" тобто "Двір під синьою пляшкою", або просто "Під синьою пляшкою".

"Тут він мав, — відтворює внутрішній вигляд цього закладу Борис Ямінський, — велике, просторе, але дуже темне приміщення, освітлене шестираменним венеціанським люстром, на якому були свічки. Стіни помальовані набіло, влаштування було дуже просте. При стінах стояли дерев'яні лавки, а перед ними — дубові столи. Середина кімнати була зарезервована для стоячих гостей. В бічному приміщенні смажили і варили каву на великому вогнищі, у банях і мідних казанках та кофейниках. Все своє життя кав'ярник Кульчицький носив фантастичний український стрій. Кожного гостя він зустрічав українськими словами: "Що нового, братчику-серденько?". Тому народ називав його "братчиком-серденьком". На подив, ця українська приповідка до нинішнього дня залишилася у мові віденців.

Як вивіска, "Під синьою пляшкою" був турецький кофейник, що пізнаше став знаком усіх кав'ярників. Ця кав'ярня дуже скоро стала популярною, і до неї приходили гості з усіх сторін віденської столиці. Вони приходили не тільки заради кави, але, передусім, щоб побачити Кульчицького, який в усіх віденців користувався великою популярністю. Часто можна було бачити в ній графа Родігера Штаргемберга і князя Євгена Савойського. Також і його гарна жінка Марія Урсула притягала гостей.

Згодом Кульчицький отримав від міста будівельну ділянку й дозвіл на будову дому, де зміг би задовольнити всі потреби своїх гостей. Новий дім, подібний до дерев'яного барака та з дерев'яними лавками і столами всередині, стояв коло "Ам унтерєн Верд" при мості Шлягбріке (тепер Шведєнбріке). Ця кав'ярня, нинішня адреса якої була б — Відень, 2, Гойгассє, 8, по смерті Кульчицького перейшла до його нащадків..."

На схилі свого життя Юрій Кульчицький очолив цех володарів кав'ярень та безпосередніх продавців кави. Це була своєрідна профспілка, члени якої час від часу збиралися у відведеному для цього приміщенні, і на стіні якого, за переказами, висів олією писаний портрет засновника цеху. Був у цеху і свій штандарт, на якому художник відтворив сцену вручення Кульчицькому імператором Леопольдом I грамоти, котра не лише надавала йому право відкрити першу у Відні кав'ярню, але й довічно позбавляла від податку на даний вид його діяльності.

До цього треба додати, що нині пам'ять про Кульчицького існує в головній справі його життя — у славі особливої "кави по-віденськи", яку підживлюють майже 1800 кав'ярень, що, як і за життя свого засновника, мають власне професійне об'єднання.

Ще одна цікава деталь. Сталося так, що саме Кульчицький першим замовив відомому віденському кондитеру Крапфу смачні рогалики у формі півмісяця, які він

почав подавати разом із чашкою кави. Відтак завсідники його кав'ярні були задоволені, що за кавою вони не просто з'їдають смачний, підсолоджений рогалик, а що цей рогалик, круасан, нагадує їм геральдичний півмісяць, який прикрашає ворожі турецькі прапори...

На превеликий жаль, сам Юрій Кульчицький розквіту своєї кав'ярської справи побачити вже не зміг; 19 лютого 1694 року давня і тяжка недуга – туберкульоз – все ж таки здолала його. Від цвинтаря, поблизу собору святого Стефана, на яко-му, в самому центрі міста, з належними почестями, було по-ховано Юрія Франца Кульчицького, в наші дні не лишилося й натяку. Тепер там, оточений кварталами сучасних "висо-ток", магазинів та кав'ярень, нуртує майдан Святого Стефана. Проте пам'ять про славного українського лицаря, козака, воїна і підприємця дійшла до наших днів, і з роками, зі століттями, не лише не згасає, а навпаки, набуває нових національних і міжнародних, всеєвропейських імпульсів. То ж чи варто дивуватися, що вже 1885 року, на вулиці Фаворітенштрассе, біля "Гранд кав'ярні Цверіни імені Кульчицького", з ініціативи та на кошти власника закладу Карла Цверіни, було споруджено бронзовий пам'ятник славному галичанинові, роботи відомого австрійського скульптора Еммануїла Пенд-ля.

Увагу наших сучасників цей пам'ятник привертає перш за все тим, що скульптор зумів поєднати в ньому образне відтворення обох – військового і комерційного – подвигів Кульчицького. Саме ця скульптура формує, і ще довго формуватиме в уяві мільйонів віденців та гостей міста образ неординарної постаті – усміхненого, з козацькими вусами і в турецькому вбранні українця. В оточенні трофейних турецьких хоругв та зброї, перед нами постає худорлявий чоловік із заставленим філіжанками підносом у лівій руці; і з кавником, з якого він наливає напій – у правій. До речі, від самої появи цієї скульптури, почала формуватися традиція, згідно з якою Кульчицького стали пошановувати як патрона усіх кав'ярень.

Самого цього закладу — "Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky", прикрашеного настінними малюнками зі сценами оборони Відня та портретом короля Яна Собеського, вже не існує. Проте пам'ять про героя оборони Відня, як бачимо, живе. Як живе вона і в історичному музеї Відня, де нащадки роду Кульчицьких мають змогу віднайти два малюнкові портрети свого безстрашного предка. Відома мистецтвознавцям і картина художника Франца Шамса "Перша кав'ярня у Відні, 1683", на якій відтворено кав'ярню Кульчицького "Двір під синьою пляшкою". До слова, написано цю картину 1862 року, тобто майже через двісті років після появи самого закладу, і зберігається вона у приватній колекції родини віденських торговців, засновник якої свого часу був знайомий з Кульчицьким.

Між іншим, того ж таки 1862 року у Відні з'явився і провулок Кульчицького – Kolschitzkygasse. Принагідно зауважу, що майже в усіх виданнях зазначається, що, мовляв, його іменем у Відні названо вулицю, але це — наслідок помилки в перекладі чи в трактуванні, тому що, як бачимо, німецькою мовиться про "провулок Кульчицького". Ясна річ, ця обставина анітрішечки не применшує рівня пошанованості віденцями славного козака. Як уже мовилося, споруджено пам'ятник Юрію Кульчицькому і в його

рідних Кульчицях. На таці з кавою, яку наш герой тримає в руках, вигравірувані його, тепер уже до кожного з нас звернені, слова: "Що ново-го, братчику-серденько?".

Розбудовуючи свої кав'ярні, Кульчицький, у такий спосіб, утверджував і новий напій та нові рецепти його приготування; і нову форму своєрідного клубного спілкування віденців, і навіть новітній на той час аспект торгівельного бізнесу. А ще, усім своїм способом життя, своєю мужністю у воєнні часи і підприємливістю – в мирні, Кульчицький утверджував у пам'яті австрійців, а відтак — і в історичній згадці народів усієї Західної Європи, образ готового до самопожертви козака, і, водночас, образ відкритого для мирної співпраці українця.

... Але все ж таки: хто там там намагається доводити, що нібито Юрій Кульчицький винаходив спосіб заварювати каву "по-віденськи"? Вигадки! Якщо вже наші хлопці беруться щось там "заварювати" під стінами будь-якої з імперських столиць, то виходить у них завжди однаково – "кава по-козацьки"!